

T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

KUR'ÂNDAN ÜMMET KAVRAMI

(Yüksek Lisans Tezi)

**T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ**

112989

Hazırlayan

Nihat UZUN

Danışman

Yard. Doç. Dr Mustafa BİLGİN

Bursa 2002

ÖNSÖZ

Hız. Âdem (a.s)'den Hız. Muhammed (s.a.v)'e kadar Allah'ın bütün elçileri, insanlık için aynı mesajı ve prensipleri getirmişlerdir. Hız. Muhammed (s.a.v), önceki peygamberler tarafından getirilen, fakat unutulmuş, değiştirilen yahut sonraki nesiller tarafından kaybedilen aynı mesajı tekrar etmiştir. Kur'ân-ı Kerîm bu tarihî gerçeği şöyle dile getirir:

"Bak [ey Peygamber,] Biz Nûh'a ve ondan sonraki bütün peygamberlere vahyettiğimiz gibi sana da vahyettik: tıpkı İbrâhîm'e, İsmâil'e, İshâk'a, Ya'kûb'a ve İsâ, Eyyûb, Yûnus, Hârûn ve Süleymân dahil, onların torunlarına vahyettiğimiz gibi; ve Dâvûd'a bir ilahî hikmet kitabı bağısladığımız gibi; ve hem daha önce sana bildirdiğimiz [öteki] elçilere, hem de bahsetmediğimiz elçiler[de vahyettiğimiz] gibi; ve Allah'ın Mûsâ'ya sözünü söylediği gibi..." (4/Nisâ 163-164)*

Başka bir âyette de şöyle buyrulmaktadır:

"...Elçi'nin sizin önünüzde ve sizin de tüm insanlığın önünde gerçeğe tanık olmanız için geçmiş çağlarda da, bu ilahî mesajda da, sizi "müslümanlar" diye isimlendiren O'dur..." (22/Hacc 78)

Bu âyetlere göre Allah'ın baştan beri insanlığa gönderdiği din, temel olarak aynı dindir ve her çağda o dine mensup olanlara "müslüman" adı verilmiştir. Müslüman ise "kendini Allah'a teslim eden" demektir.

Ümmet, temelinde inanç birliği ve bu birliğin ortaya çıkardığı bir mensûbiyet duygusu bulunan topluluk demektir. Bu sebeple Kur'ân-ı Kerîm, mezkur "müslümanlar"ın oluşturmuş oldukları topluluğu ümmet olarak isimlendirir. Bununla birlikte, aynı temel üzerine kurulan bütün toplulukları ümmet şeklinde isimlendirmek yanlış olmayacaktır.

Kur'ân'da Ümmet Kavramı isimli bu çalışmanın temel amacı, Kur'ân'da geçen ümmet kelimesinin anlamlarından hareketle, bir kavram olarak "ümmet"i ele almaktır.

---

* Bu çalışmada âyetlerin mealleri için şu eserden faydalanılmıştır: Esed, Muhammed, *Kur'ân Mesajı*, (trc. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk), İşaret yay., İstanbul 1997.

Çalışma iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde bir anlamda kavram taraması yapılmaya çalışılmıştır. Bu meyanda ümmet kelimesi lugavî ve ıstılahî anlamlarda incelenmiş ve hem din bilimlerinde hem de İslamî literatürde ümmet kavramı ele alınmıştır. Din bilimlerinden biri olan Din Sosyolojisi'nde ümmet kavramı, hem Genel Sosyoloji'nin hem de Din Sosyolojisi'nin bakış açılarından ayrı ayrı ele alınmıştır. Aynı durum Fıkıh için de geçerlidir. Zira İslamî literatürde toplumu bütün yönleriyle ele alan tek ilim Fıkıh ilmi olarak kabul edilmektedir.

İkinci bölümde ise Kur'ân-ı Kerîm'de ümmet kavramı ele alınmıştır. Kelimenin Kur'ân-ı Kerîm'de kullanıldığı bütün anlamların dökümü yapılmış; Kur'ân-ı Kerîm'de topluluk anlamında kullanılan başka kelimelere de yer verilerek, Kur'ân-ı Kerîm'in bir topluluk olarak ümmete bakışı tespit edilmeye çalışılmıştır. İkinci bölümün sonunda Kur'ân-ı Kerîm ve Hadislere dayalı olarak bir ümmetin oluşum süreci aşama aşama ortaya konmaya çalışılmıştır. Çalışma sonuç bölümüyle sona ermektedir.

Çalışma hazırlanırken bu yüksek rakımlı mevkide, özellikle klasik kaynaklara ulaşmamı sağlayan değerli insan İbrahim Akşit'e teşekkürlerimi arz ederim. Telefonla da olsa tezim hakkındaki değerli tavsiyelerini benimle paylaşan muhterem hocam İhsan Fazlıoğlu'na ve kardeşim Ahmet Faruk Güney'e minnet borçluyum. Bana daima moral aşıl原因, maddi-manevi desteğini benden esirgemeyen saygıdeğer eşime gönülden teşekkür ederim. Nihayet tezin her aşamasında değerli fikirleriyle beni yolda kalmaktan alıkoyan, tezin şekillenmesinde en büyük destekçim olan danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Mustafa Bilgin beyefendiye en derin saygılarımı ve kalbî teşekkürlerimi arz ederim.

Çalışmak bizden, tevfiik Allah'tan.

Bursa 2002

Nihat UZUN

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	1
İÇİNDEKİLER	3
KISALTMALAR	9
GİRİŞ	10

BİRİNCİ BÖLÜM

GENEL OLARAK ÜMMET KAVRAMI

<i>I- ÜMMET KAVRAMININ TANIMI</i>	<i>14</i>
A- LUGAVİ TANIMI	14
1- Genel Olarak “E.M.M” Maddesi ve Tahlili	14
a- E.M.M Maddesinin Kök Anlamı	14
b- E.M.M Maddesinin İştikakları ve Anlamları	14
2- Özel Olarak “Ümmet” İsmi ve Tahlili	17
a- “Ümmet” İsminin Temel Anlamı	17
b- “Ümmet” İsminin Anlam Alanları ve Yan Anlamları	17
ba- Ferdî Alan	17
1) Müşahhas Alan: Zâhir, Şan, Hâlet Anlamları	17
2) Mücerred Alan: Eşsiz İnsan, Eğitici, Öğretici, Önder	18
bb- İctimaî Alan	18
1) Kemiyet Alanı: Tâife, Fırka, Cemaat, Kavim	18
2) Keyfiyet Alanı: İctimaî Teşekküller: Ümmet-i Da've, Ümmet-i İcâbe, Ümmet-i Müslime	19
bc- Dinî Alan	20
1) Kemiyet Alanı: Ferd, Tâife, Millet	20
2) Keyfiyet Alanı: Tarikat, Şerî'at, Din	20
bd- Zaman Alanı:	21
1) Hakikat Alanı: Muayyen Bir Zaman Anlamı	21
2) Mecaz Alanı: Muayyen Bir Zamanda Yaşayan Nesil (Karn) Anlamı	21
B- İSTİLAHÎ TANIMI	22
1- Ümmet Kavramının İstilahî Anlamı	22
2- İstilahî Anlamın Semantik Tahlili	29
<i>II- DİNİ LİTERATÜRDE ÜMMET KAVRAMI</i>	<i>31</i>

A- DİN BİLİMLERİNDE ÜMMET KAVRAMI	31
1- DİNLER TARİHİ'NDE	31
2- DİN FELSEFESİ'NDE	31
3- DİN PSİKOLOJİSİ'NDE	32
4- DİN SOSYOLOJİSİ'NDE	33
a- Genel sosyoloji Diliyle "Ümmet" Kavramı: Toplum	33
aa- Sosyoloji'de Toplum	33
1) Toplumun Tanımı	33
2) Toplumun çeşitleri	35
a- Avcı ve Toplayıcı Toplamlar	36
b- Kır ve Tarım Toplamları	36
c- Tarihi Devletler ve Tarihi Medeniyetler	37
d- Sanayileşme, Sanayileşmiş Medeniyetler ve Sanayi Toplamları	38
e- Modernizm, Post-modernizm ve Modern Toplum Kavramları	38
ab- Sosyolojide Toplum Kuramları	40
b- Din Sosyolojisi Açısından Ümmet Kavramı	41
ba- Bir Sosyolojik Birim Olarak "Ümmet" Kavramı	43
1) Ümmet Kavramının Anlambirimleri	47
a) Fert	47
b) Aile	47
c) Toplum	48
2) Ümmet Kavramının Anlambirimsel Bağlantıları ve Özellikleri	49
a) Organik İlişkiler	49
aa) Fert-Fert ilişkisi	49
ab) Fert-Aile ilişkisi	51
ac- Fert-Toplum ilişkisi	52
b) Değer İlişkileri	53
ba) Sübjektif Değerler: Hayır-Şer	53
bb) Objektif Değerler: Maslahat-Mefsedet, Ma'rûf-Münker	55
bc) Değer Dengelemeleri ve Hisbe Teşkilatı	56
bb- Ümmet Kavramıyla Bağlantılı Diğer Kavramlar	62
1) Manevî Bir Asl'a Bağlı Olanlar	62
a) Din	62
b) Millet	62
2) Maddî Bir Asl'a Bağlı Olanlar	63
a) İrk	63
b) Ulus	63
c) Halk	64
d) Sınıf	64
B- TEMEL İSLÂM BİLİMLERİNDE ÜMMET KAVRAMI	65

1- Nasslarda	65
a- Kur'ân'da	65
b- Hadislerde	65
2- Kelam'da	67
3- Fıkıh'ta	69
a- Genel Olarak Fıkıh	69
aa- Tanımı	69
ab- Gayesi	70
1) Sağlam ve Güçlü Bir Toplum Oluşturmak	70
2) İctihâd Vazifesi	71
b- Fıkıh ve "Ümmet" in Kurumlaşması	72
ba- Aile	73
bb- Devlet	75
1) Devletin Unsurları	78
a) Ülke Unsuru	78
b) Millet Unsuru	79
2) Devletin Yönetimi	80
a) Siyasi İktidar	80
b) Hükümet	81
III- ÜMMET KAVRAMININ ÇERÇEVESİ VE KARAKTERİSTİK ÖZELLİKLERİ	82
A- ÇERÇEVESİ	82
B- KARAKTERİSTİK ÖZELLİKLERİ	84

İKİNCİ BÖLÜM

KUR'ÂN'DA ÜMMET KAVRAMI

I- KUR'ÂN'DA ÜMMET KAVRAMINA TOPLU BAKIŞ	86
A- ÜMMET KAVRAMININ SÜBJEKTİF YÖNÜ	86
B- ÜMMET KAVRAMININ OBJEKTİF YÖNÜ	86
II- KUR'ÂN'DA ÜMMET KAVRAMININ TAHLİLİ	89
A- ÜMMET KAVRAMININ KAVRAMSAL ALANI	89
1- Ümmet Kavramının Temel Anlam Alanı	89
2- Ümmet Kavramının Yan Anlam Alanları	89
a- Cansızlar Alanı	89
aa- Zaman Alanı	89
1) Hakikat Alanı: Muayyen Bir Zaman	90
2) Mecaz Alanı: Muayyen Bir Zamanda Yaşayan Topluluk	90

ab- Mekan Alanı	91
1) Hakikat Alanı: Muayyen Bir Yer	91
2) Mecaz Alanı: Muayyen Bir Yerde Yaşayanlar	91
b- Canlılar Alanı	92
ba- Hayvanlar	92
bb- İnsanlar	92
1) Ferdî Alan	92
a) Müşahhas Alan: Zâhir, Şan, Hâlet Anlamları	92
b) Mücerred Alan: Eşsiz İnsan, Eğitici, Önder Anlamları	93
2) İctimaî Alan	95
a) Kemiyet Alanı: Tâife, Fırka, Cemaat... Anlamları	95
b) Keyfiyet Alanı: İctimaî Değerler: Maslahat- Mefsedet, Ma'rûf- Münker	95
3) Evrensel Alan	98
a) Hakikat Alanı: İnsanlığın Başlangıçta Tek Bir Ümmet Oluşu, Tek Ümmet Olarak Kalmaması	98
b) Mecaz Alanı: Orta Ümmet (<i>Ümmeten Vasaten</i>)	102
4- Dinî Alan	104
a- Kemiyet Alanı: Fert, Tâife, Millet.	104
b- Keyfiyet Alanı: Tarîkat, Şerî'at, Din	106
B- ÜMMET KAVRAMININ TOPLUMSAL ALANI	107
1- Bir Toplum Modeli Olarak Ümmet	107
a- Genel Anlamda Toplum Olarak Ümmet	107
aa- Ümmet-i Da've	107
ab- Ümmet-i İcâbe	109
b- İslâm Toplumu Olarak Ümmet	109
2- Topluluk Anlamındaki Diğer Kavramlar	114
a- İztirârî Topluluklar	114
aa- Ehl, Âl	115
ab- Aşîret	115
ac- Kabîle	115
ad- Kavim	116
ae- Şa'b	117
af- Karn	117
b- İhtiyarî Topluluklar	117
ba- Dinî Topluluklar	118
1) Ashâb-ı Yemîn/Meymene	118
a) Müslim	119
b) Mü'min	120
2) Ashâb-ı Şimâl/Meş'eme	121

a) Münâfık	121
b) Fâsık	122
c) Kâfir	123
d) Müşrik	123
3) Ehl-i Kitâb	124
bb- Ahlakî Topluluklar	124
1) Müsbet Topluluklar	124
a) Fırka-Ferîk	125
b) Sülle	125
c) Fie	125
d) Şi'a	126
e) Zümre	126
f) Tâife	126
2) Menfî Topluluklar	127
a) Mele'	127
b) Usbe	127
c) Raht	128
d) Şirzime	128
3) Nötr Topluluklar	129
a) Medîne	129
b) Karye	129
III- ÜMMETİN OLUŞUMU	130
A- OLUŞUMUN SÜRECİ	130
1- Kuruluş Aşaması	130
a- Risâlet	130
b- Tebliğ	130
c- Tebyîn	132
2- Gelişme Aşaması	133
a- Toplumun Tepkisi	133
aa- Tasdik	133
ab- Tekzîb	134
b- Tarafların Netleşmesi	135
3- Nihai Aşama	135
B- OLUŞUMDA KULLANILAN UNSURLAR	136
1- Aslî Unsurlar	136
a- Birlik (Tevhîd)	136
b- Sorumluluk	138
c- Müsamaha	139
d- Akılcılık/Akletme	140

2- Tâlf Unsurlar	141
a- Sürekli Faaliyet (Cihâd-İctihâd)	141
b- Hayırda Yarışma	142
c- Yeryüzünün İmarı	143
d- Adaleti Gözetme	145
IV- KUR'AN'DA ÜMMET KAVRAMININ DEĞERLENDİRİLMESİ	147
A- KUR'ÂN'DA ÜMMET KAVRAMININ TEMEL MOTİFLERİ	147
1- Genel Anlamıyla Topluluk Motifi	147
2- Elçi Gönderilen Topluluk Motifi	148
B- İSLÂM TOPLUMU OLARAK ÜMMET	150
SONUÇ	152
BİBLİYOGRAFYA	154

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen madde
a.md.	: Adı geçen madde
a.s.	: Aleyhisselâm
a.y.	: Aynı yer
AÜSBE	: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
DEÜİF	: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
EÜ	: Erciyes Üniversitesi
H.z.	: Hazreti
haz.	: Hazırlayan
İİFV	: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı
İSAM	: İslâm Araştırmaları Merkezi
İÜİF	: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi
KBDK	: Kültür Bakanlığı Devlet Kitapları
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
MEBİA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
MÜİFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
nşr.	: Neşreden
OSAV	: Osmanlı Araştırmaları Vakfı
r.a.	: Radıyallâhu 'Anhü
s.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallallâhu 'Aleyhi ve Sellem
sy.	: Sayı
TDAV	: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
thk.	: Tahkik eden
trc.	: Tercüme eden
tsz.	: Tarihsiz
UÜİF	: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
vb.	: Ve benzeri
vs.	: Ve saire
yay.	: Yayınları, Yayıncılık

GİRİŞ

İnsanlar tarih boyunca hep belirli topluluklar halinde yaşamışlardır ve bu böyle devam etmektedir. Bu durum insanın sosyal bir varlık olarak yaratılmasından ileri gelmektedir. İnsanlar bir yandan toplum halinde yaşarken, diğer yandan da oluşturmuş oldukları bu topluluklara çeşitli isimler vermişlerdir. Bu isimlerin kaynakları çok çeşitli olmaktadır. Mesela Araplar insanlık camiasını insan organizmasına benzeterek (baş, boyun, göğüs, karın vs.) tasnif etmişlerdir.¹ En genel anlamda, müslümanların tümünü kapsayan ve temelinde dinin yer aldığı “ümme” isimlendirmesinin kaynağında ise Kur’ân-ı Kerîm ve Hz. Peygamber’in hadisleri bulunmaktadır.

Kur’ân-ı Kerîm sırf bir inananlar grubuna değil, zaman zaman “nâs”a da hitap etmektedir.² Nâs, genel olarak bütün insanlardır. Dil, din, ırk ve renk farklarının üstünde bir cinstir; belli özellikleri taşıyan ve bu özellikleriyle de diğerlerinden ayrılan bir canlılar grubudur. Biyolojide yer alan genel ölçüye göre cins, cinsel birleşmelerle nesli devam edebilen canlı grubudur. Irklar, sosyal gruplar hep bu nâs içinde yer alırlar ve aynı cinstendirler.³

Kur’ân ve Hadisler, insanların bu tek soydan oluşuna sık sık dikkat çekmektedirler. Başlangıçta tek olan toplum, gerçek üzerinde ayrılığa düşmüş ve parçalanmıştır.⁴ Aynı soydan gelen bu insanlar, tevhid üzerinde irade olarak aynı birliği sağlayabilirler. Nihâî hedef “inananlar” birliğiyle, “insanlar” birliğinin çakışmasıdır. Gerçekten de Kur’ân-ı Kerîm, Ka’be’den bahsederken “insanlar için te’sîs olunan ilk ev...”⁵ ifadesini kullanır. “Şeytana uymamak” gibi bazı ortak noktalarda birleşmeyi tavsiye eder.

Nâs, sosyolojik anlamda halk veya kitle yerine de kullanılmaktadır. Yani, sınıf farkına ve diğer ayırt edici özelliklerine bakılmaksızın peygamberin muhatabı o-

---

¹ bkz. İbn Manzûr, Cemâl üddîn Muhammed b. Mükerrrem el-İfrikî el-Mısırî, *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrut, tsz, XI/451. Ayrıca bkz. Aydın, Mustafa, *İlk Dönem İslâm Toplumunun Şekillenışı*, Pınar yay., İstanbul 1991, s. 39.

² bkz. Kur’ân-ı Kerîm’de “Yâ eyyühe’n-nâs” (Ey insanlar) diye başlayan âyetler.

³ Güvenç, Bozkurt, *İnsan ve Kültür*, Remzi kitabevi, İstanbul 1984, s. 30.

⁴ 10/Yûnus 19.

⁵ 3/Âl-i İmrân 96.

lan herkeştir.⁶ Demek ki nâs, en geniş anlamda “topyekün” toplumdur. Bu çatının altında belli nitelikleri taşıyan “ümme”ler yer alır.

Ümme, sözlükte topluluk, halk, cemaat anlamlarına gelmektedir. Elmalılı (v. 1932), bu kelimenin *imam* (lider) kökünden türetilmiş bir çoğul ismi olduğunu, dolayısıyla da ümme”in terim anlamının, “bir amaç için lider etrafında toplanmış insanlar birliği” olduğunu söyler.⁷ Gerçekten de burada amaç “grup” ise de, lidere nispeti güçlüdür. İcmâ’-ı Ümme” terimi bile genel olarak ümme”in birliğinden çok, onu temsil etme yetkisinde olanların birliği anlamını ifade eder.⁸

Kur’ân-ı Kerîm’de altmış dört yerde geçen ümme” kelimesinin, ilk bakışta az çok farklı anlamlarda kullanıldığı görülür. Mesela inanç birliği, küçük veya büyük birlik, kavim, akraba ve önderlik, din ve şeriat gibi bir yol bu farklı özelliklerden bazılarıdır. Bunlar arasında ortak bir nokta arayan İbn Fâris (v. 395/1005)’e göre ümme” bir “mensûbiyet” (ait olma) duygusudur. Buna göre ümme” “mensubiyet duygusu taşıyan her türlü birlik”tir.⁹

Dikkat edilirse bu açıklamalar, sosyolojinin “grup” tanımına uymaktadır. Burada grup, bir amaç için iki veya daha çok sayıda kişi tarafından meydana getirilen sosyal birliklerdir. Yapı, amaç, lider gibi üzerinde durulan özelliklerin dayandığı en temel nokta “grup dinamiği”dir. Grup dinamiği ise, gruplarda çözülme ve bütünleşme süreçlerinden, bütünleşme kutbunun ağır basmasıdır. Bu da kendini en açık şekliyle “mensûbiyet” (ait olma) duygusunda gösterir. Buna göre ümme”, genel anlamda bir gruptur. Nâs çatısının altında, bir grup dinamiğine sahip aile, kavim, millet ve bunun gibi her türlü sosyal birliktir.¹⁰

Pratikte ve tarihi gelişimi içerisinde İslâm toplumuna “İslâm ümme”i” ya da tebliğcisi olan Hz. Peygamber’e nispetle “Muhammed ümme”i” denilmiştir. Tabii bunun anlamı, İslâm’a inanmış ve kendini bu camiaya ait sayan insanların oluşturduğu dinî-sosyal birliktir. Hatta sıfatı atılarak “Ümme” yalın haliyle de tarih boyunca bu anlamda kullanılmagelmiştir.

⁶ Şeriati, Ali, *İslâm Sosyolojisi*, (trc. Kenan Sökmen), Birleşik yay., İstanbul 1997, s. 56.

⁷ Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur’ân Dili*, Bedir yay., İstanbul 1993, I/508.

⁸ Aydın, a.g.e., s. 36.

⁹ Çetin, Nihad M., “Ümme”, MEBİA, MEB Basımevi, İstanbul 1986, XIII/102.

¹⁰ Aydın, a.g.e., s. 37.

İslâmî pratikte ümmet olgusu, bizzat Hz Peygamber tarafından Medîne'de gerçekleştirilmiş, terim olarak da ilk anayasada kullanılmıştır. Ümmet, İslâm toplu-
munu tanımlayan en kapsamlı kavramlardan birisi olmuştur. Tarihî gelişimi içeri-
sinde siyasi ve hatta bazı sosyal farklılıkların gerisinde köklü bir ortak ümmet olgu-
su (mensubiyet duygusu) varlığını sürdürmüştür. Nâs boyutundan sonra,
müslümanların en kapsamlı birliğinin adı ümmet olagelmıştır. Böyle olduğu için de
Ümmet adı verilen bu topluluğun kapıları, yeryüzünde yaşayan siyah, beyaz, kum-
ral veya sarı ya da doğulu, batılı, kuzeyli yahut güneyli olsun herkese açık olmuştur.¹¹

İleride de görüleceği gibi, tarihî gelişimi içerisinde "ümmet"i açıklamaya
yönelik değişik görüşler ileri sürülmüş, belli sosyolojik grup ve kategorilerle
karşılaştırılmaya çalışılmıştır. Tanımlanan diğer bütün topluluklar kan, toprak, çıkar
vb. temeline dayanırken, "ümmet"in temelinde inanç birliğinin yattığı
vurgulanmıştır. Bu sebeple insanlar, temelinde ortak inancın bulunduğu bir
topluluk (ümmet) oluşturduklarında, farklı renk, ulus, zaman ve mekanlara
ayrılışlar da, tek bir birliğe ve düşünceye mensupturlar. Bu durumda aynı his ve
düşünceleri paylaşırlar. Hatta bu düşünce ve davranışlarını muhafaza etmek için
bir çok şeyi göze almaya hazır olurlar. Bu, mü'min yahut kafir olsun, inanmış bütün
topluluklar için böyledir. Zira insanın insana gerçek yakınlığı manevîdir ve maddî
şeylerle pek alakalı değildir.¹²

---

¹¹ Siret Ansiklopedisi, (haz. Afzalurrahman), (trc. Kurul), İnkılâb yay., İstanbul 1996, III/150.

¹² İzzetbegoviç, Ali, **Doğu ve Batı Arasında İslâm**, (trc. Salih Şaban), Nehir yay., İstanbul 1994, s. 199.

I. BÖLÜM

GENEL OLARAK ÜMMET KAVRAMI

I- ÜMMET KAVRAMININ TANIMI

A- LUGAVİ TANIMI

1- Genel Olarak “E.M.M” Maddesi ve Tahlili

a- E.M.M Maddesinin Kök Anlamı

Ümmet kelimesinin türediği kök, E.M.M temel harflerinden oluşmaktadır. Mazi fiil olarak şeddeli bir okunuşa sahip olan bu kelime, (م) “bir şeye yönelmek (kastetmek)¹³ anlamındadır.

b- E.M.M Maddesinin İştikakları ve Anlamları

Teyemmüm bu kelimedenden gelir. Aslen “toprağa yönelmek” anlamında olup sonradan “toprakla abdest alma” anlamına terim olmuştur.¹⁴

Lihyânî (v.215/830) (يموا ve اموا) kelimelerinin de aynı mânâya geldiğini söylemiştir. “Hastayı ziyarete gitmek”, “namaza yönelmek” hep kelimenin bu kök anlamıyla alakalıdır.

Arapların (جمل معمم) ve (نفاق معمة) deyişleri “doğruya ileten delil” anlamına gelir ki bunlar da “kast” (yönelmek) anlamıyla alakalıdır. Zira “doğruya ileten delil”, biza-tihi bir şeye [doğruya] yönelen demektir.

¹³ el-Cevherî, İsmâîl b. Hammâd, *es-Sihâh*, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut 1979, V/1863; ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer, *Esâsü'l-Belâğa*, Dâru Sâdır, Beyrut 1965, s. 21; İbn Manzûr, *a.g.e.*, XII/26; ez-Zebîdî, es-Seyyid Muhammed Murtazâ, *Tâcu'l-Arûs*, Beyrut, 1306 h. VIII/189; İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. Hasen, *Kitâbu Cemhereti'l-Luga*, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut 1988, I/60; Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Yakub b. Muhammed, *Kamus Tercümesi*, (trc. Mü-tercim Âsım Efendi), Cemal Efendi Matbaası, İstanbul 1304, III/394.

¹⁴ İbn Manzûr, *a.g.e.*, XII/23; ez-Zebîdî, *a.g.e.*, VIII/189.

İbn Berî (يُصم) kelimesini açıklarken (اليمامة)'nin de "kastetmek" anlamına geldiğini söyler.¹⁵

(الامة) kelimesi hemzenin kesriyle okununca hal, halet, durum anlamlarına gelir. Bu konuda (له امة حسنة) denir -ki anlamı "o, iyi bir durumdadır" demektir.¹⁶

Ayrıca "tarikât" [tutulan yol] anlamına da gelir. Nitekim (وجدنا ابائنا على امة... انا) ¹⁷ âyetindeki mezkur kelimeyi Ömer b. Abdilaziz (v. 101/720) kesre ile okumuş ve bu okuyuşa da yukarıdaki anlam verilmiştir.

Kelimenin "nimet, bolluk, geçim hoşluğu ve mülk" anlamlarına geldiği de belirtilmiştir.¹⁸

Aynı kelimenin ötreli (الامة) okunuşu da başta "topluluk, takip edilen yol, insanlardan bir nesil, önder..." gibi bir çok anlama gelmektedir ki bu kelime ayrıca ele alınacaktır.

(الامم) kelimesi hem ölçülü, dengeli bir yönelme, hem de yakınlaşma anlamlarına gelir. (المعالم) kelimesi de aynı anlamdadır.¹⁹

(الام) kelimesi bir şeyin aslı, dayanağı, anlamlarına gelir. Anneye de çocuk doğurduğu ve bir anlamda onu dünyaya getiren olduğu için (ام) denir. En geniş anlamıyla, nesnelere temelinde yer alan her şey için bu kelime kullanılabilir.

(ام القوم) bir topluluğun reisi, (ام الكتاب) Fâtiha Sûresi anlamındadır. ez-Zeccâc demiştir ki "(ام الكتاب) Kitâb'ın [Kur'ân'ın] aslıdır." Kur'ân'ın muhkem âyetleri için de bu ifade kullanılır. Mekke'ye de şehirlerin anası olduğu için (ام القرى) denir. Çoğulu (الامهات) şeklinde gelir. Bazıları (الامات) şeklinde de geldiğini, fakat ilkinin insanlar için, ikincisinin ise akledemeyen canlılar için kullanıldığını söylemişlerdir.

¹⁵ İbn Manzûr, a.g.e., XII/23-24; ez-Zebîdî, a.g.e., VIII/189.

¹⁶ el-Cevherî, a.g.e., V/1863; İbn Manzûr, a.g.e., XII/23-24; Fîrûzâbâdî, a.g.e., III/394.

¹⁷ 43/Zuhruf 22,23.

¹⁸ el-Cevherî, a.g.e., V/1864; İbn Manzûr, a.g.e., XII/23-24; ez-Zebîdî, a.g.e., VIII/189; Fîrûzâbâdî, a.g.e., III/394.

¹⁹ İbn Manzûr, a.g.e., XII/24.

Ordunun tâbî olduğu özel işarete (alem, bayrak vs.) (الام) denir. Ev sahibesini de Araplar (ام مثوي) diye isimlendirirler. Bunun dışında Araplar, bir nesneye ad verirken onun kaynağına atıfla, başında (ام) olan bir tamlama kullanırlar. Mesela güneş (ve dünya) için (ام شملة) ifadesini kullanırlar.²⁰

Diğer yandan Sufiler Levh için (ام الهبولي) ifadesini kullanırlar.²¹

Kelimenin kökü olan (الام)'den türeyen bir başka kelime de (الامام)'dır ve "imamet eden, önder olan kimse" anlamına gelir. (فقاتلوا ائمة الكفر...)âyetinden de anlaşılacağı gibi bu, aslen bir terim olmayıp önder konumundaki kişilere ad olmaktadır. Müslümanlarda namaz kıldıran kimse de cemaatin önüne geçtiği için bir anlamda önder durumunda olur ve bu isimle anılır.²³

Ayrıca bu kelime binaların, üzerine bina edildikleri kalas ve kirişlere de denir. Yeryüzünün bir bölgesi (الصقع من الارض) ve "yol" anlamlarına da gelmektedir. Kelimeye "örnek" anlamı da verilmiştir.²⁴

(الامي) kelimesi de bu kelimeden türer ve "okuma yazma bilmeyen, annesinden doğduğu hal üzere olan kişi" için kullanılır. Çünkü okuma yazma bilmek sonradan kazanılan bir özelliktir.

Dil bilmeyen, konuşma özürü yahut az konuşan için de (الامي) ifadesi kullanılır.²⁵

²⁰ İbn Manzûr, a.g.e., XII/28-33; ez-Zebîdî, a.g.e., VIII/191.

²¹ et-Tehânevî, a.g.e., I/90-91.

²² 9/Tevbe 12.

²³ İbn Manzûr, a.g.e., XII/24; ez-Zebîdî, a.g.e., VIII/189

²⁴ el-Cevherî, a.g.e., V/1863-64; İbn Manzûr, a.g.e., XII/23-24; İbn Düreyd, a.g.e., I/60.

²⁵ el-Cevherî, a.g.e., V/1863-64; İbn Manzûr, a.g.e., XII/34; ez-Zebîdî, a.g.e., VIII/189-191.

2- Özel Olarak “Ümmet” İsmi ve Tahlili

a- “Ümmet” İsminin Temel Anlamı

Ümmet isminin temel anlamı “topluluk”tur. Bu topluluk, aşağıda da görüleceği üzere canlılardan veya cansızlardan oluşmuş olabilir. Bu topluluğun kemiyet olarak belirlenmiş bir sınırı yoktur.²⁶

b- “Ümmet” İsminin Anlam Alanları ve Yan Anlamları

Ulemanın “lafzen müfred, mânen cemi” dedikleri (الامة) kelimesine lügatlerde çeşitli anlamlar verilmektedir. Bu anlamları şu şekilde tasnif etmek mümkündür:

ba- Ferdî Alan

1) Müşahhas Alan: Zâhir, Şan, Hâlet Anlamları

Kişinin durumu, hali, dış görünüşü, boyu-posu anlamlarına gelir. (لحسن الامة) denir. Yani “servi boylu, güzel görünüşlü” anlamındadır. (انه لحسن امة الوجه) dediklerinde Araplar, kişinin yaşayış ve sûretinin güzelliğini kastederler. (لقبيح امة الوجه) ise bunu tam tersi bir anlamdadır.²⁷

²⁶ el-Cevherî, a.g.e., V/1864; İbn Manzûr, a.g.e., XII/27; ez-Zebîdî, a.g.e., VIII/189; et-Tehânevî, a.g.e., I/91.

²⁷ el-Cevherî, a.g.e., V/1864; İbn Manzûr, a.g.e., XII/28; ez-Zebîdî, a.g.e., VIII/189.

Kişiye verilen nimet ve bu sebeple içinde bulunduğu “dirlik hoşluğu” (العيش غضارة) da ümmet kelimesiyle karşılanmıştır.

Kişinin üslup özelliklerine de ümmet dendiği görülmektedir.²⁸

2) Mücerred Alan: Eşsiz İnsan, Eğitici, Öğretici, Önder

(الامة) kelimesinin bu anlamı, Kur’ân-ı Kerîm’deki (ان ابراهيم كان امة...) âyeti²⁹ çerçevesinde açıklanmaktadır. Ebu Ubeyde (v. 209/824) buradaki kelimeyi “imam, önder” olarak açıklarken, Ferrâ, “hayrı öğreten insan” olarak anlamıştır. Nitekim bir adam Abdullah b. Abbâs (v. 68/687)’a gelerek “ümmet nedir?” diye sormuş, o da “hayrı öğretendir” şeklinde cevap vermiştir. Ümmet, muallim demektir. Hz. Peygamber de Zeyd b. Amr b. Nufeyl’in Kiyâmet Günü tek başına bir ümmet olarak haşr edileceğini bildirmiştir. Zira o, Hz. Peygamber’den önce, müşriklerin dinlerinden uzak durup, Allâh’a iman etmişti. Kuss b. Saîde de böyleydi.³⁰

Denilmiştir ki “ümmet, hayrı kendinde toplayan kişidir.”

Ayrıca ümmet kelimesine “eşi-benzeri olmayan adam” karşılığı da verilmiştir.³¹

bb- İctimâî Alan

1) Kemiyet Alanı: Tâife, Fırka, Cemaat, Kavim

(الامة) kelimesine verilen “topluluk” anlamı, genel bir anlamdır ve bütün canlılar için kullanılmıştır. İnsanların oluşturdukları topluluklar gibi mesela “*kanatlarıyla*

²⁸ Fîrûzâbâdî, a.g.e., III/394.

²⁹ bkz. 16/Nahl 120.

³⁰ İbn Manzûr, a.g.e., XII/27-28; ez-Zebîdî, a.g.e., VIII/189.

³¹ el-Cevherî, a.g.e., V/1864; İbn Manzûr, a.g.e., XII/28; ez-Zebîdî, a.g.e., VIII/189.

uçan canlılar"ın oluşturdukları topluluğa da ümmet denmiştir.³² Hz. Peygamber bir keresinde "*şâyet köpekler bir ümmet olmasalardı öldürülmelerini emrederdim*" buyurarak insanlar dışındaki varlıkların oluşturdukları topluluklar için de bu kelimenin kullanılabileceğini bizlere göstermiştir.³³

Her kabileden bir tâifeye de ümmet denmiştir.³⁴

(امة الرجل), bir kişinin kavmi, kabilesi anlamlarına gelir.

(امة الله), Allâh 'ın (cc) yarattıkları anlamındadır.³⁵

Cemaat de "bir araya gelmiş insanlar topluluğu" demektir ve ümmetin anlamlarından biridir.³⁶

2) Keyfiyet Alanı: İctimaî Teşekküller: Ümmet-i Da've, Ümmet-i İcâbe, Ümmet-i Müslime

Ümmet kelimesi genel olarak "topluluk" anlamında kullanılmaktadır. Bununla birlikte bu topluluklar da yine genel anlamıyla, keyfiyet açısından ayrıma tabi tutulmaktadır. Burada belirleyici unsur, ilahî mesajlar karşısında sergilenen tutumlardır.

Buna göre kendilerine peygamber gönderilen bütün topluluklar birer ümmet olmaktadır. Kendilerine peygamber gönderildiği için bütün bu toplumlara *ümmet-i da've* (ilahî davete muhatap olan toplum) denmiştir. Gönderilen peygamberlerin yaptıkları davete icabet eden topluluklara da *ümmet-i icâbe* (davete olumlu cevap veren topluluk) denmiştir. Bu açıdan bakıldığında bütün insanlık bir ümmet olarak nitelendirilmektedir.³⁷

³² bkz. 6/En'âm 38.

³³ el-Cevherî, a.g.e., V/1863-64; İbn Manzûr, a.g.e., XII/26-27; ez-Zebîdî, a.g.e., VIII/189; İbn Düreyd, a.g.e., I/60; Fîrûzâbâdî, a.g.e., III/394.

³⁴ el-Cevherî, a.g.e., V/1863-64; İbn Manzûr, a.g.e., XII/26-27; ez-Zebîdî, a.g.e., VIII/189; İbn Düreyd, a.g.e., I/60; Fîrûzâbâdî, a.g.e., III/394.

³⁵ İbn Manzûr, a.g.e., XII/27-28; ez-Zebîdî, a.g.e., VIII/189;

³⁶ İbn Manzûr, a.g.e., XI/631.

³⁷ İbn Manzûr, a.g.e., XII/27-28; Fîrûzâbâdî, a.g.e., III/394; et-Tehânevî, Muhammed Ali b. Ali, Keşşâfu Istılâhâtî'l-Fünûn, Kahraman yay., İstanbul 1984, I/91.

Ayrıca *ümme-i müslime* şeklinde bir isimlendirme daha bulunmaktadır ki bu, aynı zamanda ümmet denince ilk akla gelen anlam olmaktadır. Mezkur isimlendirme özellikle Hz. Muhammed (s.a.v)'e tabi olan müslümanların tümüne işaret etmektedir.

bc- Dinî Alan

1) Kemiyet Alanı: Ferd, Tâife, Millet

Ferrâ demiştir ki “ümme, tek başına (diğerlerine muhalif olarak) bir dine inanan kimsedir.” Ayrıca günahında tek olan kimseye de ümmet denir. Hz. İbrahim birinciye güzel bir örnektir.³⁸

Her kabileden bir tâifeye de ümmet dendiğini yukarıda görmüştük. Millet ise lügat anlamı itibariyle din, şariat demektir³⁹. Fakat, ileride de göreceğimiz gibi, daha sonraları bir din ile mütedeyyin topluluklara da millet denmeye başlamıştır ve bu, kelimenin istilâh manası olmuştur.

2) Keyfiyet Alanı: Tarikat, Şerî'at, Din

(الامة) kelimesi “tarikat, şerî'at, din” gibi anlamlara gelir. (وجدنا ابائنا علي امة...) (انا) âyetindeki mezkur kelimeyi Mücâhid (v. 104/722) ve Ömer b. Abdilaziz esre ile (الامة) okumuşlar, Ferrâ (v.207/822) ise ötre ile (الامة) okumuştur. Buna göre ilkine tarikat (yol) anlamı, ikincisine de sünnet (takip edilen yol) anlamı verilmiştir.⁴⁰

³⁸ el-Cevherî, a.g.e., V/1864; İbn Manzûr, a.g.e., XII/28; ez-Zebîdî, a.g.e., VIII/189.

³⁹ bkz. Fîrûzâbâdî, a.g.e., IV/96-97.

⁴⁰ el-Cevherî, a.g.e., V/1863-64; İbn Manzûr, a.g.e., XII/22; ez-Zebîdî, a.g.e., VIII/189; İbn Düreyd, a.g.e., I/60; Fîrûzâbâdî, a.g.e., III/394.

el-Cevherî (v.394/1003) de bu kelimeye “din ve tarikat” anlamlarını vermiştir. Bu konuda Araplar birisi için (لامة له) dediklerinde bu “falancanın dini, mezhebi yoktur” anlamlarına gelir. Şair der ki:

(وهل يستوي ذوا بمة وكفور)

“hiç dini olanla inanmayan bir olur mu.”⁴¹

Ayrıca ümmet kelimesinin “taat” anlamına geldiği de söylenmiştir.⁴²

bd- Zaman Alanı:

1) Hakikat Alanı: Muayyen Bir Zaman Anlamı

Ümmet bir zaman dilimi demektir. (والذكر بعد امة...) ⁴³ âyetindeki kelimeye Ferrâ “yani bir zaman geçtikten sonra” anlamı vermiştir.⁴⁴

Ayrıca yine Kur’ân-ı Kerîm’de başka bir yerde de bu anlamda kullanılmaktadır. Hûd sûresinde, inanmayanlara verilecek cezanın/azabın belli bir vakte (معدودة) kadar ertelenmiş olması durumunda onların verecekleri tepkiden bahsedilir.⁴⁵

2) Mecaz Alanı: Muayyen Bir Zamanda Yaşayan Nesil (Karn) Anlamı

Ümmetin dilcilerin ittifakla kabul ettiği bir mânâsı da “insanlardan bir nesil”dir. Bu konuda “nice ümmetler, yani nesiller geçti!” denir. Ayrıca her peygambe-

⁴¹ el-Cevherî, a.g.e., V/1863-64.

⁴² İbn Manzûr, a.g.e., XII/27-28; Fîrûzâbâdî, a.g.e., III/394; et-Tehânevî, a.g.e., I/91.

⁴³ bkz. 12/Yûsuf 45.

⁴⁴ İbn Manzûr, a.g.e., XII/27-28; ez-Zebidî, a.g.e., VIII/189.

⁴⁵ bkz. 11/ Hûd 8.

rin, kendilerine gönderildiği topluluğa da –ister mü'min ister kafir olsun- ümmet denir. Bu açıdan, geçmişte yaşayan bütün nesillere ümmet denebilmektedir.

Diğer yandan el-Leys der ki: "Her insan başlı başına bir ümmettir". Başkaları da "Benî Âdem'den başka, her hayvan cinsi de başlı başına bir ümmettir" demişlerdir. Yine dilciler "ümmet kelimesi canlı her tür ve nesil için kullanılır" demişlerdir.⁴⁶

B- İSTİLAHÎ TANIMI

1- Ümmet Kavramının İstilahî Anlamı

Lugat mânâsında "topluluk" anlamının yanı sıra başka bir çok anlamını da gördüğümüz ümmet kelimesi, istilahî açıdan "bir sebebe mebni olarak bir arada bulunan topluluk" anlamı çerçevesinde kullanılmaktadır. İbn Fâris'e göre ümmet, 'bir şeye mensub olan, ona izafe edilen, bağlanan her topluluğa denebilir.'⁴⁷ er-Râgıb el-İsfehânî (v.502/1108)'nin de bu kelimeyi şöyle tanımladığını görüyoruz: "Ümmet, kendi iradeleriyle veya bir zorunluluk neticesinde –insanlardan başka canlılarda olduğu gibi - aynı yerde, aynı zamanda veya aynı dine tabi olma neticesinde bir arada yaşayan insan topluluğudur. Alimlerin çoğu, kelimeyi "aynı dine tabi olanlar, yani Müslümanlar" için kullanmışlardır."⁴⁸ Bu tanımda da olduğu gibi kelime, en genel anlamıyla Müslüman topluluğu için terim halini almıştır. Ümmet denilince genel olarak Müslüman ümmeti (*ümmet-i müslime, ümmet-i Muhammed*) anlaşılmalıdır.

Ümmeti tanımlarken yer, yani ümmetin üzerinde yaşadığı ülke, vatan ya da ümmetin siyasi olarak hakim olduğu toprak parçası; zaman, yani ümmetin beraberce yaşadığı çağ, dönem; din, yani ümmet fertlerinin inandıkları ve hayatlarına uyguladıkları din önemli rol oynadığını görebiliriz.. Bu üç bağ ve bunlara benzer

⁴⁶ el-Cevherî, a.g.e., V/1863-64; İbn Manzûr, a.g.e., XII/26-27; ez-Zebîdî, a.g.e., VIII/189; İbn Düreyd, a.g.e., I/60; Fîrûzâbâdî, a.g.e., III/394.

⁴⁷ Çetin, a.md., XIII/102..

⁴⁸ er-Râgıb el-İsfehânî, Hüseyin b. Muhammed, el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân, Kahraman yay., İstanbul 1986, s. 27.

diğer bağlar, ümmeti oluşturan kişileri birbirine bağlar. Belli bir inanç, ideal, ülkü ve dünya görüşü etrafında birleşen topluluklar birer ümmet oluştururlar.⁴⁹ ez-Zemahşerî (v. 538/1144) de ümmeti “bir din, zaman, mekan yahut bunlardan başka bir şey etrafında toplanan topluluk” olarak tanımlamaktadır.⁵⁰

Ümmeti tanımlamada yukarıdaki unsurların önemli bir rolü olmakla birlikte, İslâm kültüründe ümmet kavramı daha çok İslâm’a gönül vermiş Müslüman toplumu ifade eder. Dünyadaki bütün Müslümanlar bu topluluğun gönüllü üyeleridirler. Onların imam-önderi Hz. Muhammed (s.a.v), kitapları Kur’ân-ı Kerîm, ülkeleri İslâm’ı yaşayabildikleri, hayata hakim kılabilindikleri her yer, hedefleri ise İslâm’ın gerçek uygulayıcıları olarak diğer insanlar üzerine Hakk’ın şahitleri olmak⁵¹ ve dünya imtihanını kazanmaktır.⁵²

Başka bir deyişle ümmet, tarih boyunca tek bir inanç bağıyla birbirine bağlı olarak varlığını sürdüren fertlerin oluşturduğu insan topluluğudur. Dolayısıyla farklı kökenlerine, konuştukları farklı dillere, sahip oldukları farklı sosyal statülere ve farklı ekonomik seviyelere, icra ettikleri farklı mesleklere, keza yaşadıkları farklı zaman ve çağlara rağmen ümmetin tüm bireylerini tek bir şemsiye altında toplayan bağ işte bu ortak inanç bağıdır. Şu halde ortak inanç kurumu devam ettiği müddetçe ümmet de var demektir.⁵³

Müslümanların oluşturduğu topluluğun ümmet adını almış olması, ümmetin temel bağının “inanç” olduğunu ortaya koyar. Zira İslâmiyet, diğer dinlerin aksine “din”i, hayatı bütünüyle kuşatan, hayatı kapsayıcılığı açısından ikinci bir kavrama gerek bırakmayan bir kapsamlılık ve bütünlük içinde mütalaa eder. Müslümanın dinî ve dünyevî şeklinde iki ayrı hayatının olamayacağı da bu sebeptir. Dolayısıyla yeryüzündeki bütün Müslümanların oluşturmuş olduğu topluluğa ümmet

⁴⁹ Ece, Hüseyin K., *İslâm’ın Temel Kavramları*, Beyan Yay., İstanbul 2000, ümmet, s.729.

⁵⁰ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hakâiki Gavâmizi’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l-Ekâvîli fi Vücûhi’t-Te’vîl*, Dâru’l-Fikr, Kâhire tsz., I/91; ayrıca bkz. er-Râzî, Fahrüddîn, *et-Tefsîru’l-Kebîr*, el-Matba’atü’l-Behiyyetü’l-Mısriyye, Kâhire 1938, VI/11.

⁵¹ bkz. 2/ Bakara 143.

⁵² Ece, a.g.e., s, 731.

⁵³ Şakir, Mahmud, *Hz. Âdem’den Bu Güne İslâm Tarihi*, (trc. Ferit Aydın), Kahraman yay., İstanbul 1994, VIII/41-42.

denmiş olması, onların bir ulus ya da benzeri bir topluluk olduklarını belirtmek için değil, yalnızca Müslüman olduklarını işaret etmek içindir.⁵⁴

Ümmet kelimesi, İslâm kültürünün önemli merkezlerinde yer alan diğer bir çok kelime gibi İslâm öncesi Arap toplumunda kullanılıyor olmasına rağmen, Kur'ân-ı Kerîm'in ve Hadislerin, anlamını genişleterek terimleştirdiği ve İslâmî literatüre kattığı bir kelimedir. Bir kısım müsteşriklerin belli bazı gayelerle, bu (ve başka birçok) kelimenin aslen Arapça bile olmadığını dile getirmesi, ilmî temellere dayanmayan kasıtlı yorumlar niteliğindedir. Nitekim bir müsteşrik, kelime hakkında şunları söylemektedir: "Muhtemelen Arapça *ümm* (anne) veya *imam* (lider) köküyle bağlantısı olsa bile, ümmet kelimesinin genellikle ya İbranice ya da Aramice'den alınma yabancı bir terim olduğu düşünülmektedir. Nadiren de olsa İbranice kullanım, ümmetin Arapça'ya, Arabistan'daki bir kabileler birliğinin adı olarak girmiş olabileceğini çağırıştırır."⁵⁵ Benzer görüşler İslâm Ansiklopedisi'ne ümmet maddesini yazan Rudi Paret ve *İslâmîc Political Thought* isimli eserinde W. M. Watt tarafından da dile getirilmiştir. Oysa ümmet teriminin en genel anlamı 'topluluk'tur. Bu, açık olan bir şeydir ve terim "ana, kaynak" anlamındaki *ümm* kelimesiyle ilişkilidir. Terimin başka bir semitik dilden ödünç alınmış olduğunu düşünmek yahut da onun semantik alanı üzerinde böyle bir kaynağın etkisini aramak için herhangi bir sebep yoktur.⁵⁶ Zaten lugavî bölümde köklerini (türevleriyle birlikte) ele aldığımız kelime, Cahiliyye dönemi Arap şiirinde de kullanılmıştır. Lisânü-l Arab'da geçen şu mısra, ümmetin din (inanç) anlamında kullanıldığını gösteren bir örnektir:

"وهل يستوي ذو امة وكفور"

"Hiç inananla inanmayan bir olur mu?"⁵⁷

Şair Nâbiğa (v. 604m.)'nin bir beytinde de ümmet din anlamında kullanılmıştır:

"حلفت فلم اترك لنفسك ريبة / و هل ياثمن ذو امة و هو طائع"

⁵⁴ Sosyal Bilgiler Ansiklopedisi, Risale yay., İstanbul 1990, IV/195-196; ayrıca bkz. Siret Ansiklopedisi, III/331.

⁵⁵ Darrow, William R., "Ummah", *The Encyclopedia of Religion* içinde, ed. Mircea Eliade, Macmillan Publishing Company, New York 1986, XV/123.

⁵⁶ al-Ahsan, Abdullah, "The Qur'anic Concept of Ummah", *Journal Institute of Muslim Minority Affairs*, Vol. 7, No. 2, July, London 1986, s. 606.

⁵⁷ İbn Manzûr, a.g.e., XII/24.

"Nefsinin üzerine yemin ettim ve hiç şüphem kalmadı / Hiç itaatkar bir inanç sahibi günah işler mi?"⁵⁸

Ümmet" kelimesinin "boylu-poslu adam" anlamında kullanıldığı başka bir yer ise şair A'şâ'nın bir beytidir:

(و ان معاويه الاكريمين / حسان الوجوه وطوال الامم)

"Soylu insanlardan olan Muaviye yakışıklı, boylu-posludur."⁵⁹

MEB İslâm Ansiklopedisi'ne ümmet maddesini yazan Nihad M. Çetin de kelimenin etimolojik tahlilini yaptıktan sonra "...şu halde bu kelimenin yine Kur'ân-ı Kerîm'de geçen 'muayyen bir süre, din' mânâlarındaki ümmet ile bir alakası olmayıp, Peygamber tarafından İbranî veya Aramî'den alındığını iddia etmek –maksadı bir tarafa bırakılırsa- lüzumsuz bir gayrettir. Esasen aynı asıldan gelen dillerde ortak unsurların bulunması tabiidir"⁶⁰ diyerek duruma itiraz etmektedir. Bunun yanında, Kur'an kelimeleri üzerine antropolojik araştırmalar yapmaya kendini adanmış R.B. Serjeant gibi, müsteşrik olup da ümmetin Hz. Peygamber'den önce, dinî bir çekirdek etrafında tesis edilmiş bir konfederasyon anlamında kullanıldığını söyleyenler de vardır.⁶¹

Esasen kelimenin nereden geldiği değil, bizim için İslâm geleneğinde nasıl kullanılageldiği önemlidir. Ali Şeriati (v.1977)'nin de dediği gibi "ümmet, İslâm'ın dinamik ve hareketli toplumunu tanımlamak ve adlandırmak için seçip deyimleştirdiği bir kavramdır."⁶² Bu durumun farkında olan bir başka fikir adamı, meselenin önemini şöylece ortaya koymaktadır: "Ümmet terimi, Arapça'daki İslamî formuyla muhafaza edilmeli ve tercüme edilmemelidir. Çoğunlukla ırk, coğrafya, dil, tarih gibi özelliklerle belirlenen halk, ulus, ya da devlet gibi ifadelerle eş anlamlı değildir. Ve hatta dünya ile bile sınırlı değildir. Benzer olarak herhangi bir ırk veya

⁵⁸ el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'âni'l-Kerîm, Dâru'l-Beyân li't-Türâs, Kahire, tsz., II/1412.

⁵⁹ el-Kurtubî, a.g.e., II/126. et-Taberî de bu örneği kullanarak ümmet kelimesinin aslının "bir tek din etrafında toplanmış topluluk" olduğunu belirtir. bkz. et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, Cami'u'l-Beyân fi Tefsiri'l-Kur'ân, Dâru'l-Hadis, Kahire 1987, II/335.

⁶⁰ Çetin, a.md., XIII/102,

⁶¹ al-Ahsan, a.g.m.,, s. 605.

⁶² Şeriati, Ümmet ve İmamet, (trc. Ahmet Sait), Fecr yay., Ankara 1996, s. 28.

devlet de onun sınırı değildir. Zira İslâm bütün insanlara bir çağrıdır ve bir dünya nizamına yöneliktir.”⁶³

Ümmeti, “bir peygambere inanıp, onun yolunu seçen kimselerin tümü, İslâm Dini’ne göre aynı inanca bağlananlardan kurulu bir topluluk” şeklinde tanımlayan Meydan Larousse, arkasından “böyle bir topluluğun siyasi, iktisadi veya bunlara benzer nitelikte bir amacı yoktur” şeklinde bir ifadeye yer vermektedir.⁶⁴ Öncelikle bu ifade kendi içinde fahiş bir tutarsızlığı barındırmaktadır. Zira hem ümmeti “bir peygambere inanıp onun yolunu seçen kimselerin tümü” şeklinde tanımlayıp, arkasından “böyle bir topluluğun siyasi, iktisadi veya bunlara benzer nitelikte bir amacı yoktur” yargısına varmak, her şeyden önce insanlık tarihini yanlış okumak anlamına gelir. Zira tarih bize göstermektedir ki peygamberler, ortaya koydukları sistemlerle birer inananlar topluluğu oluşturmuşlar ve bu topluluklar dünya üzerinde hayatlarını idame ettirmişlerdir. Uhrevî hayata büyük bir önem attıkları bilinen “inananların”, dünyevi nasiplerini de unutmadıkları ve bu sebeple siyasi, iktisadi vb. nitelikteki faaliyetlerle her zaman içli dışlı oldukları da bir gerçektir. Bunda gariptenecek bir durum da olmamalıdır.⁶⁵ Çoğu zaman inançları çerçevesinde birer devlet bile kuran “mü’minler topluluğu”nun bu tür amaçları olmadığını söylemek, tarihi bir vakayı dile getirmekten ziyade, bir temenniden ibaret olsa gerek.

Ümmet denince akla gelen ilk anlam olan Müslüman topluluğu (*ümmet-i müslime*, *ümmet-i Muhammed*), esasen bir bilinç ve “benlik” düşüncesi etrafında, Müslümanlar tarafından oluşturulan sun’î bir varlıktır. Meydana getirilmesi mümkün olduğu kadar, yok edilmesi veya gerçek anlamına kavuşturulmaması da mümkündür.⁶⁶ İslâm ümmeti en geniş anlamıyla, farklı etnik yapıları, kendi sosyal düzeni içinde bir araya getiren evrensel bir toplumdur.⁶⁷ Bu bir araya gelişin en büyük nedeni, İslâm’ın en temel prensibi olan “*el-emr bi’l-ma’rûf ve’n-nehy ‘ani’l-münker*” (i-

⁶³ Farukî, İsmail Raci, *Tevhîd*, (trc. Dilaver Yardım), İnsan yay., İstanbul 1997, s. 125.

⁶⁴ Meydan Larousse, Meydan yay., “Ümmet”, İstanbul 1988, XII/477.

⁶⁵ bkz. Bulaç, Ali, *Kutsala, Tarihe ve Hayata Dönüş*, İz yay., İstanbul 1995, s. 158.

⁶⁶ el-Kîlanî, Mâcid Arsan, *Ulus’tan Ümmet’e*, (trc. Murat Serdaroğlu), Pınar yay., İstanbul 1994, s.19.

⁶⁷ Farukî, a.g.e., s. 124.

yiliği emredip kötülükten sakındırmak)'in ete-kemiğe bürünmesine vesile olmaktadır.⁶⁸ Bu konuyla ilgili olarak âyet-i Kerîmede şöyle buyurulmaktadır:

“...ve belki içinizden iyi ve yararlı olana davet eden, doğru olanı emreden, eğri ve yanlıştan alıkoyan bir topluluk (ümme) çıkar: nihai kurtuluşa erişecek kimseler işte bunlar olacaktır.”⁶⁹

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, müslümanların bir ümmet halini yaşamaları bir bilincin eseridir. Zira “İslâm Ümmeti” kavramı, doğum, coğrafya veya dil'den gelme değildir. Çünkü bunlar her şeyden önce ferdî irade dışında belirlenmektedir. Ümmet ise bir dinî kardeşlik olarak, insanların hür iradeleri ile hem bu dünyada hem de Âhiret'te kurtuluşlarını elde etmek için gerçekleştirdikleri bütünlüktür. İnsan bunları kaza eseri olarak değil, kendi seçimi ve katılımı ile elde eder. Ümmet, doğası gereği bir topluluk değil, seçilmiş bir toplumdur.⁷⁰

Bu açıdan bakınca ümmet teriminin su dört unsuru içerdiğini söylemek mümkündür:

- a) Beşer unsuru
- b) Düşünce unsuru
- c) Sosyal unsur
- d) Zaman unsuru

Bu dört unsurun şekillendirdiği ümmet, denilebilir ki, insanlığa yararlı, medeni bir risalet görevi taşıyan ve bu risaletin ilkeleri doğrultusunda yaşamaya çalışan insan topluluğudur. Bu özellikleri taşıdığı müddetçe bu topluluk ümmettir. Bunları kaybettiği zaman yine ümmet olarak adlandırılır ama o topluluk artık İslâm'ın öngördüğü insan topluluğu olmaktan çıkmıştır.⁷¹

Ümmet, İslâm'ın tevhîd doktrinini en iyi yansıtan kurumudur. Bu sebeple *ümme-i müslime* ve *ümme-i vâhide* ifadeleri de göstermektedir ki İslâm ve vahdet (birlik), ümmetin iki önemli temel taşıdır ve bu iki kavram teorik olarak da birbirleriyle ilişki içindedir. Esasen sağlıklı bir ümmet teorisinden bahsederken başlangıç noktamız, İslâm'ın kainat görüşünü tam olarak kavramak olmalıdır. Zira ümmetin

⁶⁸ el-Kilânî, a.g.e., s. 19.

⁶⁹ 3/ Âl-i İmrân 104.

⁷⁰ Farukî, a.g.e., s. 135.

⁷¹ el-Kilânî, a.g.e., s. 18.

felsefi temelleri burada yatar.⁷² İslâm'a göre insan hayatı eşzamanlı olarak iki tür kanun tarafından idare edilir: Tabii kanunlar (*sünnetullah* yahut *fitratullah*) ve ahlakî kanunlar (*şeriat*). İslâm'ın gayesi yanlış yola sapmış insanları, kendilerini Allâh'ın iradesine teslim etmeye davet ederek mevcut ahlakî kaos içerisinden bir ahlakî düzen meydana getirmektir. Sonuçta ortaya çıkan ahlakî düzen, ümmetin temel taşı olmaktadır. Ümmet inananların sahih birliğini temsil eder. Müminler ferden imanını seçip, iradelerini Kâdir-i Mutlak'a teslim ettikten sonra kendilerini Allâh'ın Elçisi'ne itaate adarlar. Elçi, inananların birliğinin odak noktası olur ve işte bu birliğe de ümmet denir.⁷³

Ümmet'in yokluğu tevhîdin de yokluğu anlamına gelir. Ümmet'in görünümü de tektir. Ümmet, üç unsuru -akıl, kalp ve güç- tevhîd etmiş (birleştirmiş) insanların oluşturmuş olduğu düzendir. Denilebilir ki ümmet, hayat seyri içerisinde, varlık sebebi olan ilahî iradeyle yönlendirilen, hür ve açık olması gereken ahlakî failerin işbirliğidir.⁷⁴ Onu oluşturan insanların düşüncelerinde, kararlarında, tavırlarında, vasıflarında ve güçlerinde birlik mevcuttur. Ümmet, renk ya da ırk ayrımı yapmayan insanların oluşturduğu evrensel bir kardeşliktir. Bunun mânâsı, bütün insanların eşit olduğu ve yalnızca takvaya göre birbirlerinden ayrılacaklarıdır. Eğer herhangi bir üyesi yeni bir şey öğrenirse vazifesi bunu diğerlerine öğretmektir. Eğer herhangi biri bir yiyeceğe veya refaha sahip olursa görevi bunu diğerleriyle paylaşmaktır. Eğer herhangi biri bir yere yerleşebilir, başarı kazanır ve mal mülk sahibi olursa, vazifesi diğerlerinin de o hale gelmesine yardımcı olmaktır.⁷⁵

Ümmet kelimesinin kökleri arasında bulunan "imam" (*önder*) kelimesi, onun da bir topluluk olarak önderlik vasfının ortaya konmasına vesile olmaktadır. er-Râzi (v. 606/1209) "*ümmet, bir cihetle önder olan bir topluluğa ad olmuştur. Her asrın [önder olan] halkı böyledir*" der. Ayrıca Bakara sûresi 143. âyette geçen " dengeli

⁷² Ahmed, Manzooruddin, "Umma: The Idea of A Universal Community", İslâmîc Studies, c. 14, s. 27, Pakistan 1975.

⁷³ Ahmed, a.g.m.,, s. 27; ayrıca bkz. Fârûkî, *İslâm Kültür Atlası*, (trc. M.O.Kibaroglu-Z.Kibaroglu), İnkılab yay., İstanbul 1999, s. 150.

⁷⁴ Farukî, *Tevhîd*, s. 111.

⁷⁵ Farukî, , *İslâm Kültür Atlası*, s.101.

ve ölçülü bir toplum" (*ümmeten vasaten*) tamlamasında ümmet kelimesinin nekra (belirtisiz) olmasını da bu sebebe bağlar.⁷⁶

Ümmet kavramı bir diğer deyişle "imam" kelimesinden alınmış çoğul bir isimdir ve çeşitli insan gruplarına önder olan ve kendisine uyulan cemaat demektir. Yani bir imamın (*önder*) başkanlığı altında sağlam bir topluluk oluşturup, düzenli bir şekilde faaliyette bulunan ve diğer insanlara önderlik yapabilen bir topluluktur. Bu topluluk iman üzere olduğu gibi, küfür üzere de olabilir. Faaliyetleri salih amel de olabilir, fitne fesat da. Kişilere göre imam (*önder*) hangi konumdaysa, gruplara, topluluklara göre de ümmet o konumdadır. Ümmet, kuvvetli bir önderlik kurumunun yönetimi altında bir araya gelen topluluktur. O topluluğun fertleri inanç ve gaye yönünden bir köke, bir asl'a bağlıdırlar.⁷⁷

Ümmeti, "hedefleri bir tek olan fertlerden oluşan insani bir toplum" şeklinde tanımlayan Şeriatî de bu kelimedeki "rehberlik etme, rehber edilme, ileriye doğru yürüme" anlamlarının gizli olduğunu belirtir. Ona göre bu kelimedeki "seçme insanlardan oluşan bir topluluk ve bunların bir rehberlik (önderlik) altında ileriye doğru hareket etmeleri, devamlı ilerleme üzere olmaları ve ideallerini gerçekleştirmek için devamlı çabalama halinde olmaları" anlamları vardır.⁷⁸

2- İstilahî Anlamın Semantik Tahlili

Ümmet kelimesi Araplarca bilinen ve kullanılan bir kelimedir. İslâm gelmeden önce de onlar bu kelimeyi kullanmaktaydılar. Bununla birlikte Kur'ân-ı Kerîm ve Hz. Peygamber'in Hadislerinin yüklediği mânâda, yani temelinde inanç birliği bulunan ve insanlığın hayrı için hizmet eden, çabalayan evrensel bir topluluk anlamında kullanıldığına dâir elimizde bilgi bulunmamaktadır.

Lugat alimlerinin ittifaklarına göre kelime İslâm öncesi dönemde öncelikli olarak inanç anlamında kullanılmakla beraber, kişinin dış görünüşü, boyunun uzun

⁷⁶ er-Râzî, a.g.e., IV/100; el-Beydâvî, Nasıruddîn Ebu'l-Hayr Abdullah b. Ömer B. Muhammed, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Şirket-i Hayriyye-i Sahâfiyye, İstanbul tsz, I/189.

⁷⁷ Elmalılı, a.g.e., I/508; Ece, a.g.e., s. 279.

⁷⁸ bkz. Şeriatî, a.g.e., s. 29-30.

oluşu ve bazen da nimet anlamlarında da kullanılmaktadır. Yukarda verdiğimiz şiir örnekleri bu konuyu açıklamaktadır.

Daha sonra bilinen ve anlaşılır, açık ifadelerle muhataplarına seslenen ve anlaşılması kolay bir hitap olan Kur'ân-ı Kerîm⁷⁹ gelmiş ve ümmet kelimesini, başlıca anlamı topluluk olmak üzere çeşitli anlamlarda kullanmıştır. Bu konu ikinci bölümde ele alınacaktır. Bununla birlikte şunu söylemek gerekir ki, ümmet kelimesinin geçtiği ve İslâm toplumunu niteleyen bir âyeti Ahfeş (v. 215/830), ümmet kelimesinin Cahiliyye döneminde cari olan bir anlamıyla karşılamaktadır. Âl-i İmrân sûresindeki "siz insanlık için çıkarılmış en hayırlı bir ümmetsiniz" âyetine⁸⁰ mezkur alim, "yani bir din ehlisiniz, en hayırlı bir din halkısınız" anlamı vermektedir.⁸¹ Bu örnek bize ümmetin, kökeninde inanç unsuru bulunan bir topluluk anlamında anlaşıldığını göstermektedir.

Yine daha sonra göreceğimiz gibi Hadisler yoluyla ümmetin, temelinde inancın bulunduğu bir toplumu, özel olarak da, Hz. Peygamber'in sıkça kullandığı "ümmetim" ifadesinin de işaret ettiği gibi, İslâm toplumunu nitelendirir oluşu kesinlik kazanmış, daha sonraki dönemlerde de bu böyle devam etmiştir. Zamanla ümmet kavramı tek başına kullanıldığında bile sadece, dünyanın neresinde olursa olsun İslâm Dini'ne dahil olmuş insanların geniş ve anlamlı birliğini ifade eder olmuştur.

---

⁷⁹ 19/Meryem 97; 44/Duhân 57; 54/Kamer 17, 22, 32, 40.

⁸⁰ 3/Âl-i İmrân 110.

⁸¹ bkz. el-Cevherî, a.g.e., V/1864.

II- DİNİ LİTERATÜRDE ÜMMET KAVRAMI

A- DİN BİLİMLERİNDE ÜMMET KAVRAMI

1- DİNLER TARİHİNDE

Dinler tarihi, hak-bâtil ayrımı gözetmeksizin, hem ilahî dinleri hem de ilahî olmayan dinleri, tarih ve filolojinin metotlarını kullanarak, doğuş ve gelişmelerinden inanç, ibadet, ahlak vs. konularına kadar, tarihî seyir içerisinde inceleyen bir disiplindir. Ayrıca dinleri birbirleriyle mukayese ederek de ele alır.⁸²

Dinler tarihi netice itibariyle Tarih biliminin bir alt dalı olması hasebiyle, dinin tarihteki varlığını ele alırken, o dine mensup insanların ve o insanların oluşturmuş oldukları toplulukların tarihini de ele almış olmaktadır. Toplulukların tarihini, onların bağlı oldukları dinin zemininde ele alan bu disiplin açısından İslâm ümmeti de başlıbaşına bir konudur. Dinler tarihi, bir yönüyle din sahibi toplulukların tarihi anlamına da geldiği için⁸³ ve İslâm toplumuna Ümmet denmesi de büyük oranda o toplumun diniyle alakalı olduğu için, İslâm ümmetinin hem İslâm'ı yaşama tarihi ve hem de küçük bir gruptan nasıl Evrensel Toplum'a (İslâm Ümmeti) dönüştüğünün tarihî gelişim süreci, Dinler tarihinin bir konusu olmaktadır.

2- DİN FELSEFESİNDE

Din Felsefesi, Felsefenin, dinin özünü, ilkelerini, din tanımlarını, çeşitli Tanrı kavramlarını, Tanrı'nın varoluşuyla ilgili delilleri, inanç, akıl, vahiy ve dogmanın anlamlarıyla karşılıklı ilişkilerini, dinî tecrübenin tabiatını, değerini ve sahilliğini, ru-

⁸² Tümer, Günay-Küçük, Abdurrahman, **Dinler Tarihi**, Ocak yay., Ankara 1993, s. 10.

⁸³ Schimmel, Annamarie, **Dinler Tarihine Giriş**, Kırkambar yay., İstanbul 1999, s. 6.

hun ölümsüzlüğünü, din-devlet ilişkileriyle, din-felsefe ve din-bilim ilişkilerini konu edinen dalıdır.⁸⁴

Din Felsefesi, fertlerin dini yaşarken bizzat içinde buldukları metafizik, kozmolojik ve epistemolojik problemleri ele alır, dinî hükümlerin dil ve mantık açısından tahlil ve tenkidini yapar. Dinin ahlak, sanat ve ilimle münasebetini ele alır ve bütün beşerî tecrübelerin organik bir bütünlüğe kavuşturulması için çabalar. Ayrıca fertlerin ve nihayet bir toplumun bizzat yaşadığı dinî sembolizmin anlam ve önemini açıklamaya çalışır.⁸⁵

Yukarıdaki tanımından hareketle denilebilir ki, Din Felsefesi, herhangi bir toplumu şöyle ya da böyle doğrudan ele alan bir bilim dalı değildir. Fakat yine herhangi bir toplumu, bağlı bulunduğu din yahut dinler yoluyla, dolaylı olarak ilgilendiren bir disiplindir. Mesela İslâm ümmetini ele alırsak; Din Felsefesi açısından bizzat ümmetin değil, mezkur topluluğun bağlı bulunduğu dinin felsefesinin yapılması söz konusudur. Ümmetten bağımsız bir İslâm dini düşünemeyeceği için bu durumda ümmetin, dini idrak etme ve yaşama biçiminin de felsefesi yapılmış olmaktadır. Bir dinin temel iddiaları hakkında rasyonel, objektif, şümulü ve tutarlı bir tarzda düşünür ve konuşurken,⁸⁶ bu faaliyet hiç şüphesiz ki o dinin ortaya çıkarmış olduğu mü'min veya kafir tipinin bu temel iddiaları sahiplenme veya reddetme neden ve şekillerini de kapsamaktadır.

3- DİN PSİKOLOJİSİ'NDE

İnsanın dini faaliyetlerini, Psikolojinin bakış açısıyla ele alan ve incelemeyi deneyen, dine insan psikolojisi açısından yaklaşarak anlam kazandırmaya çalışan bir disiplin olarak Din Psikolojisi, toplumlardan ziyade fertlerle ilgilenir.⁸⁷

Toplum içindeki ferdin dinî davranışının kaynaklarını, dinî tecrübelerini, iman, inançsızlık ve şüphe hallerini, ibadet ve dua gibi uygulamalarını ele alıp bun-

⁸⁴ Cevizci, Ahmet, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, "Din Felsefesi", Paradigma yay., İstanbul 2000, s. 260-261; Aydın, Mehmet, *Din Felsefesi*, İİFV yay., İzmir 1999, s. 1-3.

⁸⁵ Aydın, a.g.e., s. 12; Taylan, Necip, *İslâm Düşüncesinde Din Felsefeleri*, MÜİFAV yay., İstanbul 1994, s. 17-18.

⁸⁶ Aydın, a.g.e., s. 3.

⁸⁷ Cevizci, a.g.e., "Din Psikolojisi", s. 262-263; Hökelekli, Hayati, *Din Psikolojisi*, TDV yay., Ankara 1993, s. 6-8.

ları psikolojik tahlillere tâbi' tutan bu disiplinin⁸⁸ herhangi bir toplumla olduğu kadar Ümmet'le de alakası, o toplumu oluşturan fertler aracılığıyla. Zira bir toplum fertlerden oluşur ve çoğu kez toplumun belirlenmesinde fertlere öncelik verilir. Diğer yandan ferdin bazı tutum ve davranışlarında, içinde bulunduğu toplumun etkisi de söz konusudur. Böyle olduğu içindir ki Din Psikolojisi, dinî hayatı toplumsal bakış açısıyla ele alan Din Sosyolojisi'yle yakın bir etkileşim içindedir.

4- DİN SOSYOLOJİSİ'NDE

a- Genel sosyoloji Diliyle “Ümmet” Kavramı: Toplum

aa- Sosyoloji'de Toplum

1) Toplumun Tanımı

Konusu insanın kendi davranışı, inceleme alanı da insanın toplumdaki yaşamı, oluşturduğu gruplar, kısaca toplumun kendisi olan Sosyoloji'de⁸⁹ anlaşılacağı üzere toplum kavramı, en önemli kavramlardan birisidir. Bununla birlikte, materyalizm hariç⁹⁰, Sosyoloji açısından tam anlamıyla netleşmiş ve herkesin ittifak ettiği bir “toplum” tanımı bulmak neredeyse imkansız gibidir. Esasen bu durum sebebiyle Sosyoloji'de toplumun tanımı yoktur dense yeridir. Zira bir konuda yüzlerce ta-

⁸⁸ Pazarlı, Osman, *Din Psikolojisi*, Remzi Kitabevi, II. Basım, İstanbul 1972, s. 56-59.

⁸⁹ bkz. Giddens, Anthony, *Sosyoloji*, (trc. Hüseyin Özel-Cemal Güzel), Ayraç yay., Ankara 2000, s. 2.

⁹⁰ Marx, toplum terimini ayrı bağlamlarda üç anlamda, ayrı fakat ilişkili fenomenler için kullanmıştır: 1) Bilinen anlamıyla insan toplumu veya toplumsallaşmış insanlık, 2) toplumun tarihsel tipleri (mes. Feodal veya kapitalist toplum), 3) herhangi bir belirli toplum (mes. antik Roma, modern Fransa gibi). Marx bu kavramsallaştırmasında ilkin toplum içinde yaşayan insan düşüncesinden yola çıkar. İkinci olarak da toplumu doğadan ayırmaz ve insanların tüm etkinliklerinin gerçek temelini oluşturan doğal alemin bir parçası olarak ele alır. *Marxist Düşünce Sözlüğü*, Yön. Tom Bottomore, (trc. Mete Tunçay), “Toplum”, İletişim yay., II. Basım, İstanbul 2001, s. 584-585; Ayrıca bkz. Akarsu, Bedia, *Çağdaş Felsefe*, İnkılap yay., İstanbul 1994, s. 122.

nım varsa aslında hiç yok demektir. Aşağıda Sosyoloji kitaplarından alınmış olan toplum tanımları yer almaktadır. Bu tanımlar da bize göstermektedir ki ne kadar Sosyoloji ile ilgilenen insan varsa bir o kadar toplum tanımı bulmak mümkün olmaktadır:

“Toplum, birbirleriyle ilişkileri içinde ve kümelerin üyeleri olarak bir bireyler topluluğudur.”(Ely Chinoy)

“Toplum, ortak çıkarları, ortak toprakları, ortak bir yaşam biçimi olan, göreceli anlamda sürekli en büyük insan külesidir.”(A.W.Green)

“Toplum, örgütlenmiş ya da örgütlenmemiş, dolaylı ya da dolaysız, bilinçli ya da bilinçsiz, işbirlikçi ya da uzlaşmaz, karşıt nitelikte insanlarca oluşturulan her tür ve dereceden ilişkiler yumağıdır.”(J.Rumney, J.Maier)

“Toplum, işlevsel ve kültürel bir birim niteliği kazanmış, betimlenebilir coğrafi alanlar işgal etmekte olan bir insan kümesidir.”(R.Friedman)⁹¹

“Toplum, çeşitli olayların, ögelerin veya katların birbirlerine olan karşılıklı etkilerinden meydana gelen hareketli, dinamik bir dengedir.”⁹²

“Toplum, (society) parçalarının kendi düşünce, dilek ve işlemleriyle birbirlerine lehimlendikleri topluluklardır. Bu bağlılıklar, toplumdaki insanların kendi istedikleri bir düzen ve bir dizi içinde yaşayan aktif bağlılıklardır.”⁹³

“Toplum, insan davranışını hem hürriyete kavuşturan, hem sınırlandıran, bir taraftan karşılıklı yardımlaşmalara imkan veren, diğer taraftan gruplaşmalara ve bölünmelere yol açan, değişen bir sosyal teşkilatlar ve münasebetler ağıdır.”⁹⁴

Tanımlardan da anlaşılacağı üzere, her sosyolog, toplumu, kendi sisteminin merkezine koyduğu sosyal süreç oluşumundaki kavramlar (olaylar ve olgular) veya fonksiyonlarla tanımlamış ve açıklamıştır. Bu sebeple tanımlarda farklılıklar oluşmaktadır.⁹⁵

Çok boyutlu bir yapı olan toplum, hiç şüphe yok ki insan bireylerinden oluşma bir bütündür. İnsanların belirli bir amaç etrafında birleşmelerinin sonucu olarak, toplum hayatı ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda gerek küçük bir köyde veya şehir-

⁹¹ Hançerlioğlu, Orhan, **Toplumbilim Sözlüğü**, “Toplum”, Remzi Kitabevi, İstanbul 1996.

⁹² Kösemihal, Nurettin Şazi, **Sosyoloji Tarihi**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1995, s. 28.

⁹³ Kessler, Gerhard, **Sosyolojiye Başlangıç**, (trc. Z.F.Fındıkoğlu), İ.Ü.İ.F yay., İstanbul 1985, s. 6.

⁹⁴ Bilgiseven, Âmiran Kurtkan, **Genel Sosyoloji**, Dîvan yay., İstanbul 1982, s. 4.

⁹⁵ Aslantürk, Zeki-Amman, Tayfun, **Sosyoloji [Kavramlar, Kurumlar, Süreçler, Teoriler]**, MÜİFAV yay., İstanbul 1999, s. 173.

de, gerekse bir ülkede yaşayan insanların bir araya gelerek oluşturduğu birlik toplum adını alabileceği gibi, bir kıtada yaşayan hatta bir anlamda tüm yeryüzünde yaşayan insanların oluşturdukları bütün de toplum adını alabilir. Aynı şekilde bir din veya bir görüş etrafında birleşen bireylerin oluşturduğu birliğe de toplum demek mümkündür.⁹⁶ Ancak en genel anlamıyla toplum, belirli bir coğrafyada yaşayan, sosyal ihtiyaçlarını karşılamak için etkileşen ve ortak bir kültürü paylaşan çok sayıdaki insanın oluşturduğu birlikteliğin adı olmaktadır. Bu tanımıyla da toplum, gruptan ayrılmaktadır. Zira toplumun bir parçası olan grup, kişilerden, toplum da bu kişilerin oluşturdukları gruplar bütününden oluşmaktadır.⁹⁷

Diğer yandan, bir çok sosyolog, toplum terimini şöyle ya da böyle basmakalıp bir yorumla kullanırken, kimileri de bu yaklaşımı sorgulamaktadır. Mesela bazı sembolik etkileşimciler, toplum diye bir şey olmadığını iddia ederler. Onlara göre toplum, hakkında bilgi sahibi olmadığımız ya da doğru anlayamadığımız şeyleri kapsayan yararlı bir terimdir.⁹⁸

2) Toplumun çeşitleri

Sosyoloji'de toplumlar, insan yaşamının bilinen ilk evrelerinden başlayarak bir tasnife tabi tutulmaktadır. Bu tasniflerde belirleyici olan özellikler, toplumların demografik özellikleri, beslenme ve geçim şekilleri, en geniş anlamıyla birbirleriyle olan ilişkileri vs. dir. Başka bir deyişle, sosyologlara göre türlü yerler ve çağlarda iktisat, din, hukuk, töre, görenek, ruhî ve siyasî davranış bakımlarından özel vasıflar gösteren toplum tipleri vardır. Toplayıcılık, avcılık, çobanlık, çiftçilik, endüstricilik vs. birer toplum tipidirler. Bu anlayışa göre tek faktörlü toplum tipleri olduğu gibi, çok yönlü ve karma toplum tipleri de vardır.⁹⁹ Bu açıklamadan sonra, genel olarak toplumları şu şekilde tasnif edebiliriz:

---

⁹⁶ Toplum kavramı hakkında daha geniş bilgi için bkz. Günay, Ünver, **Din Sosyolojisi Dersleri**, E.Ü. yay., Kayseri 1993, s. 3-5; Demir, Ömer-Acar, Mustafa, **Sosyal Bilimler Sözlüğü**, Ağaç yay., İstanbul 1993, s. 358; Fichter, Joseph, **Sosyoloji Nedir?**, (trc. Nilgün Çelebi), Toplum Kitabevi, Konya ,tsz., s. 73.

⁹⁷ Fichter, **a.g.e.**, s. 73.

⁹⁸ Marshall, Gordon, **Sosyoloji Sözlüğü**, (trc. Osman Akınhay-Derya Kömürcü), Bilim ve Sanat yay., Ankara 1999, "Toplum", s. 732.

⁹⁹ Ülken, Hilmi Ziya, **Sosyoloji Sözlüğü**, "*Toplum Tipi*", MEB yay., İstanbul 1969.

a- Avcı ve Toplayıcı Toplular

İlk insan toplulukları genelde avcı ve toplayıcı olarak yaşamışlardır. Bu toplular yaşamlarını avcılık, balıkçılık ve yenebilir bitkilerin doğadan elde edilmesiyle kazanırlar. Modern toplumlarla karşılaştırıldığında bu toplumlarda eşitsizliğe çok daha az rastlanmaktadır. Gereksindikleri mallar, av silahları, kazma ve inşaat aletleri, tuzaklar ve pişirme aletleriyle sınırlıdır. Erkekler hemen her zaman avcı iken, kadınlar yabani tahılları toplar, pişirir ve çocuk yetiştirirler. Kadınlarla erkekler arasındaki bu iş bölümü son derece önemlidir.

Yaşlılar genellikle grubu etkileyen önemli kararlarda söz sahibidirler. Servet konusunda olduğu gibi bu toplumlarda güç farklılığı da az rastlanır bir durumdur. Bu tür toplumlar genellikle katılımcıdır. Önemli kararlar alınacağı zaman ya da bunalım anlarında bütün yetişkin erkekler bir araya gelir.

b- Kır ve Tarım Topluları

Kır topluları, yaşadıkları çevreye bağlı olarak, sığır, koyun, keçi, deve ya da at yetiştirirler. Kır topluları genellikle göçebe olarak yaşarlar. Bu tür bir yaşantıya sahip oldukları için çok fazla mal biriktirme özellikleri bulunmaz. Sık göç ettiklerinden, başka toplularla ticaret –aynı zamanda savaş- yaparlar. Kır topluları, avcı toplumlara göre daha fazla servet eşitsizlikleri sergilerler. Kabileler, sınırları çoğunlukla su yolları tarafından çizilmiş olan kendi topraklarına sahiptirler. Kabileler için sığırlar çok önemlidir.

Tarım topluları ise büyük çoğunlukla yerleşik olarak yaşarlar ve yaşamlarını toprağa bağlı olarak sürdürürler. Toprağa bağlılık, avcı ve toplayıcılıkla elde edilebilecek olandan daha sürekli bir yiyecek arzı sağlamaktadır. Bu yüzden de daha büyük toplulukları destekleyebilirler. Yaşamlarını bu şekilde sürdüren insanlar, göç etmedikleri için hem avcı ve toplayıcı topluluklarda ve hem de kır toplumlarında yaşayanlardan daha fazla maddi varlık biriktirebilirler. Gruplar bir kez belirli

bölgelere yerleştiklerinde, birbirinden ayrı köyler arasında düzenli ticari ve politik bağlar kurulabilir. Tahıl yetiştirenler genellikle savaş sanatında pek usta değillerdir. Öte yandan göçebe kırsal kabile üyeleri çapulcu ordular biçiminde kolayca bir araya gelebilirler.

c- Tarihî Devletler ve Tarihî Medeniyetler

Yaklaşık M.Ö 6000'den başlayarak, kimi bakımlardan, daha önce var olan toplum türlerine karşıt özellikleri olan daha büyük toplumların ortaya çıktıklarına ilişkin kanıtlar bulunmaktadır. Bu toplumlar, kentlerin ortaya çıkışına dayanmaktadır, oldukça belirgin servet ve güç eşitsizliği sergilerler ve kralların ya da imparatorların yönetimi altındadırlar. Yazının kullanımı ile bilim ve sanatta gelişmelerin söz konusu olması, bunların genellikle 'uygarlıklar' olarak adlandırılmalarına yol açmaktadır. Ne ki, bunlar diğer toplum biçimlerine kıyasla daha örgütlü bir hükümet biçimini ortaya çıkardıklarından, bu toplumları anlatmak için, sıklıkla tarihî/geleneksel devletler terimi de kullanılır.

Geleneksel devlet, nüfusun önemli bir bölümünün doğrudan yiyecek üretimini gerçekleştirmediği modern sanayi toplumunun ortaya çıkışından önce, tarihteki tek toplum türüydü. Avcı ve toplayıcı topluluklar ile kır ve tarım toplumlarında, oldukça yalın bir iş bölümü vardı. İşler arasındaki en önemli ayırım, kadınlarla erkekler arasındaydı. Buna karşılık geleneksel devletlerde, daha karmaşık bir meslek sistemi vardı. Yine cinsiyete dayanan katı bir iş bölümü bulunmaktaydı ve kadınların etkinlikleri, temel olarak evin içerisinde ve tarlalarda gerçekleştiriliyordu. Bununla birlikte, erkekler arasında, tüccar, yargıç, hükümet görevlisi ve asker gibi, özelleşmiş mesleklerin ortaya çıktıklarını görürüz.

d- Sanayileşme, Sanayileşmiş Medeniyetler ve Sanayi Toplulukları

Bu toplumlar, on sekizinci yüzyıl İngiltere'sindeki, insanların yaşamlarını sürdürdükleri araçları etkileyen karmaşık bir teknolojik değişimler kümesinin kısa adı olan Sanayi Devrimi'yle ortaya çıkan topluluklardır. Bu devrim aynı zamanda iki yüzyıl öncesine kadar tarihin neredeyse bütününde egemen olan avcı ve toplayıcı toplumlarla kır ve tarım toplumlarını ortadan kaldırmıştır.

Sanayi Devrimi, kısaca makinaların üretilmesi ve buhar ve su gücünden daha fazla faydalanılması sonucunda ortaya çıkan teknik gelişmelerin (teknoloji) bütünüdür. Geleneksel uygarlıkların en gelişmişinde bile, insanların büyük bir bölümü toprak üzerinde çalışırlardı. Teknolojik gelişmenin görece düşük düzeyi, küçük bir azınlık dışında insanların tarımsal üretimin gerektirdiği gündelik işlerden kurtulmalarına imkan tanııyordu. Buna karşın bu günkü sanayi toplumlarının temel bir özelliği, çalışan nüfusun büyük bölümünün tarım yerine fabrikalar, ofisler ya da dükkanlarda çalışıyor olmalarıdır. İnsanların yüzde doksanından fazlası, var olan işlerin büyük bölümünün yer aldığı ve yeni iş olanaklarının yaratıldığı kasaba ve kentlerde yaşamaktadır. En büyük kentler, geleneksel uygarlıklarda bulunan kentsel yerleşimlerden daha büyüktür. Kentlerde toplum yaşamı, önceye kıyasla daha kişisellik dışıdır ve kent yaşamının ortaklaşa niteliği ağır basar.

Sanayileşmiş toplumlarda taşımacılık ve iletişim daha hızlı olduğundan hükümetlerin tebaa üzerindeki etki ve kontrolleri daha doğrudan ve kolay bir hal almıştır. Bu görüntü diğer yandan da daha bütünleşmiş bir 'ulusal' topluluk anlamına gelmektedir.¹⁰⁰

e- Modernizm, Post-modernizm ve Modern Toplum Kavramları

Modernizm genelde XIX. y.y sonu ile II. Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar olan dönemde, bilhassa sanat ve edebiyatta meydana gelen büyük çaplı deği-

---

¹⁰⁰ Geniş bilgi için bkz. Giddens, a.g.e., s. 48-65.

şimleri tanımlamakta kullanılan bir terim sayılmaktadır. Öte yandan, modernizmin açıkça belirlenmiş bir bitiş tarihi yoktur.¹⁰¹

Post-modernizm ise, terim olarak Arnold Toynbee tarafından keşfedilmekle birlikte, kuramsal bir bütünü anlattığına dair konsensüse, Lyotard ve Baudrillard gibi yazarların dilinde ulaşmıştır. Post-modernizm, kendisinden önce var olduğu söylenen modernizmin, sözde özgürleştirici ama aslında bütün insanlığı tektipleştirici dayatmaları karşısındaki tavıralıştan kaynaklanan bir durumdur. Post-modernistlere göre bütün kültürler şahsîdir ve dünya kültürüne ayrı ayrı katkıda bulunmaktadır. O sebeple yerel kültürler başta ediliyor. evrensel olan kabul edilmez. Aşkın değerlere daha çok vurgu yapılır. Post-modernizm, bir anlamda yaşam dünyalarının çoğullaşmasıdır. En belirgin özellikleri çeşitlilik, olumsuzluk ve muğlaklık olarak nitelendirilebilir.¹⁰²

Modern toplumlar, özellikle Kuzey Amerika ve Avrupa'nın büyük bir bölümünün temsil ettiği bir gruptur. Bu toplumlar XX. y.y'ın başlarından itibaren teknolojik gelişmelerin de alabildiğine hızlanması sebebiyle, dünya üzerinde kapitalist ekonomiye dayalı olarak zenginleşmeye ve ileri derecede gelişmeye başlamışlardır. Zamanla buralarda geleneksel toplum anlayışı, daha çok üreten ve tüketen toplum anlayışına dönmüştür.¹⁰³ Bu da insanlara dağıtıcı ve ayırıcı bir bireycilik aşılması ve bu bireycilikle birlikte bir anlam erozyonu da yaygınlaşmıştır.¹⁰⁴ Ayrıca edebiyat, sanat ve mimaride de önceki dönemlerin nisbeten gerçekçiliğine karşı tavrı takınmalar başlamış ve derinleşme, üslupçuluk, içe dönme, teknik gösteriş vs. biçimsel değişimler meydana gelmiştir.¹⁰⁵

Modern toplumların bir özelliği de globalleşme adı altında, kendilerinde olanı bütün dünyaya yaymak suretiyle varlıklarını devamlı çoğaltma yoluna gitmeleridir.¹⁰⁶

---

¹⁰¹ Gordon, a.g.e., "Modernizm", s. 508; Kızılcılık, Sezgin, **Sosyoloji Yazıları**, Anı yay., Ankara 2000, s. 152-153.

¹⁰² Gordon, a.g.e., "Post-modernizm", s. 593; Kızılcılık, a.g.e., s. 155.

¹⁰³ Şeriatî, **Kültür ve İdeoloji**, (trc. Orhan Bekin), II. Basım, Birleşik yay., İstanbul 1995, s. 136.

¹⁰⁴ Yavuz, Hilmi, **Modernleşme, Oryantalizm ve İslâm**, Boyut yay., İstanbul 1998, s. 17.

¹⁰⁵ Gordon, a.g.e., "Modernizm", s. 508; Yelken, Ramazan, **Cemaatin Dönüşümü**, Vadi yay., Ankara 1999, s. 131,161.

¹⁰⁶ Türkdöğün, Orhan, **Millî Kültür, Modernleşme ve İslâm**, Birleşik yay., İstanbul 1996, s. 93.

Bunların dışında, özellikle son dönem sosyologlarının tanımlamış oldukları toplum türleri de vardır. Bunlar, merkezi bir devlet otoritesinin olmadığı devletsiz toplum, çokkültürlülük anlamındaki çoğulcu toplum, büyük şirketlerin söz sahibi oldukları korporasyon toplumu ve teknoloji ve teknokrasinin belirlediği, endüstriyalizmin çeşitli biçimlerinden doğan ayrı bir toplum çeşidi olan teknoloji toplumdur.¹⁰⁷

ab- Sosyolojide Toplum Kuramları

Sosyoloji disiplininde topluma dâir ortaya atılan kuramlar (teoriler), toplumun mahiyetinden ne anlaşıldığına göre çeşitlenmektedir. Toplumun mahiyeti söz konusu olduğunda da, tanımlarda da gördüğümüz gibi, her düşünür ve sosyolog kendi dünya görüşü, bilim anlayışı veya bakış açısına göre toplumun mahiyetini açıklamaya çalışmıştır. Bu açıklamalar da toplumun mahiyetine dâir birer teori olarak ortaya çıkmıştır. Mesela Karl Marx'a (v. 1883) göre toplum, "insanların karşılıklı eylemlerinin ürünü"yken, Herbert Spencer'e (v. 1903) göre "canlı bir organizma" ve Talcott Parsons'a (v. 1979) göre "uzun vadeli var olmanın temel fonksiyonel gereklerini kendi kaynaklarından alan bir sosyal sistem"dir. Toplumun kurumsal bir sistem olarak ele alan görüşe göre de toplum, "insan davranışlarını düzenleyen sosyal kurumların meydana getirdiği bir sistemdir."¹⁰⁸

İyi-kötü, sağlıklı-sağlıksız gibi nitelermelerle toplumların mahiyetini sınıflandırmaya çalışanlar da olmuştur. Mesela müslüman filozof Ebû Nasr Fârâbî (v. 340/950) toplumları, erdemli toplum ve erdemli olmayan toplum şeklinde bir ayrım tabi tutarken¹⁰⁹, Psikanalizin kurucusu Sigmund Freud (v. 1880) sağlıklı toplum ve hasta (sağlıksız) toplum diye iki ayrı kategoride değerlendirmektedir.

Toplumsal olayları fizik ve kimyada olduğu gibi, mekanik terimleriyle anlatmaya çalışan sosyoloji kuramları yanında, toplumun anlatılması konusunda doğa

¹⁰⁷ bkz. Gordon, a.g.e., s. 121, 149, 429 ve 723.

¹⁰⁸ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Kongar, Emre, **Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği**, Bilgi yay., İstanbul 1979, s. 37; Keat, Russel-Urry, John, **Bilim Olarak Sosyal Teori**, (trc. Nilgün Çelebi), İmge yay., Ankara 1994, s. 95-96; Giddens, **Sosyoloji – Eleştirel Bir Yaklaşım-**, (trc. M.R. Esengün-İ. Öğretir), Birey yay., İstanbul 1994, s. 18-19.

¹⁰⁹ bkz. Fârâbî, Ebû Nasr, **el-Medînetü'l-Fâzıla**, (trc. Nafiz Danışman), MEB yay., İstanbul 1990, s. 79-95.

ve coğrafya olaylarına önem verenler, toplum ve insan bedeni arasında ilişki kurup toplumsal olayları buna dayanarak açıklamaya çalışanlar, toplumsal hayatı içgüdülerle anlatan kuramlar, toplum ve kollektif bilinç arasında bağ kuranlar ve bütün bunları göz önünde bulundurarak toplum ve toplumsal olaylara bütüncü (global) bir tarzda yaklaşan sosyolog ve sosyoloji araştırmacıları mevcuttur.¹¹⁰

b- Din Sosyolojisi Açısından Ümmet Kavramı

Sosyolojik bir terim olarak ümmeti Ziya Gökalp (v. 1924), “bir dinle müte-deyyin milletlerin umumunu cami büyük bir zümredir” diye tanımlar.¹¹¹ Bu tanıma göre bir topluluktan ümmet diye bahsedebilmemizi sağlayacak en önemli unsur, o topluluğun tamamının benimsemiş olduğu din olgusu olmaktadır. Bununla birlikte tarihi gelişimi içerisinde ümmetin tanımlanmasına yönelik değişik görüşler ileri sürülmüş, belli sosyolojik grup ve kategorilerle karşılaştırılmaya çalışılmıştır. Daha önce de belirtmiş olduğumuz gibi İslâm’ın bünyesinde barınan ve esas anlamını bu mevki içinde edinmiş olan ümmet kavramı, İslâm dünyasına vergidir ve Hıristiyanlıktaki *Eglise Catholique* (Umumi Cemaat) karşılığıdır. Aslında kavim ayrılıkları hesaba katılmadan, bütün Müslümanları içine alan dini cemaat demektir.¹¹²

Lugavi açıklamalar bölümünde de şahit olduğumuz gibi ümmet kelimesinin “ümm” (anne=asl) köküyle bağlantısı vardır. Bu bağlantısı sebebiyle “ümmet, ortak bir asl’a bağlı insanların, yine ortak bir amacı paylaşarak, bu amacı gerçekleştirmek niyetiyle ahenkli bir şekilde bir araya geldikleri toplum” şeklinde tanımlanmaktadır. Hatta bir amaç için lider veya bir inanç etrafında toplanma anlamına binaen olsa gerektir ki İslâmî literatürde Müslümanlara İslâm etrafında birleştikleri için “Müslüman Ümmeti”, Hz. Muhammed etrafında birleştikleri için de “Muhammed Ümmeti” denmiştir.¹¹³ Diğer bütün topluluklar kan, toprak birliği ve ortak maddi çı-

¹¹⁰ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Kösemihal, N. Şazi, *Sosyoloji Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1974, s. 36-328.

¹¹¹ Gökalp, Ziya, *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak*, KBDK, Ankara 1976, s. 84.

¹¹² Ülken, a.g.e., “Ümmet”.

¹¹³ Okumuş, Ejder, *Kur’an’da Toplumsal Çöküş, İnsan yay.*, İstanbul 1995, s. 71.

karları toplumun temel ölçütü olarak aldıkları halde, İslâm, ümmet kelimesini seçerek, fikri sorumluluğu ve ortak bir hedefe doğru yürümeyi toplumsal felsefesinin temeli yapmış ve ümmet kavramını aşkın bir yerde tutmuştur.¹¹⁴ İslâm'ın, ilk devirlerden beri ümmet adı altında şekillendirmiş olduğu bu topluluk, en geniş anlamıyla birlik'in çok güzel ve anlamlı bir örneğini sergilemiştir ve bu durum hâlâ devam etmektedir. Mesela ümmet içinde bir Kuzey Afrika'lı Berberî ile Endonezya'lı bir müslüman, kendini aynı camianın üyesi saymaktadır. Diğer yandan sadece aynı çağda yaşayan müslümanlar değil, geçmişte yaşamış olanlar da ümmetin kapsamı içinde telakki edilebilmektedir.¹¹⁵ Ayrıca belirtmek gerekir ki, İslâm ülkelerindeki millî kimlikler üzerinde de İslâm'ın ve dolayısıyla ümmet düşüncesinin önemli ve belirgin bir ağırlığı vardır.¹¹⁶ Bu haliyle ümmet, sosyolojinin tanıdığı en büyük birlik olan "millet"ten daha fazla bir şeydir. Bu bakımdan onu özel bir olgu saymak; Gökalp'in yaptığı gibi onu üç hal kanununa benzer bir toplum evrimi şeması içinde ele alarak (kavim-ümmet-millet)¹¹⁷ "millet'in öncesinde bulunan bir aşama" gibi yargılarda bulunmak yerine, diğer sosyo-kültürel olaylarla ilişkisini, onun bu "aşkın"lığı çerçevesinde değerlendirmek en sağlıklı yoldur.¹¹⁸

Ümmet, genel anlamda bir gruptur. "İnsanlar" topluluğu içinde oluşturulmuş, grup dinamiğine sahip aile, kavim, millet vb. her türlü sosyal birliktir. Pratikte ve tarihi gelişimi içinde, yukarıda da geçtiği üzere, İslâm toplumuna "İslâm Ümmeti", ya da tebliğcisi olan Hz. Peygamber'e nisbetle "Muhammed Ümmeti" denilmiştir. Tabii ki bunun anlamı, İslâm'a inanmış ve kendisini bu camiaya ait sanan insanların oluşturduğu dinî sosyal birliktir. Hatta sıfatı atılarak 'ümmet' şeklinde yalın haliyle kullanımı da tarih boyunca bu anlamı ifade etmiştir.¹¹⁹ Esasen ümmet kavramının, Hz. Peygamber zamanında 'cemaat' anlamında kullanıldığını ve bunun da İslâm'a dahil olmuş kabilelerin oluşturmuş oldukları bir federasyona işaret ettiğini dile getirmek,¹²⁰ çok fazla doğru olmasa gerektir. Zira, yukarıda da görmüş olduğumuz

¹¹⁴ Şeriati, *İslâm Sosyolojisi*, s. 123.

¹¹⁵ Eaton, Gai, *İslâm ve İnsanlığın Kaderi*, (trc. İhsan Durdu), İnsan yay., İstanbul 1992, s. 55.

¹¹⁶ Lapidus, Ira M., *Modernizme Geçiş Sürecinde İslâm Dünyası*, (trc. İ. Safa Üstün), MÜİFAV yay., İstanbul 1996, s. 382.

¹¹⁷ Ülken, a.y.

¹¹⁸ Türkdöğün, *Değişme, Kültür ve Sosyal Çözüm*, TDAV yay., İstanbul 1988, s. 42.

¹¹⁹ Aydın, a.g.e., s. 37-38.

¹²⁰ Sezen, Yümnî, *İslâm'ın Sosyolojik Yorumu*, Birleşik yay., İstanbul 2000, s. 126.

gibi, Hz. Peygamber "ümmeim" derken, kelimenin anlamını her zaman o kadar dar anlamda kullanmamıştır. Bu kelimeyle O, hem Kendi zamanındaki müslümanları, hem de Kendisinden sonra gelecek olan müslümanları da kastetmiştir. Nitekim zamanla hem coğrafya olarak hem de müntesipleri açısından İslâm Dini yaygınlık kazanınca, ümmeim de kavimlerüstü, ırklar ve kültürlerüstü bir üst sistem, bir kültür üst sistemi veya bir ideal kültür haline gelmiş ve gerçek mânâsını ifade eder olmuştur. İslâm'ın ümmeim anlayışı tamamen kendine özgü bir durumdur. Dünya üzerinde sadece Hıristiyan ve Budist toplumların İslâm'ınkine benzer birer ümmeim olduklarını söyleyebiliriz. Ama onların kültürlerle ilgisi ele alınacak olursa İslâm'ın sergilediği gerçek anlamda evrenselliği bulamayız. Yine de sadece bu üçü sosyolojik anlamda ümmeim özelliği taşımaktadır. Diğer dinî topluluklar sadece bir ırkın, bir kültür grubunun içindedir ve ümmeim kavramı bu sebeple onlar için fazla bir mânâ ifade etmez.¹²¹

ba- Bir Sosyolojik Birim Olarak "Ümmeim" Kavramı

Ümmeim, İslâm toplumunu tanımlayan en kapsamlı kavramlardan biri belki de birincisidir. Tarihi gelişimi içerisinde siyasi hatta bazı sosyal farklılıkların gerisinde, köklü, ortak bir ümmeim olgusu -ki buna "mensubiyet duygusu" da demek mümkündür- varlığını hep sürdürmüştür. Ümmeim, Müslümanların nâs (insanlar) olma hallerinden sonraki en kapsamlı birliğine ad olmuştur.¹²²

Fazlurrahman (v.1988)'ın da ifade ettiği gibi Asr-ı Saadet'te "İslâm başlıca hususiyetini geliştirmiş, yani bir devlet örgütünün desteklediği türlü kurumlar aracılığıyla akidenin ahlakî ve manevi niteliğini ifade eden bir "Mü'minler Ümmeimi" tesis etmiştir.¹²³ Ümmeimin İslâm'a özgü olduğu söylenirken de kastedilen, bu "akidenin ahlakî ve manevi niteliğini ifade edişi"dir. Bu özelliği ümmeimin kuru bir topluluk olmadığına, aksine İslâm'ın akidevî ve ahlakî boyutlarının Müslümanlar arasında topyekün ifade edilmesinin bir tezahürü olduğuna da kanıttır.

¹²¹ Sezen, a.g.e. s. 126.

¹²² Aydın, a.g.e., 38.

¹²³ Fazlurrahman, İslâm, (trc. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın), Selçuk yay., IV. Basım, Ankara 1996, s. 1-2.

İslâmî pratikte ümmet olgusu, bizzat Hz. Peygamber tarafından Medine’de gerçekleştirilmiş, terim olarak da ilk Anayasa’da kullanılmıştır. Medine Vesikası da denen bu ilk Anayasa’da ümmetin en geniş anlamıyla (inanç ve din birliğini içine alan ve fakat onu da aşan) bir siyasi birlik olduğunu ve bu birliğin de bir sözleşme temelinde teşekkül edebileceğini görebiliriz. Mezkur metinde “Kureyş’li ve Medine’li Müslümanlarla, onlarla beraber olmayı isteyen (Yahudi vb.) ler bir ümmet teşkil ederler” denilmiştir.¹²⁴

Kur’ân’da Ümmet Kavramı başlıklı makalesinde Abdullah al-Ahsan, Medîne Vesîkasi’nda müslüman olanların dışındaki gruplardan da ümmet diye bahsedilmesi hakkında özetle şunları söylemektedir: Vesîka, aslında herkesin düşündüğü gibi tek aşamada yazılmış değil, birkaç aşamada oluşturulmuş bir belgedir. Buna göre, başlangıçta sadece Medîneli ve Mekke’den gelen müslümanların bir tek ümmet teşkil ettiği, ilk maddelerde yer alırken, sonradan Medîne’yi savunma meselesi gündeme gelince Yahudiler de işin içine katılmış ve kendi aralarında bir topluluk oldukları ifade edilmiştir. 23. maddeye kadar, anlaşmaya katılanlardan “inanırlar” yahut “müslümanlar” diye söz edilirken buradan sonra “belge içinde yer alan topluluklar” (ehlü hâzihî’s-sahîfe) şeklinde bahsedilmiştir. Bütününe birden ümmet denilmesinden kaçınılmıştır. Vesîka’yı oluşturan bütün kabile grupları bir tek ümmeti oluşturmuş olsalardı, o zaman “belge içinde yer alan topluluklar” ifadesi yerine ümmet terimini kullanmak daha kolay olacaktı. Bu da, her ne kadar Sîret literatüründe bütün maddeler bir arada verilse de, Medîne Vesîkasi’nin bir anda ortaya konmadığını ve aynı zamanda asıl ümmetin, müslümanlar tarafından oluşturulmuş bir topluluk anlamına geldiğini gösterir.¹²⁵

Ümmet, Hz. Peygamber’in uygulamasına bakıldığında sadece bir din birliği değildir; Kur’ân-ı Kerîm’in ümmet tanımına uygun olarak,¹²⁶ aynı zamanda belli bir dinamiği olan siyasi ve sosyal bir birliktir. Müslüman olmayan unsurlar da toplumsal bir anlaşma ile oluşmuş böyle bir olgunun tabii birer üyesidirler. Mesela zimmîler bu duruma binaen ümmettendirler. Kendilerini İslâm toplumunun bir üyesi (ünitesi) saydıkları ve sözleşmenin gereklerini yerine getirdikleri müddetçe İslâm

¹²⁴ Bulaç, *İslâm ve Demokrasi*, İz yay., İstanbul 1995, s. 162.

¹²⁵ al-Ahsan, *a.g.m.*, s. 612-613.

¹²⁶ Bkz. 2/Bakara 143; 3/Âl-i İmrân 104, 110.

Ümmet'nden sayılırlar. Bununla birlikte bu birliktelik netice itibariyle hukukî bir birlikteliktir ve ümmet olgusunun temelinde mü'minler bulunmaktadır.¹²⁷ Doğal olarak bu böyledir.

Ümmet birliğinin siyasi ve sosyal yönünden bahsetmeye devam edersek, Hz. Peygamber döneminde din birliğine katılım ile ümmete katılımın boyutları farklı idi. Bir kimse şehadet getirmekle mü'minler birliğinin üyesi olurken, ümmet için zekat, öşür veya cizye vermek durumundaydı. Çünkü bütün bunların siyasi-sosyal bir cephesi söz konusuydu. Mesela Hz. Ebu Bekir (r.a)'in ridde olaylarındaki savaşının sebebi de inanmayanları zorla inandırmak değil, İslâm'ın siyasi-sosyal hakimiyetini sağlamak, ümmet birliğini korumaktı.¹²⁸ Ama daha sonraları ümmete katılıştaki sadece şehadet getirmek ölçü olmuştur. Tarihi değişime bağlı olarak ümmet üyeliğinden düşüş de, Müslüman olma niteliğini yitirmeye bağlı olmuştur. Hatta bu amaçla ulema nelerin insanı dinden çıkaracağına dâir uzun listeler hazırlamışlardır.¹²⁹ Ümmet birliğine katılım ve o birlikten ayrılış şartlarının bu denli değişikliğe uğramasının kökünde, açıktır ki, İslâm'ın, dolayısıyla ümmetin, Hz. Peygamber'den sonraki dönemlerde dünya çapında kazandığı genişlik ve buna bağlı olarak çeşitli bağımsız İslâm devletlerinin ortaya çıkmış olması gibi nedenler yatmaktadır. Tabii olarak XVIII. ve XIX. asırlarda Sanayi Devrimi'yle birlikte yaygınlaşan "ulus-devlet"¹³⁰ akımı ve buna bağlı olarak Müslümanların seküler dünya düzenine uyum sağlama çabaları sonucunda artık çeşitli kurumlarıyla ortada duran siyasi bir teşkilata yani devlete tam olarak sahip bulunmuyor olmaları da ayrı bir mevzudur.

---

¹²⁷ Aydın, a.g.e., s. 133.

¹²⁸ Watt, W. Montgomery, **Hazreti Muhammed**, (trc. Hayrullah Örs), Remzi Kitabevi, İstanbul 1963, s. 158.

¹²⁹ Watt, **İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri**, (trc. Ethem Ruhi Fırlalı), II. Basım, Birleşik yay., İstanbul 1998, s. 158-159.

¹³⁰ Ulus-devlet, modern dünyanın ayırt edici niteliği olan, hükümetin belirli bir toprak parçası üzerindeki egemen güç olduğu ve nüfus kitlesinin kendilerini tek bir ulusun parçaları olarak gören vatandaşlar olduğu özgül bir devlet türüdür. Ulus-devletler, her ne kadar ulusçu bağlılık her zaman, bu gün var olan devletlerin sınırlarına uymak zorunda değilse de, ulusçuluğun yükselişiyle el ele gitmektedir. Ulus-devletler, kökeni Avrupa'da olan, ancak bu gün bütün dünyayı kaplamış olan, yükselen bir ulus-devlet sisteminin bir parçası olarak Sanayi Devrimi'yle birlikte ortaya çıkmışlardır. Ulus-devletler, geleneksel devletleri birbirinden ayıran belirsiz sınır bölgeleri yerine, birbirlerinden açıkça ayrılmış sınırları olan politik topluluklardır. Ulus-devlet hükümetleri, kendi sınırları içerisinde yaşayan herkese uygulanan yasaları düzenleyerek vatandaşlarının yaşamlarının pek çok alanında söz sahibi olurlar. (Giddens, a.g.e., s. 59 ve 622.)

Kabile sisteminin geçerli olduğu Arap toplumunda aile ve aile ilişkileri çok önemli bir yer tutardı. Genellikle göçebe bir hayat süren Araplar çadırda yaşar ve her çadır bir aileyi oluştururdu. Çadırlar topluluğu *hayy* denen insan birliğini meydana getirirdi. Bir *hayy* topluluğunun azalarının hepsi birden *sop* yahut *kavmi* meydana getirirdi. Aralarında akrabalık bağı bulunan soplara bir araya gelmesi ile de *kabile* oluşmuş olurdu. Arap toplumunun en geniş birliğinin de adı olan kabile, görüldüğü gibi ailelerden oluşurdu. Aynı sopun bütün üyeleri kendilerini aynı kandan türemiş telakki ederler ve sopun en yaşlısı olmak üzere sadece bir başkanın otoritesini kabul ederlerdi. Akrabalık bağlarının çok kuvvetli olduğu Arap toplumunda, *asabiyet* bu birlikteliklerin ruhunu oluşturuyordu. “Asabiyet, sop mensuplarına hutsuz ve şartsız bir sadakat göstermek ve genellikle şiddetli bir tutkuyla, şoven bir şekilde vatana bağlılık anlamına geliyordu.”¹³¹ Düreyd b. el-Şimme'nin şu mısraı asabiyet duygusunun Araplar için ne anlam ifade ettiğini çok güzel bir biçimde ifade etmektedir:

“Ben Gazzıye’liyim. Eğer o yolunu şaşırırsa ise, ben de şaşırım yolumu.

Ve şâyet Gazzıye doğruya yönelirse, onunla birlikte ben de yönelirim.”

Görüldüğü gibi bu söz, asabiyet demek olan kavmiyetçi dayanışmanın, putperest Arab'ın eylemlerini nasıl dikte ettiğini, onun, doğru da olsa yanlış da olsa, kavmiyetçiliğin o şaşmaz zorunluluğuna nasıl boyun eğdiğini etkili bir tarzda anlatmaktadır.¹³² Böyle bir ruhla birliktelikler oluşturmuş olan Araplarda tabiatıyla kan davaları da dahil olmak üzere sık sık kavgalar, çekişmeler yaşanırdı. İslâm'ın ümmet anlayışı işte bu kan bağına oluşturmuş olduğu kabile sisteminin yerelliğini ve buna bağlı olarak kan davasını ve diğer olumsuz geleneklerini yıkmış, bunun yerine inanca dayalı evrensel bir birliktelik ikame etmiştir. İslâm öncesi Arabistan'ında kabilevi ittifak sistemi geliştirilmiştiyse de İslâmî ümmet, merkezinde siyasal bir ittifaktan ziyade dinsel bir imanın yattığı bir yenilikti.¹³³ Başka bir deyişle Kur'ân vahyi ve Peygamber'in idaresi, Arapların kavgacı, fesatçı nitelikteki ataerkil kabileciliğinin

¹³¹ Hitti, Philipp K., *Siyasal ve Kültürel İslâm Tarihi*, (trc. Salih Tuğ), MÜFAV yay., İstanbul 1995,,1/49-51.

¹³² Izutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Dinî ve Ahlakî Kavramlar*, (trc. Selahattin Ayaz), Pınar yay., İstanbul 1991, s. 84-85.

¹³³ Turner, Bryan S., *Max Weber ve İslâm*, (trc. Yasin Aktay), Vadi yay., Ankara 1997, s. 77.

yani Câhiliyye'nin ahlakî reformuna sebebiyet vermiştir. Nitekim Hz. Peygamber bir hadiste *asabiye*ti şu sözleriyle yasaklamaktadır:

*“Asabiye (ırkına, kabilesine körükörüne taraftarlık) dâvâsı güden, bizden değildir.”*¹³⁴

Kur'ân-ı Kerîm'in ve Peygamber'in rehberliğindeki olağanüstü bir îman, meşru olmayan kabile bağlılığını meşru bir fethe dönüştürerek Arap asabiye

1) Ümmet Kavramının Anlambirimleri

a) Fert

Bir toplum olarak ele alındığında, her toplumu olduğu gibi ümmeti de kemiye

Fert, biyolojik, psikolojik ve sosyo-kültürel varlığı ile belli bir zaman sürecin

Her fert bütün bu özelliklerine rağmen, her şeyden önce sosyal bir varlıktır ve toplum içinde yaşar. Ferdin şahsiyet kazanıp toplumsallaşması da bu sosyal hayat içerisinde gerçekleşir.

Her ferdin kendine has bir benliği vardır. bu benlik ona, çevresindeki olguları şuurlu bir biçimde ayırt etme imkanı veren ve özü yalnızca insanın sosyal ilişkilerinden oluşan şahsiyet kısmıdır.¹³⁶

b) Aile

Aile, toplumla ilgili en küçük bir sosyal birimdir. Bütün toplumlarda aile, fert için hayat merkezidir. Ferdin, içinde bulunduğu en önemli ve aslî bir sosyal grup-

¹³⁴ Ebû Dâvûd, a.g.e., Edeb: 112.

¹³⁵ el-Azme, Azîz, *Sosyal ve Tarihi Bağlamı İçerisinde İslâm Hukuku*, (trc. Fethi Gedikli), İz yay., İstanbul 1992, s. 33-34.

¹³⁶ Aslantürk-Amman, a.g.e., s. 144-147.

tur. Samimiyet, psikolojik ve sürekli ilişkiler, aile kurumunun temel özellikleridir. Üyeleri arasındaki muhtelif rollerin organizasyonu, aile sistemini meydana getirir. Bu nedenle aile, üyeleri arasındaki ilişkilerden ve ilişkilerin yapılanmasından doğan kurumlar olarak tanımlanabilir. Diğer bir tanımla aile, cinsler arası ilişkileri ve insan soyunun çoğalmasını kurallara bağlayan, istikrara kavuşturan ve standartlaştıran davranışlar sistemidir.¹³⁷

Fertlerden müteşekkil aileler, ümmetin sağlam bir zemine oturması konusunda çok önemli bir rol oynarlar. Bu sebeple İslâm aileye çok büyük önem vermiş ve ailenin sağlam temeller üzerinde yürümesi için çeşitli tedbirler almıştır.¹³⁸

c) Toplum

İslâmî literatürde toplum kavramını ifade etmek üzere kullanılan kelimelerin başında cemaat ve ümmet gelir. Bunların dışında başka terimler de vardır ki onlar ikinci bölümde ele alınacaktır.

Cemaat, sözlük anlamı olarak ayrılığın zıddı olan birleşmek, bir arada toplu halde bulunmak gibi anlamlara gelir. İnsanların, içerisinde toplanıp bir araya geldikleri için namaz kılınan 'yere de cami' denmesi bu sebeptendir.¹³⁹ Ümmete göre daha sınırlı sayıda bir topluluğa işaret eder.

İslâm'a göre insan sosyal bir varlık olarak yaratılmıştır. Bu sosyal yönünü açığa çıkarabilmek için topluluk tecrübesine muhtaçtır ve onun için de toplumlar oluşturmuştur. Toplum ne akılla ve ne de bilimle inşa edilmiştir. Ancak vücut bulmuş toplumda, akli ve ilmi faaliyetler ve müesseseler ortaya çıkmıştır.¹⁴⁰

Cemaatin sosyal yaşantısını tanzim eden esasların kaynağı Kur'ân-ı Kerîm ve Sünnet'tir. Bunlara daha sonra ilk dönemde yaşayan sahabenin uygulamaları

¹³⁷ Aslantürk-Amman, a.g.e., s. 265.

¹³⁸ 66/Tahrîm 6.

¹³⁹ İbn Manzûr, a.g.e., VIII/54-58.

¹⁴⁰ Sezen, a.g.e., s. 59.

da eklenmiştir. Bilhassa Kur'ân-ı Kerîm ve Sünnet'in koyduğu hukukî esaslarda, toplumsal hadiselerdeki devamlılık başta gelen amil olmuştur.¹⁴¹

Yukarıda ümmet kavramının sosyolojik anlamda "bir dinle mütedeyyin milletlerin umumunu cami büyük bir zümredir" şeklinde tanımlandığını ve bu tanıma göre de Hıristiyanlıktaki *Eglise Catholique* (Umumi Cemaat) karşılığı olduğunu belirtmiştik.

Tarihi gelişimine baktığımız zaman ümmetin, İslâm birliğinin özel adı olduğunu görebiliriz. Terim, temelinde "İslâm Ümmeti" olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu ifadeden de İslâm'a inanma noktasında asgari müşterekleri olan insanlar anlaşılmalıdır.¹⁴² Bu haliyle İslâm Ümmeti, İslâm devletinden ve hatta kurumlarından da daha kalıcı ve temelli bir şey olmuştur. Çünkü devletin, kurumların ve tali grupların ayrıldığı ortamlarda bile bir Müslüman kendini ilahi iradeyi temsille görevli bir genel birliğin üyesi görmüş, farklı görüş taşıdığı anda bile kendini bu birliğin dışında saymamış, kendini temsil edecek başka bir birlik düşünmemiştir.¹⁴³

2) Ümmet Kavramının Anlambirimsel Bağlılıkları ve Özellikleri

a) Organik İlişkiler

aa) Fert-Fert İlişkisi

İnsanların, insani ve toplumsal zaafının esaretini büyük ölçüde kabullenmiş oldukları bir vakitte yeryüzüne gönderilmiş olan İslâm Dini, koyduğu ilkelerle tek tek fertlerden başlayan "temiz bir toplum" inşa etme gayretinde olmuştur. Böyle bir toplum oluşturmak istemesinin temel gayesi de "zorunlu olarak, kurallarının ve

¹⁴¹ Uğur, Mücteba, *Hicrî Birinci Asırda İslâm Toplumu*, Çağrı yay., İstanbul 1980, s. 127.

¹⁴² Aydın, a.g.e., s. 134.

¹⁴³ Fazlurrahman, a.g.e., s. 1-2.

emirlerinin yeryüzünün ıslah edileceği bir tarzda temsil edileceği ve somutlaştırılacağı bir dünya düzeninin inşasının” hedeflenmesidir.¹⁴⁴ İşte bu sebeple İslâm Dini'nin Kutsal Kitab'ı olan Kur'ân-ı Kerîm, getirdiği ilahi mesajların uygulanmasının ana vasıtası olarak müslüman toplumu inşa etmiş ve ona “mü'minler topluluğu” (*ümmeten müslimeten*)¹⁴⁵ adını vermiştir. Kur'ân-ı Kerîm bu toplumdan aralarındaki işlerini ve davranışlarını karşılıklı hakkaniyet ilkesine dayanarak (*tevâsî*)¹⁴⁶ ve yardımlaşma (*te'âvün*)¹⁴⁷ ile düzenleyip halletmelerini istemiştir. Aralarında kan bağına dayalı olmayan ve fakat toplumdaki birlik ve dirlik için fevkalade büyük bir önem arz eden “din kardeşliği” bağı bulunduğu için ümmetin fertleri, Allâh ve şeriat/hukuk karşısında eşit durumda bulunmaktadılar.¹⁴⁸ Hz. Peygamber Veda Hutbesi'nde şunu ilan ediyordu:

“Ey insanlar! Muhakkak ki Rabbiniz birdir, babanız birdir. Hepiniz Âdem'densiniz, Âdem de topraktır. Hiç kimsenin başkaları üzerine üstünlüğü yoktur. Şeref ve üstünlük ancak fazilettir. Binaenaleyh bütün müslümanlar birbirinin kardeşidirler. Hepiniz müşterek bir kardeşliğin üyelerisiniz. Birinize ait olan bir şey, gönlünüzün rızası olmadıkça başkası için helal olmaz. Zulüm yapmaktan kendinizi koruyunuz.”¹⁴⁹

Şüphesiz Hz. Peygamber'in bu ifadeleri Kur'ân-ı Kerîm'i referans almaktaydı. Zira Kur'ân-ı Kerîm de yeryüzünde sağlam ve gerçek bir ahlakî temele dayalı sosyal bir düzenin kurulmasını öngörmektedir. O, böyle bir yapılanmada dil, ırk, renk ve bölge farklılıklarını geçerli bir temel olarak kabul etmez ve şüphesiz bütün insan ırkının aynı kökten geldiğini ilan eder. İnsanın kıymeti hususunda gerçek muteber ilke fazilettir. İslâm, kimlik farklılıklarını kaldırmayı istememiştir. İslâmî hayat için bunu kaldırmaya ihtiyaç yoktur. İlk günden bu güne kadar, çok az sayıda aksamalar olmuşsa da, genellikle bunu hayata da geçirmiştir.¹⁵⁰ “İslâm'dan sonra

¹⁴⁴ Fazlurrahman, Allâh'ın Elçisi ve Mesajı (Makaleler –I), (trc. Adil Çiftçi), Ankara Okulu Yay., Ankara 1997, s. 20.

¹⁴⁵ bkz. 2/ Bakara 128.

¹⁴⁶ bkz. 90/ Beled 17; 103/ Asr 3.

¹⁴⁷ bkz. 5/ Mâide 2.

¹⁴⁸ Fazlurrahman, a.g.e., s. 61-62.

¹⁴⁹ Algül, Hüseyin-Çetin, Osman, İslâm Tarihi, Gonca yay., İstanbul 1991, II/61.

¹⁵⁰ Sezen, a.g.e., s. 159.

Mekkelilerle Medinelilerin kazdıkları mezarlar arasında bile farkların bulunduğu bilinir.”¹⁵¹

İslâm, evrensel bir düşünceye ve bunu gerçekleştirebilecek fikrî, dinî ve iç-timaî potansiyele sahiptir. Kavimlerin saf bir şekilde birbirleriyle tanışmaksızın birbirlerinden habersiz yaşamaları istenmiş değildir. Bu, zaten hayat kanunlarına da aykırıdır. Ancak bunları karıştırmak ve teke irca etmek gayretini de İslâm telkin etmez. Kimliklerin kaybolmadığı bir geniş toplumu (ümme) oluşturma ve bunu İslâmî ilkeler cazibesinde tutmak arzusu bilinen bir gerçektir¹⁵².

Nitekim âyet- i Kerîmede şöyle buyurulmaktadır:

*“Ey insanlar! Bakın, Biz sizi bir erkek ve bir kadından yarattık ve sizi kavimler ve kabileler haline getirdik ki birbirinizi tanıyabilesiniz (te’âruf). Şüphesiz Allâh katında en üstün olanınız, O’na karşı derin bir sorumluluk bilincine (taqvâ) sahip olanınızdır. Allâh her şeyi bilendir, her şeyden haberdar olanıdır.”*¹⁵³

İşte bu amaçladır ki Kur’ân-ı Kerîm, üyeleri fert-fert bu çeşit bir faziletle donanmış olmaları istenen bir müslüman toplumu ve kardeşliği kurmuştur.¹⁵⁴

ab) Fert-Aile İlişkisi

İslâm aileyi, hem kişinin huzur bulduğu bir ortam, hem neslin devamı için bir vesile, hem de kişiyi dince günah sayılan çeşitli kötülüklerden alıkoyan bir vasıta dır. Bu sebeple İslâm’da aile kurmak teşvik edilmiştir.¹⁵⁵

Aile içinde fertlerin birbirleriyle ilişkileri, sevgi, saygı ve genellikle işbölümü çerçevesi içinde geçer. Ataerkil bir yapıya sahip olan müslüman ailede baba ailenin reisi konumundadır. Fakat aile reisinin, aileyi oluşturan fertler üzerindeki yetkileri Yahudilik’te, Roma ve eski Arap toplumunda var olan ailelere göre son derece

¹⁵¹ Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, (trc. Salih Tuğ), MÜİFAV yay., İstanbul 1996, II/1051.

¹⁵² Sezen, a.g.e., s. 160-161.

¹⁵³ 49/Hucurât 13.

¹⁵⁴ Fazlurrahman, a.g.e., s. 46.

¹⁵⁵ 30/Rûm 21; 16/Nahl 72; 24/Nûr 32; İbn Mâce, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebeî el-Kazvîni, *Sünenu İbn Mâce*, thk. Muhammed Mustafa A’zami, Şeriketü't-Tıba’âti'l-Arabiyye, Riyad 1984, Nikah: 1.

sınırlıdır.¹⁵⁶ Mesela bir aile reisi olarak babanın, çocuklarının şahısları ve mal varlıkları üzerinde onların yararıyla sınırlı bir velayet hakkı vardır. Çocuklarını satmak veya onların hayat ve ölümleriyle ilgili bir karar vermek yetkileri yoktur.¹⁵⁷ Buna bağlı olarak eski Arap toplumunda yaygın olan, kız çocuklarını öldürme adeti yasaklanmıştır.¹⁵⁸

Erkeğin cemiyet hayatında yüklenmiş olduğu rol biraz daha fazla olsa da kadın-erkek arasındaki ilişki tamamen hakkaniyet üzerine kuruludur. Evli bir kadın, kocasının mülkiyetinde olan bir mal değil, onunla aynı haklara sahip bir insandır.¹⁵⁹

Ailede çocuklar da yer alır ve onların sorumluluğu öncelikle anne-babaya aittir. Anne-baba, fiziki bakım ve beslenmenin yanında, çocuklarını kendileriyle barışık, özgüven içinde, topluma faydalı birer sağlam kişilik olarak yetiştirme vazifesini de yerine getirirler.¹⁶⁰

ac- Fert-Toplum İlişkisi

Kur'ân-ı Kerîm'de ve Hz. Peygamber'in açıklamalarında nasıl olması gerektiği açıkça anlatılmış olan İslâm toplumu, fertlerinin idrakinde oldukları bir ümmet anlayışı çerçevesinde, kabilecilik ve onun ortaya çıkarmış olduğu kurumları kaldırmış ve evrensel bir hüvviyete kavuşmuştur. İslâm ümmeti bundan sonra her şahsın ya da grubun bir fikir hareketiyle katılabildiği açık, siyasi ve sosyal eşitlik taraftarı bir toplum olmuştur. Bu özellikleriyle ümmet, sınıfsız bir toplumdur ve toplumun üyelerini bir arada tutan bağ, üyelerin İslâm görüşünü paylaşarak fikir birliğine varmalarına dayalı rasyonel bir bağdır.¹⁶¹

¹⁵⁶ Aydın, Mehmet Akif, "Aile", DİA, II/199.

¹⁵⁷ Aydın, a.g.m., II/199.

¹⁵⁸ 17/İsrâ 31; 6/En'âm 151.

¹⁵⁹ Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, (thk. Muhammed Avvâme), Dârü'l-Kible li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, Ciddé 1998, Tahâret: 94; ed-Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fazl, *Sünenü'd-Dârimî*, (thk. Fevâz Ahmed Zümerli), Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1987, Vudû': 76.

¹⁶⁰ Kutub, Seyyid, *İslâm'da Sosyal Adalet*, (trc. Yaşar Tunagür-M.Adnan Mansur), Çağaloğlu yay., İstanbul, tsz., s. 87; Fârukî, *İslâm Kültür Atlası*, s. 171.

¹⁶¹ Fârukî, *İslâm Kültür Atlası*, s. 144.

İslâm ümmeti, ilişkiler sistemi gözden geçirildiğinde görülebileceği gibi, bir denge toplumdur. Kur'ân-ı Kerîm'in de müslüman ümmetinden istediği bundan başka bir şey değildir:

*"Ve böylece sizin dengeli ve ölçülü bir toplum olmanızı istedik ki [hayatınızla] tüm insanlığın huzurunda hakikatin şahitleri olasınız ve Elçi de sizin huzurunuzda ona şahitlik yapsın..."*¹⁶²

Fertlerin, toplumla olan ilişkileri de neticede birbirleriyle olan ilişkilerinin şekillendirdiği bir "bütün"den başka bir şey değildir. Zira toplumlarla onları oluşturan fertler arasındaki ilişkiler karşılıklıdır ve iç içe geçmiş bir hal arz etmektedir. Bunların birbirlerine göre durumları "olmazsa olmaz" (*sine qua non*) karakterdedir.¹⁶³

Adil bir toplum oluşturma düşüncesinin en güzel uygulamalarını tarihte göstermiş bulunan İslâm ümmetinin fertleri inançta, amelde, hayatı değerlendirmede, ceza vermede ve yargılamada orta yolu izleme taraftarı olmuşlardır. Hiçbir konuda aşırıya kaçmamaya özen göstermişlerdir. Bundan, mezkur toplumlarda olumsuz durumların yaşanmadığı gibi bir anlam çıkarılmamalıdır.¹⁶⁴ Ama mesela İslâm ümmetinin, Batı toplumlarının anladığı ve isimlendirdikleri şekilde ortaya çıkan fanatizm ve fundamentalizmle bir ilgisi yoktur.¹⁶⁵ Zaten burada bahsedilemeyecek denli uzun ve karmaşık ilişkilerin ortaya çıkarmış olduğu bu tür davranışların İslâm'la direkt ilgisi, çoğu kez son derece tartışılabilir bir konu olmuştur.

İnsan cinsinin, kendine has olmak üzere, iyiyi de kötüyü de, doğruyu da yanlışını da aklileştirme özelliğine sahip olduğu ve bu çok güzel kullandığı için, içinde bulunduğu ve bizzat kurduğu toplumda bu özelliği göz ardı edilmemelidir. Bunu yargılamak için de insanın modellere sahip olması gerekir. Bu modellerin en güzeli olan İslâm'ın fert ve toplum anlayışı özel bir ilgiyi gerektirir. Çünkü çok hassas bir denge üzerinde bulunmaktadır. İslâm'ın fert ve toplum arasındaki ilişki anlayışı,

---

¹⁶² 2/Bakara 143.

¹⁶³ Said, Cevdet, *Bireysel ve Toplumsal Değişmenin Yasaları*, (trc. İlhan Kutluer), III. Baskı, İnsan yay., İstanbul 1994, s. 44.

¹⁶⁴ Mesela özellikle Emevî ve Abbasî dönemlerindeki bozulmalar için bkz. Vatandaş, Celaleddin, *Vahiyden Kültüre*, Pınar yay., İstanbul 1991, s. 319-345.

¹⁶⁵ Bkz. 2/Bakara 143.

ferdi bir parça haline getiren bütünlük anlayışı olmadığı gibi, onu bencilliğe iten bir ferdiyetçiliğe de elverişli değildir. Bu anlayışta ferdin, kendi öz değerlerine sahip bir ferdiyetçi karakteri vardır.¹⁶⁶

Şurası bir gerçektir ki, hakka ve adalete uygun hareket etmek, insanlara iyi ve güzel olan her konuda örnek olmak, İslâm ümmetinin özelliğidir. İslâm ümmetinin fertleri tabiatıta, inançta ve hayatı yaşamada denge üzerinde olmayı hedeflemektedirler ve bunu çoğu kez de başarmışlardır.¹⁶⁷

b) Değer İlişkileri

ba) Sübjektif Değerler: Hayır-Şer

İslâm toplumunda ferdin faydasına yahut zararına olan şeyler hayır ve şer kavramlarıyla karşılanmaktadır. Fertlerin hem hayırına hem de şerrine olabilecek durumlar mevcuttur. Bunlar aynı zamanda onun topluma faydalı yahut zararlı bir şahıs oluşunun da temelinde yer alırlar.¹⁶⁸

Ferdin yararına olacak konuları çok genel bir şekilde tasvir edersek, bunlar Allah'ın koyduğu sınırlara riayet etmektir diyebiliriz. Nitekim Hacc sûresinde insanların yapmaları ve yapmamaları gereken bazı şeyler sıralandıktan sonra şöyle buyurulmaktadır:

"Bütün bunlar [Allah tarafından öngörülmüştür;] dolayısıyla, kişi eğer Allah'ın (bu) yasaklayıcı buyruklarını saygıyla gözetirse, bu Rabbinin katında kendi iyiliğine sonuç verecektir."¹⁶⁹

Başka bir âyette de Allah'ın koyduğu esaslara riayet etmek, vicdanî bir haslet olarak zikredilir:

"İşte bu [akılda tutulmalıdır,] Allah tarafından konulan simgeleri saygıyla gözetken kimse [bilsin ki,]bu [simgeler gerçek anlamını inananların] kalpler[in]de Allah'a karşı taşıdıkları sorumluluk bilincinde bulmaktadır."¹⁷⁰

¹⁶⁶ Bilgiseven, **Din Sosyolojisi**, Filiz Kitabevi, İstanbul 1985, s. 120.

¹⁶⁷ bkz. Ece, **a.g.e.**, s. 731.

¹⁶⁸ Uğur, **a.g.e.**, s. 128.

¹⁶⁹ 22/Hacc 30.

¹⁷⁰ 22/Hacc 32.

İslâm toplumunda ferdin faydasına yahut zararına olan şeyler, genel anlamıyla düşünülduğünde toplum ve hatta bütün insanlık için de aynı şeyleri ifade etmektedir. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de İsrailoğulları'na bildirilen "bir kişiyi öldürmek, bütün insanlığı öldürmek gibidir ve bir kişiyi diriltmek bütün insanlığı diriltmek gibidir"¹⁷¹ kuralı, bu durumu açıklamaktadır. Buradan da anlaşılacağı üzere, Kur'ân-ı Kerîm her ferdi başlıbaşına bir toplum olarak görür ve fertlerin doğru sözlü olmalarını, iyilik yapmalarını, hakka tâbi' olmalarını ruhî hastalıklardan kurtulmalarını¹⁷² önerir. Allah inancının hakim olduğu toplumda, fertlerin kendi ve başkalarının zararlarına olacak biçimde birbirlerini aldatması, başkalarını saptırması, haksızlık yapması ve kötü duyguları tahrik etmesi şer kabul edilen davranışlar olarak görülür ve yasaklanır. Hakka teslimiyet ise hayrın başıdır ve her şeyin üstünde tutulur. Fertlerin hayatında hak, her şeyden yüce, hiçbir hatıra feda edilemeyecek bir değer olarak karşımıza çıkar.¹⁷³

bb) Objektif Değerler: Maslahat-Mefsedet, Ma'rûf-Münker

Objektif değerler, toplumun genelini ilgilendiren menfi yahut müsbet değerlerdir. Bu bağlamda maslahat ve ma'rûf, toplumun faydasına olan, onu Kur'ân-ı Kerîm'in koyduğu sınırlar içerisinde yaşamaya sevk eden ve netice itibariyle toplumun faydasına olan şeyleri tanımlamak için kullanılır. Mefsedet ve münker ise bunun tam zıddıdır.¹⁷⁴

Kaynağı Kur'ân-ı Kerîm ve Sünnet olan Fıkıh, İslâm toplumunu şekillendirirken, temel olarak toplum hayatının düzenini bozacak, toplumu bunalıma sokacak, toplumun enerji kabiliyetini yok edecek bütün davranışları zarar hanesine yazar ve bunları def' etmek için kurallar koyar.¹⁷⁵ Burada temel esas, herkesin toplu-

¹⁷¹ 5/Mâide 32.

¹⁷² 1/Fâtiha 5; 2/Bakara 188; 6/En'âm 153; 39/Zümer 33.

¹⁷³ Macit, Nâdim, **Kur'ân ve Hadis'e Göre Şirk ve Müşrik Toplum**. Ribat yay., Konya 1992, s. 455.

¹⁷⁴ eş-Şâtübî, Ebû İshâk İbrâhim b. Musa b. Muhammed, **el-Muvâfakât**, (trc. Mehmet Erdoğan), İz yay., İstanbul 1993, II/13-14; ed-Dihlevî, Şah Veliyyullâh, **Hüccetullahi'l-Bâliğa**, (trc. Mustafa Erdoğan), İz yay., İstanbul 1994, I/475-476; Muhammed Tâhir b. Aşûr, **İslâm Hukuk Felsefesi**, (trc. Vecdi Akyüz-Mehmet Erdoğan), İklim yay., İstanbul, tsz., s. 133; Ebû Zehra, Muhammed, **İslâm Hukuku Metodolojisi**, (trc. Abdülkadir Şener), Fecr yay., Ankara 1994, s. 234.

¹⁷⁵ Muhammed Tâhir b. Aşûr, **a.g.e.**, s. 130.

ca içinde yaşadığı toplumu düşünmek ve onun hayatının devamına katkıda bulunmaktır.¹⁷⁶

İslâm'a göre genel olarak toplumun olumlu bir anlamı vardır. doğru değerlerle yüklenmiş bir cemaatin görevine güven duyulmuştur. Bunun için Kur'ân-ı Kerîm, esasta "kamuoyu" anlamına gelen "ma'rûf"u iyi hal anlamında kullanmıştır. İyilik üzere birleşmiş bir topluluk da ferdî davranış boyutundan ayrı olarak tasvip görmüştür.¹⁷⁷ Allah'ın elinin (yardımının) öncelikle "toplumun üzerinde" olduğu ifade edilmiştir.¹⁷⁸ Hatta cemaat halinde yanılmanın daha az olacağına işaret vardır.¹⁷⁹ İcma'nın bir delil sayılmasının temel sebeplerinden birisi de budur.¹⁸⁰

Yine Kur'ân-ı Kerîm belirtilmiş olan ve toplum saadetinin temel taşları mesabesindeki iman, salih amel, hakkı ve sabrı tavsiye etmek,¹⁸¹ toplumda iyi olanın yaygınlaşması ve kötü olanın ortadan kalkması için son derece mühim kurallardır. Burada da görüldüğü üzere, insanın iyi davranışlar sergilemesinin temeline iman yerleştirilmektedir. Bu iman, şüphesiz ki kesin, tereddütsüz, köklü ve doğru bir iman olmalıdır.¹⁸² Zira müslümanın toplumsal hayatı, fizikî ve bedenî bir bağlılıktan öte, bir inanç birliği şeklindedir. Bu bağlılık, manevî ve vicdanî sorumluluğu öneren bir bağlılıktır.¹⁸³ İman, yardımlaşmak, yoksulları korumak, insanların hürriyetini sağlamak, ibadet etmek, güvenilir olmak, sıkıntılı ve ferah zamanlarda sabretmek¹⁸⁴ gibi, toplumu muvazenele bir dinamizme sokan ve imandan amele yansıyan değerler, Kur'ân'ın özellikle üzerinde durarak emrettiği hususlardır.

bc) Değer Dengelemeleri ve Hisbe Teşkilatı

---

¹⁷⁶ Macit, a.g.e., s. 455.

¹⁷⁷ Aydın, Mustafa, **İlk Dönem İslâm Toplumunun Şekillenışı**, s. 33.

¹⁷⁸ 48/Fetih 10.

¹⁷⁹ İbn Mâce, a.g.e., Fiten: 8.

¹⁸⁰ Hamidullah, **İslâm'a Giriş**, (trc. Cemal Aydın), TDV yay., Ankara tsz., s. 203.

¹⁸¹ bkz. 103/Asr 1-3.

¹⁸² Ateş, Süleyman, "**Kur'ân'da İnsan Hakları**", I. Kur'ân Sempozyumu, Bilgi Vakfı yay., Ankara 1994, s. 346.

¹⁸³ Macit, a.g.e., s. 454.

¹⁸⁴ 2/Bakara 277.

Değerlerin toplum içinde dengeli bir hale girmesi, hiç şüphe yok ki iyiliğin yaygınlaştırılıp, kötülüğün asgarî dereceye çekilmesi şeklinde olacaktır. Bu denge esasen insanın fitrî yapısının dengesini de yansıtmaktadır. Bu sebeple konuya girerken önce iyilik ve kötülüğün ne olduğuna kısaca değinmek gerekir.

Hind'in büyük alimlerinden Şah Veliyyullâh ed-Dihlevî (v.1762) iyilik ve kötülüğü şöyle tanımlamaktadır:

"İyilik, insanın dünya ya da Âhîret'te mükafatlandırılmasına sebep olan her ameldir. İyilik, insanlık nizamının kendisine bağlı olduğu sosyal ihtiyaçları karşılamaya yönelik olan her yararlı fiildir. İyilik, ilahî nizama boyun eğme mânâsına gelen, fitratın ortaya çıkmasını engelleyen perdeleri ortadan kaldırmaya çalışan her türlü davranıştır. Kötülük ise, insanın dünya ya da Âhîret'te cezalandırılmasına sebep olan her ameldir. İnsanlık nizamının kendisine bağlı olduğu sosyal ihtiyaçların karşılanması düzenini bozmaya yönelik her türlü muzır fiillerdir. İlahî nizama isyan mânâsına gelen, fitratın ortaya çıkmasını engelleyen perdeleri tekit ve teyit eden her türlü davranıştır."¹⁸⁵ Tanımlardan anladığımız kadarıyla iyilik ve kötülük, insanın ve giderek bütün bir toplumun, dünya ve Âhîret hayatı açısından iyi veya kötü olarak değerlendirilmesine sebep olan davranışların tek tek ve bütün olarak adıdır.

İnsanlara iyi olanı emr/tavsiye etmek ve onları kötü olandan sakındırmak meselesinin ciddiyetini ve önemini tam olarak kavramış alimlerden birisi el-Gazzâlî (v. 505/1111)'dir. Dev eseri İhya'da şöyle yazar:

"İyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak, dinin en büyük temeli ve dayanağıdır. Allâh Teala'nın, bütün peygamberlerini, devam ettirmeleri için gönderdiği biricik önemli meseledir. Eğer bu vazife yapılmazsa, ilmi ve ameli dumura uğrarsa, kesinlikle peygamberlik vazifesi muattal olur, diyanet temelinden yıkıma uğrar. Başboşluk hakim olur ve dalalet yayılır. cehalet alabildiğine dağılır. Fesad, insanların iliklerine kadar işler. Yırtık oldukça genişler. Memleketler harap ve kullar helak olurlar. Fakat helak olduklarını ancak Kıyâmet Günü anlarlar."¹⁸⁶

¹⁸⁵ ed-Dihlevî, a.g.e., I/213-214.

¹⁸⁶ el-Gazzâlî, Muhammed Ebî Hâmid, **İhyau Ulûmi'd-Dîn**, (trc.Ali Arslan), Merve bas. yay., İstanbul 1993, II/739.

Kur'ân-ı Kerîm'de Âl-i İmrân sûresi 103. âyette Allâh Teâlâ Hazretleri mü'minlere Allâh'ın yolunda gitmeleri konusunda çeşitli öğütler verdikten sonra 104. âyette şöyle buyurmaktadır:

"Ve belki içinizden yararlı olana davet eden, doğru olanı emreden, eğri ve yanlıştan alıkoyan bir topluluk çıkar: nihai kurtuluşa erişecek kimseler işte bunlar olacak."

Âyet- i Kerîmelerden iyiliği emreden ve kötülükten alıkoyan insanların bu vasıflarına da, ancak tam anlamıyla Allâh'ın çizmiş olduğu yolda yürüyenlerin sahip olabileceği anlamı çıkmaktadır.

Bu âyetle ilgili olarak el-Gazzâlî müslümanların kurtuluşlarının "emr bi'l-maruf ve nehy ani'l-münker" yapmalarına bağlı olduklarını söyler. "Ümmetin içinden bu vazifeyi ikmal edecek bir topluluğun ya da toplulukların bulunmaması halinde ortaya çıkacak olumsuz durumların, hatta felaketlerin sorumlusu bütün ümmet olacaktır" der.¹⁸⁷

İslâm Dini, Allâh'ın iradesinin yeryüzünde hakim olmasının bir aracıdır. Bu sebeple her şey dinin alanı içinde bir yere oturmuştur. İslâm'ın gönüllü bağlılarının oluşturduğu ümmet, hem bir ahlakî ve dinî yaşantı için ön veya gerekli şarttır ve hem de ümmet içinde yer alabilmek, dahası ümmeti oluşturabilmek, yukarda âyette de gördüğümüz gibi öncelikli bir ahlakî ve dini yaşantıyı gerektirmektedir.¹⁸⁸ İşte bu sebeptir ki Allâh Teâlâ:

"Erkek ve kadın mü'minlere gelince, onlar birbirlerinin yakınlarıdır: [hep] iyi ve doğru olanın yapılmasını özendirir, kötü ve zararlı olanın yapılmasına engel olurlar; ve onlar namazlarında kararlı ve devamlıdır, arındırıcı yükümlülüklerini yerine getirir, Allâh'a ve O'nun Elçisi'ne yürekten bağlılık gösterirler. İşte bunlardır Allâh'ın, rahmetiyle kuşatacağı kimseler: muhakkak ki doğru hüküm ve hikmetle yargılayan, en yüce iktidar sahibidir Allâh!"¹⁸⁹

buyurmaktadır.

el-Gazzâlî'nin âyetle ilgili yorumu şöyledir: "Bu âyette Allâh Teâlâ, müminleri 'iyiliği emredeler, kötülükten alıkoyarlar' diye vasıflandırmaktadır. Bu bakımdan bu

¹⁸⁷ el-Gazzâlî, a.g.e., II/740.

¹⁸⁸ Fârûkî, Tevhîd, s. 132.

¹⁸⁹ 9/ Tevbe 71.

vasfa sahip bulunmayan kimse bu âyette vasıflandırılan "müslüman cemaati"nin dışında kalır."¹⁹⁰

Başka bir âyette müslümanlar "iyilik yolunda birbirine yardım etmekle mes'ul tutulmaktadır."¹⁹¹ Günah işlemekte ve aşırı gitmekte ise yardımlaşma yasaktır. Zira açık bir şekilde "onlar birbirlerini, yaptıkları iğrenç şeylerden vazgeçirmeye çalışmadılar: yaptıkları şey gerçekten ne kötü idi!"¹⁹² âyeti böyle insanları suçlamakta ve ayıplamaktadır. Konuyla ilgili bütün âyetler ele alındığında görülecektir ki Kur'ân-ı Kerîm, insanın tabiatına ve sağduyusuna güvenmektedir ve "iyi" ile aklın ve sağduyunun ışığında, herkes tarafından iyi kabul edilmiş şeyi kasteder ve bunun yapılmasını emreder. "Kötü" ile de her sağlam aklın yasak gördüğü şeyi kasteder.¹⁹³

Hadislerde de ümmet devamlı iyiliği emretme ve kötülüğü yasaklama prensibini uygulamaya teşvik edilmektedir. Mesela bir rivâyette Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır:

*"Yemin ederim ki ya siz iyiliği emreder, kötülükten sakındırırsınız ya da Al-lâh Teâlâ, sizin kötülerinizi size musallat eder. Böyle olduktan sonra sizin hayırlılarınız dua ederler fakat duaları kabul edilmez."*¹⁹⁴

Mukaddes Kitab'ı ve Peygamberinin öğütleri bu tür yönlendirmelerle dolu olan müslümanlar, 'iyiliği emr ve kötülükten nehy' prensibini daha da yaygın ve sistematik bir şekle sokmak için onu kurumlaştırmışlardır. Hisbe teşkilatı adı altında kurumlaşan bu prensip, hem her zaman gündemde tutulmuş ve hem de İslâm ümmetinin esas anlamına kavuşmasında belirleyici rol oynamıştır.

Arapça'da "hesap etmek, saymak, yeterli olmak" anlamlarındaki hasb (hisâb) kökünden türeyen ihtisâb (sevabını umarak bir iş yapmak, akıllı ve basiretli bir şekilde yönetmek, çirkin bir iş yapanı kınamak, hesaba çekmek) mastarından isim olan 'hisbe' kelimesi, terim olarak "el-emr bi'l-ma'rûf ve'n-nehý ani'l-münker"

¹⁹⁰ el-Gazzâlî, a.g.e., II/742.

¹⁹¹ bkz. 5/ Mâide 3.

¹⁹² 5/ Mâide 79. Ayrıca konuyla ilgili diğer âyetler için bkz. 3/Âl-i İmrân 104,110,114; 5/Mâide 2,63; 7/A'râf 157,165; 9/Tevbe 112; 22/Hacc 41; 31/Lokmân 17;

¹⁹³ Hamidullah, a.g.e., s. 197.

¹⁹⁴ et-Tirmizî, a.g.e., Fiten: 9. Ayrıca konuyla ilgili diğer Hadisler için bkz. Müslim b. Haccâc, a.g.e., İmân: 80; Ebû Dâvûd, Melâhim: 17; et-Tirmizî, a.g.e., Tefsîr: 4, Fiten 70; İbn Mâce, a.g.e., Fiten: 20

prensibi uyarınca gerçekleştirilen genel ahlaki ve kamu düzenini koruma faaliyetlerini ve özellikle bununla görevli müesseseyi” ifade eder.¹⁹⁵

Müslümanlar doğal olarak böyle müesseselere ihtiyaç duymuşlardır. Zira müslüman cemaati (ümme), hiçbir ortak müessesesi olmayan bir münzeviler cemaati değildi. Tam tersine, müslümanların cemaat halinde yaşamaları, beraberce ibadet etmeleri, evlenmeleri ve çocuk sahibi olmaları, ve hatta yeryüzündeki bütün insanlar arasında doğruluğun ve adaletin hükümferma olduğunu görmeleri de Allâh'ın emirlerindendi.¹⁹⁶

Hz. Peygamber döneminden başlayarak Osmanlı'nın sonuna kadar olan bütün İslâm ülkelerinde uygulanmış olan hisbe teşkilatı¹⁹⁷ sadece İslâm'a has olan bir müessesedir. Bu teşkilat iyiliği emr ve kötülükten nehy/alıkoyma prensibinin toplumda tam olarak ve her kesime faydalı olması amacıyla kurulmuştur. Zira bir müslümanın Allâh'a karşı vazifesinin özü, her şeyi düzene koymakla Allâh'ın yeryüzündeki vekili (halifesi) olmaktır. Bununla bağlantılı olarak da İslâm yeryüzüne hakim olalıberi bir müslümanın bilinen en temel görevlerinden biri -sadece inananlar arasında iyiliği teşvik değil, kamu düzeni için evrensel bir sorumluluk anlamına gelen- "el-emr bi'l-ma'rûf ve'n-nehy ani'l-münker"dir.¹⁹⁸

Hisbe teşkilatında bu görevi yerine getirmek için görevlendirilen kişiye muhtesip denir ve bunun da ayrıca yardımcıları mevcuttur. Müslümanlar İslâm'ın bu kaidesine fazlaca önem verdikleri için böyle bir teşkilat kurmuşlar ve şahsen ve toplum olarak ellerinde bulundurdukları güçleri muhtesibe vermişlerdir. İyiliği emretme ve kötülüğü menetme anlamında şahsen yapamadıkları vazifeleri, vekilleri olarak bu güce devretmişlerdir. Muhtesip, bu yüzden genellikle esas düzeyde halkın İslâmî refahından sorumludur. İslâmî mânâda dünyevi maddeler ile öbür dünyaya ait manevi ilgilerin ikisi de refahı meydana getirdiğinden, muhtesibin salâhiyet alanı oldukça geniş tutulmuştur.¹⁹⁹ Hisbe görevini yürüten şahsın müdahalede bulunması ve hükmetmesi, bir ihtilaf ve niza halinin vuku bulmasına veya yardım is-

¹⁹⁵ Kazıcı, Ziya, "Hisbe", DİA, İstanbul 1998, XVIII/133.

¹⁹⁶ Hodgson, Marshall G.S., *İslâm'ın Serüveni*, (trc. Komisyon), İz yay., İstanbul 1993, I/276-277.

¹⁹⁷ Kazıcı, a.y.

¹⁹⁸ Hodgson, a.g.e., I/277.

¹⁹⁹ Fârûkî, *İslâm Kültür Atlası*, s. 177.

tenmesi durumuna bağlı değildir. bilakis o, bu gibi Şeylerden bilgisine ulaŐan ve kendisine getirilen her Şeye bakar ve o konuda müdahalede bulunur.²⁰⁰

Ktip elebi (v. 1068/1657)'nin medeniyetin temel unsurlarından biri kabul edip, en zor işlerden ve buna dâir bilginin de en hassas ilimlerden olduğunu belirttiđi²⁰¹ hisbe faaliyetinde vazifeler genel olarak Şu üç başlık altında toplanmaktaydı:

i) Allâh hakkına giren konular: Ezanın vaktinde okunması, cemaatle ibadetlerin zamanında eda edilmesi, Cuma ve bayram namazlarının ifasının sağlanması, ibadetlerde aleni ihlal ve bid'atlere engel olunması, taŐkınlık ölüsüne varan eğlencelerin, sarhoŐluk verici iki kullanılmasının, sınırı aşan erkek-kadın münasebetlerinin engellenmesi... gibi faaliyetler bu gruba girmektedir.

ii) Kul hakkına giren konular: İhmal yahut imkansızlık yüzünden harap olan yol, su kanalı, kanalizasyon vb. altyapı tesisleriyle ibadethanelerin ve savunma sistemlerinin tamirinin sağlanması, iŐçi-iŐveren anlaşmazlıklarının özümlenmesi, komŐu haklarına tecavüzün, her türlü meslek ahlakı ihlalinin, borçluların temerrüdünün önlenmesi.... gibi kamu işleri de bu gruba girmektedir.

iii) Her iki gruba da giren konular: Toplu taŐıma araçlarında yahut kamuya ait alanlardaki kadın-erkek ilişkilerinde dinî-ahlakî kurallara bağlılığın sağlanması, taŐıtlarda aşırı yüklemenin engellenmesi, iŐçi, yetim, köle ve hayvan haklarının korunması, buluntu yahut kaybolmuş çocukların bakılması.... gibi konular bu başlık altında değerlendirilirdi.²⁰²

²⁰⁰ İbn Haldûn, a.g.e., I/607.

²⁰¹ Ktip Çelebi, Mustafa b. Abdullah, *Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmî'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, Haz. Şerafeddin Yaltkaya-Kilisli Rıfat Bilge, MEB yay., İstanbul 1971, I/15.

²⁰² Kazıcı, a.g.m.,, XVIII/134-135; Akgündüz, Ahmet – ztrk, Said, *Bilinmeyen Osmanlı*, OSAV yay., İstanbul 1999, s. 349; İbn Haldûn, a.g.e., I/608.

bb- Ümmet Kavramıyla Bağlantılı Diğer Kavramlar

1) Manevî Bir Asl'a Bağlı Olanlar

a) Din

Din, temelde bir sosyolojik topluluk ismi değildir. Din, kelime olarak itaat, iyi ya da kötü karşılık, adet ve alışkanlık, zillet, bağlılık, üstünlük sağlamak, şeriat ve millet gibi anlamlara gelir.²⁰³ Günümüz sosyal bilimlerinde din, "insanların uzun süreli ve geniş kapsamlı bir biçimde bağlandıkları, güçlü ve birtakım güdüler yerleştirmeye çalışan semboller sistemi" olarak ele alınmaktadır.²⁰⁴ İslâm'a göre din ise akıl sahiplerini doğru yola iletmek için Allah tarafından gönderilen ilahî kanunlar toplamıdır.²⁰⁵

Yukarda görmüş olduğumuz gibi, ümmet kelimesine verilen anlamlardan biri de şeriat ve dindir. Diğer yandan bir topluluk olarak ümmetin temelindeki bağ da din (inanç) bağıdır. Din, kendisine inananlar olduğu müddetçe ayakta kalabilen ve adından söz ettirebilen bir olgudur. Ümmet olmadığı zaman din de yok demektir. Dinin kökeninde de netice itibarıyla kutsal bir varlık bulunmaktadır. Bu kutsallık bir anlamda dinden, o dine bağlı olan ümmete de geçmektedir. Ümmet ile din arasındaki ilişki, olmazsa olmaz türünden bir ilişkidir.

b) Millet

Kelime olarak şeriat ve din demektir. Millet-i İslâm ve Nasrâniye ve Yahûdiye gibi. Bir peygambere nisbetle kullanılabilir (millet-i İbrâhim gibi), fakat Allah'a nispetle kullanılmaz.²⁰⁶

²⁰³ er-Râgıb el-İsfehânî, **a.g.e.**, s. 253; İbn Manzûr, **a.g.e.**, XIII/167-170.

²⁰⁴ Mardin, Şerif, **Din ve İdeoloji**, İletişim yay., İstanbul 1983, s. 31.

²⁰⁵ Ece, **a.g.e.**, s. 146.

²⁰⁶ er-Râgıb el-İsfehânî, **a.g.e.**, s. 716; İbn Manzûr, **a.g.e.**, XI/631.

Arapça'daki şa'b kelimesi, sosyolojik anlamda "millet" in yerine kullanılır.²⁰⁷ Millet içinde, etnik bir asl'a mensup olmanın yanında, kültürel bağlar da söz konusudur. Millet, organik-kültürel bir birliktir. Dil, din, ırk ve ortak çıkara dayanan bir sosyal birliktir.²⁰⁸

Kur'ân-ı Kerîm'de, din ve inanç sistemi anlamında kullanılır, etnik bir muhtevaya sahip değildir. Bununla birlikte daha sonraki dönemlerde millet isminin çoğulu olan milel, "Mü'minler Topluluğu" anlamında kullanılmıştır.²⁰⁹

2) Maddî Bir Asl'a Bağlı Olanlar

a) Irk

Bedensel (biyolojik) özellikler –görünüş, renk, vucut, uzuvların şekli- açısından benzer ve ortak yönleri olan insan fertlerinden oluşan topluluktur.²¹⁰

Bu haliyle ırk, sosyal bir şekil olmaktan ziyade, biyo-sosyal bir tekrar sürecidir. Yerini, gittikçe kültür birliği toplumlarının içinde zımnî sosyal gerçeklik olarak bulundurur haldedir. Irkta kan bağının önemi de söz konusudur.²¹¹

b) Ulus

Tam olarak İngilizce'deki "nation" kelimesinin karşılığı olarak kullanılmaktadır. Aslen Latince olan bu kelimenin kökü "naitre" dir ve doğmak anlamındadır. Buna göre bu topluluğu birbirine bağlayan temel kriter, fertlerinin akrabalığı ve hatta karındaşlığıdır.²¹²

Diğer yandan ulus kavramı, daha çok modern zamanlara aittir ve ulus-devlet tanımlamasıyla ortaya çıkmıştır. Ulus-devlet ise, modern dünyanın ayırt edici niteliği olan, hükümetin belirli bir toprak parçası üzerindeki egemen güç olduğu

²⁰⁷ bkz. Elmalılı, a.g.e., VI/4479.

²⁰⁸ Aydın, a.g.e., s. 39.

²⁰⁹ Mesela bkz. eş-Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm b. Ebî Bekr Ahmed, el-Milel ve'n-Nihal, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1975, I/37.

²¹⁰ Şeriati, Ümmet ve İmamet, s. 27.

²¹¹ Sezen, a.g.e., s. 164-165.

²¹² Şeriati, a.g.e., s. 25.

ve nüfus kitlesinin kendilerini tek bir ulusun parçaları olarak gören vatandaşlar olduğu özgül bir devlet türüdür. Buna göre ulus da ırk gibi, bütünleştiricilikten ziyade ayrıştırıcı nitelikteki maddî (biyolojik, coğrafi vs.) özelliklere sahip insanlardan oluşmuş bir topluluktur.²¹³ Nation kelimesinin “millet” şeklinde tercüme edilmesi ise, millet kelimesinin, yukarıda da belirttiğimiz gibi, zaman içinde bir anlam kaymasına uğramış olmasından kaynaklanmaktadır.

c) Halk

Özel bir beldede yaşayan insan fertlerinden oluşan bir gruptur. Vatandaşlar da bu grubun içine girer.²¹⁴

Arapça'daki “kavim” kelimesi, Sosyoloji'deki “halk”ın karşılığı olarak kullanılmaktadır. Özellikle peygamberlerin çevresinde olup tebliğde bulunduğu insan grupları için kullanılmıştır. Nûh kavmi, Lût kavmi vb. gibi. En belirgin vasfı, homojen bir birlik olmayışıdır.²¹⁵

d) Sınıf

Yaşayış biçimi, çalışma biçimi, gelir oranı aynı ve benzer olan her grup, bir sınıf oluşturur. bir sınıfta yer alan fertler, çalışma ve yaşama şekli, toplumdaki hakları ve gelir oranı açısından benzer konumdadırlar. Bunlar toplanmış bir birim ve gruu oluşturmaktadırlar. Bunların arasındaki bağ, ortak iş, hayat biçimi, toplumsal durum ve kendine özgü konumlardan ibarettir.²¹⁶

---

²¹³ Giddens, a.g.e., s. 59 ve 622.

²¹⁴ Şeriati, a.g.e., s. 27.

²¹⁵ Aydın, a.g.e., s. 39.

²¹⁶ Şeriati, a.g.e., s. 27.

B- TEMEL İSLÂM BİLİMLERİNDE ÜMMET KAVRAMI

1- Nasslarda

a- Kur'ân'da

Ümmet kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de toplam 64 kez geçmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de ilk bakışta ümmet kelimesinin az çok farklı anlamlarda kullanıldığı görülür. Mesela inanç birliği, küçük veya büyük birlik, kavim, akraba ve önderlik anlamı, din ve şeriat gibi bir "yol" anlamını ifade etmesi, bu farklı kullanımlardan bazılarıdır.

İkinci bölümde bu konu üzerinde daha geniş bir şekilde durulacak olduğundan burada çok genel ifadelerle kısaca dile getirilmektedir.

b- Hadislerde

Son Peygamber Hz. Muhammed (s.a.v)'e tabi olan insanların bütününe birden ümmet denilmesinde, daha doğrusu bu kelimenin, mezkur topluluğu işaret eden bir terim olmasında Hadislerin payı büyüktür. Çünkü ümmet kelimesinin geçtiği Hadislerin büyük bir çoğunluğunda Hz. Peygamber en genel anlamıyla, Kendisinin getirmiş olduğu dine tabi olanları kastetmektedir. Hz. Peygamber, bu topluluktan bahsederken genelde "ümmetim" ifadesini kullanmaktadır. Rivayetlere kısaca göz atarsak, bu durum daha da netleşecektir:

Hız. Peygamber bir gün kıldığı namazı biraz uzatır. Bitirdiğinde bunun sebebi sorulur ve O şöyle cevap verir: "Namazda Allah'tan *mmetim* için üç şey istedim..."²¹⁷

"*mmetim* yağmur gibidir, evveli mi hiri mi daha hayırlıdır bilinmez."²¹⁸

"*mmetim*den bir grup, (hak üzerine) galip olmaktan hiç geri kalmaz. Allah'ın emri (Kıyâmet) gelince de onlar galiptir."²¹⁹

"*mmetimin* Kıyâmet gününde iki almeti olacak..."²²⁰

"*mmetim* dallet üzerinde birleşmez."²²¹

"*mmetim* beş tabakadır: İlk kırk yıl hayır ve takvâ ehlidir. Bunu takip edenler yüzyirmi yılına kadardır. Bunlar merhamet sahibi, sıla-i rahme değer veren kimseler olacaktır. Sonra yüz altmış yılına kadar olanlar, birbirlerine sırt çevirirler, aralarındaki kardeşlik bağlarını koparırlar. Sonra da birbirlerini öldürme devri gelir. O devirde kurtuluş isteyin, kurtuluş!"²²²

"*mmetim* içinde Beni en çok sevenlerden bir kısmı Benden sonra gelenler arasında olacak..."²²³

Son iki Hadisin daha da net ortaya koyduğu gibi Hz. Peygamber hem Kendi ağındaki ve hem de Kendisinden sonra gelecek olan müslümanları bütünüyle mmet şeklinde nitelemektedir. Bu durum hem ümmetin temelindeki bağın inanç olduğunun hem de bu kelimenin özel olarak Hz. Peygamber'e bağlı olan müslüman toplumunu nitelediğinin bir göstergesidir.

Diğer yandan Hz. Peygamber, mmet kelimesini daha kısıtlı anlamıyla da kullanmıştır. Ayın hareketleri ve oruç vaktinin tayiniyle ilgili bir Hadiste Hz. Peygamber'den şöyle bir rivayet gelmiştir:

²¹⁷ Müslim b. el-Haccâc, Eb'l-Hüseyin el-Kuşeyrî en-Nisâburî, **Sahihu Müslim**, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1956, Fiten: 19, 20; et-Tirmizi, Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî, **el-Câmiü's-Sahîh**, thk. Ahmed Muhammed şakir, Kahire, 1975, Fiten: 14; İbn Mâce, **a.g.e.**, Fiten: 9; Ahmed b. Hanbel, Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-şeybn, **Müsned**, Dâru Sdr, Beyrut, tsz., I/175, 181; III/146, 156; V/108, 240, 243, 247, 248; VI/396.

²¹⁸ et-Tirmizî, **a.g.e.**, Emsâl: 6.

²¹⁹ el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm b. el-Muğire, **Sahbu'l-Buhârî**, el-Mektebetü'l-İslâmî, İstanbul 1979, İ'tisâm: 10, Menkb: 27, Tevhîd: 29; Müslim b. el-Haccâc, **a.g.e.**, İmret: 171; et-Tirmizî, **a.g.e.**, Fiten: 27; Eb Dâvûd, **a.g.e.**, Cihâd: 4.

²²⁰ et-Tirmizî, **a.g.e.**, Salât: 427.

²²¹ İbn Mâce, **a.g.e.**, Fiten: 8; ed-Dârimî, **a.g.e.**, Mukaddime: 23.

²²² İbn Mâce, Fiten: 28.

²²³ Müslim b. el-Haccâc, **a.g.e.**, Cennet: 8.

“Biz ümmî bir ümmetiz, yazmayız ve hesap yapmayız. Ay, şöyle şöyledir.”²²⁴

Bu rivayette ümmet kelimesiyle Hz. Peygamber devrindeki Araplar kastedilmektedir. Zira onlar pozitif bilimlerle çok fazla uğraşmayan ve içlerinde okuma-yazma bilenlerin oranının çok az olduğu bir topluluktu.

Başka rivayetlerde ümmet kelimesinin, geçmiş peygamberlere tabi olan toplulukları (özellikle de Yahudi ve Hıristiyanları) nitelediğini görmekteyiz. Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır:

“Bu ümmet, diğer ümmetlere göre (Yahudiler ve Hıristiyanlar) daha faziletlidir...”²²⁵

“...Kiyâmet Günü, ümmeti en çok olan peygamber Ben olacağımı ümit ediyorum.”²²⁶

“Sizler, kendinizden önce gelen ümmetlerin sünnetine... uyacaksınız.”²²⁷

Başka bir rivayette de Hz. Peygamber ve O'nun ümmetinin, Kiyâmet Günü diğer ümmetlere şahitlik yapacağı ifade edilmektedir.²²⁸

2- Kalam'da

Kelam ilmi, bilindiği gibi akâid (inanç) konularıyla ilgilenir. Kelam, ümmetin itikadî açıdan sâlim bir yolda ilerleme çabasının bir ürünüdür. Bu sebeple Kelam'ın ümmet ile ilişkisi dolaylı olmaktadır. Kelam ilminde ümmet bir terim olarak geçmez. Bununla birlikte insanları ilahi kitaplar ve peygamberlere karşı olan itikadî tavırları açısından tasnif etmek amacı güden²²⁹ ve bu sebeple Fıkıh sahasındaki mezhep-

²²⁴ el-Buhârî, a.g.e., Savm: 5, 11, 13; Müslim b. Haccâc, a.g.e., Savm: 13, 15; en-Nesâî, Ebu Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb, Sünenu'n-Nesâî, (thk. Ebü's Suyûtî-Ebü'l Hasan Nüreddin Muh Sindî), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1930, Savm: 17.

²²⁵ el-Buhârî, a.g.e., İcâre: 8, 9, 11, Mevâkîtü's-Salât: 17, Enbiyâ: 50, Fedâilü'l-Kur'ân: 17, Tevhîd: 31, 47; et-Tirmizî, a.g.e., Emsâl: 7; ed-Dârimî, Mukaddime: 7; Ahmed b. Hanbel, a.g.e., V/383.

²²⁶ el-Buhârî, a.g.e., Fedâilü'l-Kur'ân: 1, İ'tisâm: 1; Müslim b. Haccâc, a.g.e., İmân: 239.

²²⁷ el-Buhârî, a.g.e., Enbiyâ: 50; Müslim b. Haccâc, a.g.e., İlim: 6.

²²⁸ el-Buhârî, a.g.e., Tefsîr: 13, Enbiyâ: 3, İ'tisâm: 19; et-Tirmizî, a.g.e., Tefsîr: 4; İbn Mâce, Zühd: 34.

²²⁹ bkz. İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî ez-Zâhirî, el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1975, I/3.

lerden tereddüde mahal vermeyecek denli ayrı olan mezhepler tarihi eserlerinde bu konulara değinilmektedir.²³⁰

Bu eserlerde en genel anlamıyla 'toplum'u niteleyen kelime 'millet'tir. eş-Şehristânî (v. 548/1153) milleti şöyle tanımlar:

"İnsan türü, hayatını sürdürmek ve âhiretine hazırlanmak için, türünün öteki evlatlarıyla topluluk oluşturmaya muhtaç olunca; bu toplanma, kendisiyle savunma ve yardımlaşmanın meydana geldiği bir biçimde olmalıdır. Ta ki böylece savunma yoluyla ehli korunabilsin ve yardımlaşma yoluyla da sahip olmadığına kavuşsun. İşte bu tarz topluluk oluşturma şekli millettir."²³¹

Millet kelimesi, sözlük anlamı olarak din ve şariat ile aynı anlamda kullanılmaktadır.²³² Daha sonra ele alacağımız gibi, kelime Kur'ân-ı Kerîm'de de, ya mutlak anlamda bir topluluğun bağlı bulunduğu din (inanç ve hukuk ilkeleri),²³³ ya da Allah'ın, elçileri vasıtasıyla gönderdiği vahiy kaynaklı din mânâlarında kullanılmıştır.²³⁴

Bu açıklamalar da gösteriyor ki, millet kelimesi dilimizde kullanıldığı gibi, kök anlamı itibariyle, insan topluluğu mânâsına gelmemektedir. Topluluğu ifade etmek için cemaat, kavim ya da ehl-i millet tabirleri kullanılmaktadır. Şu halde millet kelimesi insan topluluğunu değil; o topluluğun bağlı bulunduğu ilke ve prensipleri göstermektedir. Bununla birlikte kelimenin "ehl-i millet" (belirli ilkelere tabi insan topluluğu) yerine mecaz kabilinden kullanımı yaygınlık kazanmıştır.²³⁵

Netice itibariyle millet, kökeninde sahîh bir inancın bulunduğu topluluğun adı olmaktadır ve bu itibarla da en büyük millet (topluluk), Hz. İbrâhîm'in milletidir -ki o da hanîf insanlardan oluşan bir topluluktur. Nitekim insan denen varlığın oluşturduğu topluluk da genel olarak iki kısma ayrılır:

- i) Ehl-i diyânât (sahîh bir dine inanan insanlar topluluğu).
- ii) Ehl-i ehvâ (dine aykırı düşünce ve meyile sahip insanlar topluluğu).²³⁶

²³⁰ Fığlalı, Ethem Ruhi, **Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri**, Selçuk yay., Ankara 1998, s. 15.

²³¹ eş-Şehristânî, **a.g.e.**, I/37.

²³² er-Râgıb el-İsfehânî, **a.g.e.**, s. 716; İbn Manzûr, **a.g.e.**, XI/631.

²³³ 7/A'râf 88, 89; 12/Yûsuf 37; 14/İbrâhîm 13; 18/Kehf 20.

²³⁴ 2/Bakara 135; 3/Âl-i İmrân 95; 6/En'âm 161.

²³⁵ bkz. Elmalılı, **a.g.e.**, I/514.

²³⁶ eş-Şehristânî, **a.g.e.**, I/37.

Millet dediğimiz topluluk, hayatını idame ettirebilmek için bir şeriate, minhâc yahut sünnete ihtiyaç duyarlar. Bu programlara göre hayatlarına yön veren daha küçük gruplara ise cemaat denir.²³⁷

Diğer yandan bu eserlerde 'İslâm ümmeti'nden de bahsedilir. İslâm ümmeti bazan 'İslâm milleti' ifadesiyle yer değiştirir ve bu grubun içine kimlerin gireceği tartışılır. Bazılarına göre Ka'be'ye yönelerek namaz kılmayı kabul eden; bazılarına göre Hz. Muhammed (s.a.v)'in peygamberliğini ve getirdiği her şeyin hak olduğunu kabul eden; bazılarına göre kelime-i şehâdeti dile getiren –samimi yahut münafık da olsa-; bazılarına göre âmentüdeki maddelere eksiksiz imân edenler bu dâirenin içine girmektedir.²³⁸

3- Fıkıh'ta

a- Genel Olarak Fıkıh

aa- Tanımı

Fıkıh, sözlükte "bilmek, anlamak, bir şeyi iz'an ile fetanetle şuurlu bir şekilde idrâk etmek, bir şeyin künhüne vâkıf olmak, kapalı bir şeyin hakikatine ulaşabilmek, kendisine hüküm taalluk eden gizli bir mânâyâ muttali olmak" gibi anlamlara gelir.²³⁹

İstılahta ise Fıkıh, "insanın amel bakımından lehine ve aleyhine olan şer'î hükümleri bir meleke halinde bilmesi" demektir.²⁴⁰ Başka bir yerde Fıkıh, "amelle

²³⁷ eş-Şehristânî, a.g.e., I/38.

²³⁸ el-Bağdâdî, Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed, *el-Fark beyne'l-Firak*, Mektebetü Dâri't-Türâs, Kâhire, tsz., s. 12-13.

²³⁹ er-Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 577; İbn Manzûr, a.g.e., XIII/522-23; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*, Bilmen yay., İstanbul 1988, I/13.

²⁴⁰ Bilmen, a.g.e., I/13-14.

alakalı olan işlere, yani ibâdetlere, cezalara ve muamelelere taalluk eden şer'î hükümleri mufassal (ayrı ayrı) delillerle bilmek" şeklinde tanımlanmıştır.²⁴¹

Özetle diyebiliriz ki Fıkıh, helal, haram, mekruh ve vâcib olma yönünden insanların işlerine ait hükümleri ve bunların dayandığı delilleri konu edinen bir ilim dalıdır.²⁴²

ab- Gayesi

Öncelikle şunu belirtmekte fayda var ki İslâm medeniyetinde toplum ve toplumla ilgili problemler Fıkıh ilmi içinde ele alınmıştır. Fıkıh, toplum problemleri karşısında bir tavır alış tarzıdır. Daha açık bir ifadeyle Fıkıh, toplum problemlerinin açıklanışı ve düzenlenişi konusunda tutulan yol ve usuldür. Fıkıh, bütünüyle İslâm medeniyeti içinde doğup gelişmiştir ve bu sebeple İslâm Dini ve medeniyetiyle doğrudan irtibatlı bir ilimdir.²⁴³ Çünkü Fıkıh, Felsefe ve Mantık'tan büyük ölçüde etkilenen Kelam'ın aksine, yabancı etkilerden uzaktır. İncelediği konular İslâm'la iç içedir. Doğrudan Kur'ân ve Sünnet'e dayanır ve yaşanan hayattan ve insan ilişkilerinden bağımsız değildir.²⁴⁴ Bu sebeple Fıkıh ile ümmet arasındaki ilişki, çok yönlü bir ilişkidir. Fıkıh, bir anlamda ümmetin ayakta kalışının sembolüdür.

Bu açıklamadan sonra ulemânın görüşleri ışığında Fıkıh ilminin gerçekleştirmek istediği gayeleri, aşağıdaki şekilde iki ana başlık altında toplamak mümkündür:

1) Sağlam ve Güçlü Bir Toplum Oluşturmak

İslâm, cemiyet hayatını; genel güvenliği, insanlar arasında adâleti ve makul hürriyetlerin korunmasını hâkim kılacak şekilde ıslah etmek ister.²⁴⁵ Oluşturmak is-

---

²⁴¹ Bilmen, a.g.e., s. 14.

²⁴² Ebû Zehrâ, a.g.e., s. 18.

²⁴³ İbn Haldûn, a.g.e., II/1021-22.

²⁴⁴ Hanefi, Hasan, *İslâmî İlimlere Giriş*, (trc. Muharrem Tan), İnsan yay., İstanbul 1994, s. 193.

²⁴⁵ Karaman, Hayrettin, *Yeni Gelişmeler Karşısında İslâm Hukuku*, Nesil yay., İstanbul 1992, s. 19.

tediği toplum modelinde (ümme), bütün bu olumlu özelliklerin bulunması çabası içindedir. Bunu gerçekleştirmek için, denilebilir ki, İslâm hukuku en uygun vâsitalardan biridir.

İşte bu sebeple kendine has bir mesaja sahip ve bu mesajı pratikte de gerçekleştirmek için var olan Fıkıhın gayesi, takdir edilen ihtiyaçların karşılanmasının yanında, aynı zamanda yeni ve yine kendine has bir toplum (ümme) meydana getirmek olmuştur. Bu toplum öncelikli olarak güçlü bir toplum olacaktır. Bunun yanında heybetli ve vakur olmak durumundadır. Bütün bunlara ek olarak da huzur ve sükûnet içinde yaşayan insanların barındığı istikrarlı bir toplum olacaktır.²⁴⁶ Nitekim Şâri'in hukuk normlarında gözettiği en önemli gaye de işte böyle bir ümmetin sosyal düzenini kurmak, onun yararına olan şeyleri sağlamak ve ona ulaşabilecek zarar ve fesadı kaldırmaktır. Bunların içine hem fertlerin tek tek salâhı, ve hem de bununla bağlantılı olarak toplumun salâhı meselesi girer. Zaten hukukçular da bu ikisi arasında bir ayırım yapma gereği hissetmemişlerdir.²⁴⁷

Bununla birlikte Fıkıh, oluşturmak istediği böyle bir toplumun faydalarına olan şeyleri gerçekleştirmeyi doğal olarak gaye edinmektedir. Bu gayeler ulema tarafından, toplumun sosyal düzeni açısından, toplumun bütünü, grupları veya fertleriyle ilgisi yönünden ve toplumun bütününe yahut fertlerin tek tek durumlarının olgunlaşmasında kendilerine duyulan ihtiyaç açısından teferruatlı bir biçimde ayrı ayrı ele alınmıştır.²⁴⁸

2) İctihâd Vazifesi

Kelime anlamıyla "çabalamak, gayret etmek, bir mesele üzerinde sonuca varmak için olanca gayretin sarf edilmesi vb." anlamlarına gelen ictihâd,²⁴⁹ Fıkıh ilminde bir terim olarak, "fakîhin (hukuk alimi) ayrı ayrı (tafsilî) delillerden amelî hükümleri istinbât etmek (çıkarsamak) için bütün imkân ve gayretini harcaması" mânâsına gelir. Fıkıh usûlüne dâir eser veren alimlerden bazıları ictihâdı, "bütün ça-

²⁴⁶ Erdoğan, Mehmet, *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, MÜİFAV yay., İstanbul 1994, s. 34-35.

²⁴⁷ Muhammed Tâhir b. Aşûr, *a.g.e.*, s. 149-150.

²⁴⁸ bkz. eş-Şâtîbî, *a.g.e.*, II/7-61.

²⁴⁹ er-Râgîb el-İsfehânî, *a.g.e.*, s. 142.

bayı harcamak ve imkânı kullanmaktır; bu, ister şer'î hükümleri çıkarmak, isterse onları tatbik etmek için olsun" şeklinde tarif ederler.²⁵⁰ Başka bir deyişle fakihler, temel kaynaklardan dinî hükümleri çıkarmak için bütün gayretlerini harcamışlar ve onların bu çabaları "ictihâd" adını almıştır. Ulemânın bu yöndeki gayretleri şer'î hükümlerin genişlemesini ve yeni problemlere cevap verebilmesini sağlamış, buradan da çeşitli bölgelerin ihtiyaçlarına, değişen zamanların icaplarına uygun olarak Fıkıhın gelişmesinde güçlü bir faktör olmuştur.

Fıkıh âlimlerine göre ictihad, bölgelerin ve durumların gerektirdiği ölçüde ümmet üzerine farz-ı kifâyedir. İctihâda kudret, sebep ve aletleri varken gevşeklik gösterilir, îcapları yerine getirilmezse bütün ümmet günahkar olur.²⁵¹ İctihâdın ulema tarafından bu denli önemsenmesi, denilebilir ki, tamamen ümmetin fikrî planında donukluğa saplanıp, taklit bataklığına sürüklenmesini önlemek içindir.²⁵²

İşte bu mülahazalarla devamlı canlı ve aktif bir halde tutulmaya çalışılan bu çaba (ictihâd), özellikle Abbâsi Devleti'nin ilk devrelerinde Fıkıha ve dolayısıyla İslâm ümmetine altın çağını yaşatmıştır.²⁵³

b- Fıkıh ve "Ümmet" in Kurumlaşması

Başta da söylemiş olduğumuz gibi, Fıkıh İslâmî düşüncenin özeti, İslâmî hayat tarzının tipik izahı ve İslâm'ın kendisinin esas ve özüdür.

Kurum, kültür normlarının yerleşmiş, belli ve sürekli tatmin yollarıdır. Belli bir yapıya sahip olma, süreklilik, maddi ve manevi bir ihtiyaç karşılama, onun başlıca özellikleridir. Kurulmuş işlem tarzlarıdır. Bu işlem şekillerini icraya yarayan birlik ve mekanizmalara ise 'kuruluş' adı verilir.²⁵⁴

İslâm düşüncesi, geniş mânâda kurumlara vücut vermiştir. Çünkü İslâm, içinde doğduğu çevrenin bir ürünü olmadığı için, yeni baştan roller ihdas etmiş ve

²⁵⁰ eş-Şâtîbî, a.g.e., IV/87-134; Bilmen, a.g.e., I/17; Ebû Zehrâ, a.g.e., s. 325.

²⁵¹ Muhammed Tâhir b. Aşûr, a.g.e., s. 216.

²⁵² Çeşitli konularda ictihâd örnekleri ve ictihâd yapmanın mantığı ve gerekliliği hakkında bkz. eş-Şâfi'î, Muhammed b. İdrîs, er-Risâle, (trc. Abdülkadir Şencir-İbrahim Çalışkan), TDV yay., Ankara 1996, s. 263-272.

²⁵³ Karaman, a.g.e., s. 60.

²⁵⁴ Bilgiseven, a.g.e., s. 270-71.

böylece yeni kurumlar tesis etmiştir. Kurumlaşma olgusu, İslâm'ın başlangıcından beri var olan bir durumdur. Ancak Medîne'de gittikçe ağırlık kazanmıştır. Bunun sebebi de kurumlaşmanın belli usullere bağlanması, süreklilik içinde belli bir zamanâ ihtiyaç göstermesidir. Mesela namaz Mekke döneminde de vardır ama Medine döneminde müesseseseleşmiştir.²⁵⁵ Buna göre dua, infak birer kurum değildir ama namaz ve zekat miktarı, vakti ve şekli birer kurumdur. Bütün bu kurumların temelinde yer alan ise aile kurumudur.

ba- Aile

Aile, insanlığın sosyal ve kültürel gelişiminin her basamağında yer alan bir kurumdur. O, aynı zamanda bir sosyal gruptur da. Aile, bir "grup dinamiği"ne sahiptir ve ilk toplumsal örneklerden olması ve bir sürekliliğe sahip olması sebebiyle de, doğal-yapay, dinî-profane tüm yapılarda karşılaşılan sosyal bir olgudur.²⁵⁶

İslâm, ailenin sağlam bir şekilde kurulup devam ettirilmesine son derece önem vermiştir. Hem Kur'ân-ı Kerîm'de hem de Hz. Peygamber'in Hadislerinde ailevî ilişkilerin düzenlenmesine yönelik bir çok girişim mevcuttur. İslâm, aileyi, Tevhîd inancını taşıyabilecek bir toplumun alt yapısı olarak görmüş ve devamlılığın yanında kültürel süreklilik için de gerekli saymıştır.

İslâm'da kadın-erkek ilişkilerinin ve bir aile kurmanın biricik meşru şekli evliliktir. Allah Te'âlâ Kur'ân-ı Kerîm'de, insanlığı kadın ve erkeğe dayalı kurduğunu, aralarına karşılıklı bir ünsiyet koyduğunu ve onları birbirlerinde sevgi ve sükûnet bulacak şekilde hazırladığını beyan eder.²⁵⁷ Bekarlık kınanırken evlilik teşvik edilir. Evlilik kararı veren çiftleri İslâm, mübarek kılar. Müslümanlar aileyi huzur ve sükunun kaynağı, nesil emniyetinin teminatı, iffet ve mesuliyetle hayatın devamını sağlayan asil ve cihanşümûl bir zaruret olarak görürler. Evlilik, toplumun müşterek ha-

---

²⁵⁵ Hitti, a.g.e., I/198.

²⁵⁶ Aydın, a.g.e., s. 195.

²⁵⁷ 30/ Rûm 21.

yatında olumlu bir paylaşmayı ve aile kurumunun geliştirdiği çocukların sosyalleştirilmesi görevini de kolaylaştırır.²⁵⁸

İslâm gelmeden önce çeşitli şekillerde gerçekleştirilen evlilik ve neticede ortaya çıkan aile yapısı, İslâm geldikten sonra esaslı değişikliklere uğramıştır. Hicretin üçüncü yılında nâzil olan Nisâ sûresinde bir dizi düzenleme getirilmiştir. Adaletin sağlanabilmesi için tek evliliğin tavsiyesi,²⁵⁹ evlilik için kadınlara verilen mehirlere riayet edilmesi,²⁶⁰ belli yakınlıkta olan kadınların nikahlanmalarının yasaklanması,²⁶¹ hür kadın almaya gücü yetmeyenlerin, câriye ile evlenmelerinin uygun olduğu²⁶² gibi noktalar üzerinde durulmuştur. Ayrıca uyum için inanç birliğinin gerekliliği, ahlakî çerçevenin korunabilmesi için de eşlerin zinaya bulaşmamış olmaları hususu²⁶³ vurgulanmıştır.

İslâm'da nikah, maddeleri iki taraf arasında kararlaştırılabilen, hukuki bir a-kittir; kutsal bir ayin havasına sokulmamalıdır. Nikah bir kez akteildiğinde, evli çiftin hayatını, maddi veya herhangi bir seviyedeki ilişkilerini, evliliğin sınırlarını düzenler. Aktin geçerli olması için, eşlerin rızalarını belirtmelerinin yanısıra, anlaşma, erkekten kadına gelecek halihazır ve sonraki (mehir) çeyizin kesin bir tanımını kapsamalıdır. İslâm'dan önce de var olan mehir, sanıldığı gibi kadın için bir "geçimlik"ten çok, nikahı ciddileştiren bir işlemdir. Mehir vermeksizin, iki kızın takası şeklindeki "siğâr" nikahı da bu sebeple geçersiz addedilmiştir.²⁶⁴

Ailede reis babadır.²⁶⁵ Bununla birlikte ailede herkes sorumluluk sahibidir. Ayrıca reisin baba oluşu, kadının bu toplumsal müessesede hiçbir değeri olmadığı anlamına gelmemektedir. Fıkhın temel kaynaklarından olan Sünnet'te bulunan kadınla ilgili talimatlarda, onlara atfedilen kıymet ortadadır.²⁶⁶

²⁵⁸ Fârûkî, a.g.e., s. 169.

²⁵⁹ 4/Nisâ 3.

²⁶⁰ 4/Nisâ 4.

²⁶¹ 4/Nisâ 23.

²⁶² 4/Nisâ 25.

²⁶³ 24/Nûr 3, 26, 32.

²⁶⁴ bkz. Müslim b. Haccâc, a.g.e., Nikâh bahsi.

²⁶⁵ 4/Nisâ 24; 2/Bakara 228; 20/Tâhâ 132. ayrıca bkz. el-Buhârî, a.g.e., Cumu'a: 215, İstikrâd: 88, 'Itk: 125, Vesâyâ: 189, Nikâh: 146, 152. Ahkâm: 104; Müslim b. Haccâc, a.g.e., İmâre: 7; Ebû Dâvûd, a.g.e., İmâre: 130; et-Tirmizî, a.g.e., Cihâd: 27.

²⁶⁶ bkz. et-Tirmizî, a.g.e., Radâ': 11; İbn Mâce, a.g.e., Nikâh: 50.

İslâm, ailenin devamı için, genel ahlakî çerçevede normal yaptırım güçleriyle onu korumaya ve kollamaya çalışır. Ancak bununla sonuç alınamayan yerde boşanma, hukuki bir kural olarak devreye girer. Eşlerin birbirlerinden ayrılma sürecinin tamamını içine alan “talak”, sırf hukuki bir ilke değildir. Ahlakî ve hukuki iki cepheyi de ihtiva eder. İlke gereği eşler, yeniden bir muhasebe yapabilmek için birbirinden ayrılırlar, nikahın gerekleri de (iddet döneminde) askıya alınır. Bu ara dönemde kendileri veya güvendikleri hakemin rolüyle tekrar bir araya gelebilirler. Çünkü bu aşama, hukuken tam bir boşanma değildir. Ancak bundan bir sonuç alınmazsa nikahın feshi demek olan “bâin talak” gerçekleşir. Bu ise tam anlamıyla bir boşanmadır ve hukuken tescilli yapılır. Yani bir akt olma şartı taşıyan nikah gibi, artık hukuki bir işlem haline gelen boşanma da tescil edilir.²⁶⁷

bb- Devlet

Arapça'da *devlet* veya *dûlet*, “değişmek, bir halden başka bir hale dönmek; nöbetleşe bir biri ardınca gelmek, dolaşmak; üstün gelmek, zafer kazanmak” mânâlarına gelir. Çoğulu *düvel*dir. Bazı dilciler, kullanım bakımından iki kelime arasında fark bulunmadığını söylerken, bazılarının göre *devlet* savaşla, *dûlet* ise malla ilgili olarak kullanılır ve ilki zâferin taraflar arasında el değiştirmesini, diğeri ise servet ve zenginliğin elden ele dolaşımını ifade eder.²⁶⁸ Kelimenin Arapça'ya Akad dilindeki “amaçsızca dolaşmak” anlamına gelen *dâlude* veya Süryanice'de “hareket etmek, harekete geçirmek, canlandırmak ve yerini değiştirmek” anlamındaki *dâl* kelimesinden geçmiş olabileceği ileri sürülmüşse de bu kullanımların, kelimenin Arapça'daki anlam zenginliğini tamamıyla aksettirdiğini iddia etmek güçtür.²⁶⁹

Fıkhın temel kaynaklarından başlıcaları olan Kur'ân-ı Kerîm'de ve Hadislerde devlet kelimesi, ne lugat anlamında ve ne de modern anlamında mevcuttur.

²⁶⁷ Geniş bilgi için bkz. Cezîrî, Abdurrahmân, **Dört Mezhebe Göre İslâm Fıkhı**, (trc. Mehmet Keskin), Çağrı yay., İstanbul 1990, V, VI ve VII. ciltler.

²⁶⁸ er-Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 252; İbn manzûr, a.g.e., XI/352-354.

²⁶⁹ Davutoğlu, Ahmet, “Devlet”, DİA, İstanbul 1994, IX/ 234.

Kur'ân-ı Kerîm'de "D.V.L" kökünden gelen kelimeler, "dönüşümlü olmak" ve "elden ele dolaşan mal" anlamlarına işaret edecek tarzda iki yerde kullanılmaktadır. İlki, Uhud savaşında nisbeten yenilginin acısını tatmış olan müslümanlara ilahi bir kanunun beyanı sırasında geçer ve müslümanların zaferiyle sonuçlanan Bedir savaşı hatırlatılarak şöyle denilir:

"...zira böyle [iyi ve kötü] günleri insanlara sırayla paylaştırırız."²⁷⁰

İkincisi ise ganimetlerin çeşitli kesimler arasında taksiminin hikmetini vurgulamak üzere,

"...(böylece) o, içinizden [zaten] zengin olanlar arasında dolaşıp duran [bir servet] haline gelmesin."²⁷¹

mealindeki âyettir. Burada sosyal adaleti zedeleyici bir birikime yol açan "sermaye dolaşımı"nın sakıncaları hatırlatılmaktadır.

Kur'ân-ı Kerîm'de açık bir idare yahut devlet şekli mevcut değildir. Bununla birlikte Kur'ân-ı Kerîm'de yönetim ve iktidarla doğrudan ya da dolaylı biçimde ilgili olan kelimeler kullanılmaktadır. Mesela Kur'ân hükm,²⁷² mülk,²⁷³ velâyet,²⁷⁴ itaat,²⁷⁵ bey'at,²⁷⁶ imamet,²⁷⁷ emr ve ulu'l-emr²⁷⁸ gibi esasen siyasi anlam taşıyan kelimeleri, kendi yaklaşımı doğrultusunda bir dünya görüşünün unsurları olarak zikretmektedir. Kur'ân'ın doğrudan politik bir anlam yüklediği kelimelere de verâset,²⁷⁹ hilâfet,²⁸⁰ şûrâ²⁸¹ ve emânet²⁸² kelimeleri örnek olarak verilebilir.

Kelime her iki anlamıyla bazı Hadislerde de geçmektedir.

²⁷⁰ 3/Âl-i İmrân 140.

²⁷¹ 59/Haşr 7.

²⁷² 3/Âl-i İmrân 79; 6/En`âm 89; 12/Yûsuf 40.

²⁷³ 2/Bakara 247; 12/Yûsuf 101; 38/Sâd 20.

²⁷⁴ 8/Enfâl 72.

²⁷⁵ 4/Nisâ 59.

²⁷⁶ 48/Feth 10, 18; 60/Mümtetine 12.

²⁷⁷ 2/Bakara 124; 9/Tevbe 12; 28/Kasas 5; 32/Secde 24.

²⁷⁸ 4/Nisâ 59; 42/Şûrâ 38.

²⁷⁹ 21/Enbiyâ 105; 28/Kasas 5.

²⁸⁰ 2/Bakara 30; 6/En`âm 165; 7/A`râf 129; 10/Yûnus 14; 24/Nûr 55; 38/Sâd 26.

²⁸¹ 3/Âl-i İmrân 159; 42/Şûrâ 38.

²⁸² 4/Nisâ 58.

Devlet kelimesininin ıstılahtaki anlamı ise, en genel anlamıyla, aynı çevrede yaşayan insanlar tarafından uyulan ve siyasi bir otoriteye sahip sosyal hayat düzenidir.²⁸³

Sosyolojik bakımdan mal ve mülkün kazandırdığı zenginlik ile, savaşta elde edilen galibiyetin siyasi iktidarın önemli kaynaklarından oldukları göz önüne alındığında, D.V.L kökünden doğan kelimelerin yukarıda ifade ettiğimiz anlamlarıyla, terim olarak üstün bir iktidarın mâliki kurum/kuruluş anlamındaki devlet kavramı arasında doğrudan bir semantik bağın mevcudiyeti kendisini göstermektedir.²⁸⁴ Modern zamanlarda devlet kavramı, tamamiyle ulus-devlet (nation-state) esasına dayalı "milletler arası sistemin her bir unsuru" anlamını taşımaktadır.

Devlet örgütlenmesinin İslâm tarihi içindeki seyri ele alınınca, bu konuda genel olarak iki görüş kendisini gösterir. İlkinde göre devlet örgütlenmesi Medine'ye hicretle birlikte başlamıştır ve toplum tam ve gerçek anlamda devlet örgütlenmesinin bütün özelliklerine sahip olmuştur. İkincisine göre ise Hz. Peygamber'in liderliği siyasi olmaktan ziyade dini bir karakterdedir ve O'nun dönemindeki örgütlenme daha çok bir cemaat örgütlenmesidir. Bu nedenle asıl devlet örgütlenmesi Hulefâ-i Râşidîn ile başlamıştır. Bu sonuncu görüş daha ziyade modern devlet anlayışının bir mahsulüdür. Zira meseleyi siyasi güç örgütlenmesi olarak ele alırsak bunun Akabe biatlarıyla başladığını söylemek mümkün olmaktadır.²⁸⁵

---

²⁸³ bkz. İbn Haldûn, Abdurrahmân Ebû Zeyd Veliyyüddîn, **Mukaddime**, (trc. Süleyman Uludağ), Dergâh yay., İstanbul 1988, I/496; Hamidullah, "Hz. Peygamber'in Sîretinde Anılan Devlet Çeşitleri", (trc. Mustafa Varlı), Diyânet Dergisi, Aralık 1998, C 25, sy. 4, s. 46; Weber, Max, **Sosyoloji Yazıları**, (trc. Taha Parla), Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul 1993, s. 80-81; Cevizci, a.g.e., "Devlet", s. 242.

²⁸⁴ Türcan, Talip, **Devletin Egemenlik Unsuru ve Egemenlikten Kaynaklanan Yetkileri**, Ankara Okulu yay., Ankara 2001, s. 23-24.

²⁸⁵ Davutoğlu, a.g.m., IX/236-237.

1) Devletin Unsurları

a) Ülke Unsuru

Ülke, devleti oluşturan temel unsurlardan biridir. Ülke, devletin üstünde ve altında yetkilerini kullandığı, devleti vücuda getiren insan topluluğunun üzerinde yerleştiği, sınırları belirli bir yeryüzü parçasıdır.²⁸⁶

Fıkıh'ta ülke kavramını karşılamak üzere "*ed-Dâr*" kelimesi kullanılır. Bu kelime sözlükte etrafı duvarlarla çevrili mekan; arsa ve mahalle, kavmin konakladığı yer, ev; bina ve arsayı içine alan yer ve belde anlamlarına gelir. Ayrıca kelime, mecaz olarak kabile anlamına da gelir.²⁸⁷

ed-Dâr, Fıkıh'ta terim olarak, bir devletin yetki çevresini teşkil eden ve onun hukuk düzenine tabi bulunan yeri ifade eder. Fıkıh açısından bir toprak parçasının ülke mahiyetini kazanması için egemenliğin mevcudiyeti yeterlidir.²⁸⁸

Klasik dönem Fakihi yeryüzünü, ülke olmak bakımından hakim olan unsurun niteliğini göz önüne alarak temelde iki ana kısma ayırmışlardır. İslâm ahkâmının carî olduğu ülkeleri "*Dâru'l-İslâm*", bunların dışında kalan ülkeleri ise "*Dâru'l-Harb*" terimleriyle ifade etmişlerdir. *Dâru'l-İslâm* terimini fıkıhçılar şöyle tanımlamaktadırlar: "İslâm hakimiyetinin carî olduğu ve kuvvetin (idare) müslümanlara ait bulunduğu yer." *Dâru'l-Harb* ise "şirk hakimiyetinin bulunduğu ve idarenin, müşriklerin elinde bulunduğu yer" şeklinde tarif edilmektedir.²⁸⁹ Burada şirk kelimesiyle İslâm dışı her türlü inanç ve hukuk düzenleri kastedilmektedir.

²⁸⁶ Çam, Esat, *Siyaset Bilimine Giriş*, İÜİF yay., Güryay Matbaacılık, İstanbul 1981, s. 116.

²⁸⁷ *er-Râgıb el-İsfahânî*, a.g.e., s.251; *İbn Manzûr*, a.g.e., IV/298; *ez-Zebîdî*, a.g.e., XI/317-19.

²⁸⁸ *İbn 'Âbidîn*, Muhammed Emin, *Reddu'l-Muhtâr 'ale'd-Dürri'l-Muhtâr*, Dâru İhyâi'l-Türâsi'l-Arabi, Beyrut 1987, III/247.

²⁸⁹ *es-Serahsî*, Şemsü'l-Eimme Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Sehl, *el-Mebsût*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1989, X/114.

b) Millet Unsuru

Devleti oluşturan maddi ve somut unsurlardan bir diğeri de insan topluluğudur. Devletin teşekkül edebilmesi bir insan topluluğunun bulunmasına bağlıdır. Devletin beşeri unsurunu göstermek amacıyla yazarlar tarafından *leb'a, halk, ahalî, nüfus, insan camiası, insan topluluğu ve millet* gibi çeşitli terimler kullanılmaktadır. En genel anlamıyla, devletin beşeri unsurunu *vatandaş* kelimesiyle ifade edebiliriz. Vatandaş, belli bir devlete hukuki ve siyasi açıdan bağlı olan kişi anlamına gelir.²⁹⁰

Vatandaşlık, başlangıçtan beri Fakihlerce de tanınmaktadır. Fıkıhçılar siyasi ve hukuki yönden devlete bağlı bulunan şahıslar ile, yani vatandaşlar ile yabancıları göstermek üzere bir kısım terimler geliştirmişlerdir. İslâm devletinin vatandaşı olan şahısların tümü, müslüman ya da gayr-i müslim ayırımı yapılmaksızın "ehlu dâri'l-İslâm"²⁹¹ veya "ehlu dârinâ" (ülkemiz ehli)²⁹² terimleriyle ifade edilirken; özel olarak gayr-i müslim vatandaşlara, zimmet sözleşmesinin (akdü'z-zimme) tarafı anlamında "ehlu'z-zimme"²⁹³ terimi kullanılmaktadır. İslâm devletinin vatandaşı olmayan ve İslâm ülkesinde de anlaşmalı olarak bulunmayan yabancıları ifade etmek üzere "ehlü dâri'i-harb"²⁹⁴ terimi, İslâm ülkesinde anlaşmalı ve izinli olarak bulunan/ikamet eden yabancıardan her birini ifade etmek için de "müste'men"²⁹⁵ terimi tercih edilmiştir.

Bununla birlikte Fakihler, İslâm ülkesini bir bütün kabul ettikleri gibi, teoride tüm müslümanları tek bir devletin vatandaşları olarak telakki etmişler ve bu nedenle de "yabancı müslüman" ayırımı yapmamışlardır. Dolayısıyla yabancı müslüman kavramını karşılayacak herhangi bir terim, dönemin şartları içinde ihtiyaç duyulmadığı için, doğmamıştır.²⁹⁶

²⁹⁰ Türcan, a.g.e., s. 62-66.

²⁹¹ es-Serahsî, a.g.e., X/62.

²⁹² es-Serahsî, a.g.e., X/7.

²⁹³ es-Serahsî, a.g.e., X/8; Bilmen, a.g.e., III/422-26.

²⁹⁴ es-Serahsî, a.g.e., X/115.

²⁹⁵ İbn 'Âbidîn, a.g.e., III/247.

²⁹⁶ Türcan, *İslâm Hukukunda Vatandaşlık*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), AÜSBE, Ankara 1995, s. 66.

Fıkha göre vatandaşlık anlayışı dinî değil hukukî bir temele dayanmaktadır. Çünkü İslâm devletinde vatandaş olarak sadece müslümanlar değil, zimmet akti ile bağlantılı olarak, müslüman olmayanlar da bulunmaktadır.²⁹⁷

2) Devletin Yönetimi

a) Siyasi İktidar

Başkalarını etkileme ve onların davranışlarını kontrol etme anlamında “iktidar”, sosyal yaşamın her düzeydeki tüm ilişkilerinde mevcut bir olgu olarak kendini göstermektedir. İktidar olgusunun temelinde, insanlar arasındaki zorunlu “eşitsizlik” gerçeği ve bunun sosyal ilişkilere yansımaları yatmaktadır.²⁹⁸ Siyasi iktidar denildiğinde ise, siyasi karakteri haiz herhangi ya da her bir iktidar değil, tüm ülke ve toplum üzerinde geçerli bulunan iktidar kastedilmektedir.²⁹⁹

Fıkıhta hukuki anlamda siyasi iktidar kavramı “Âmme Velâyeti” tabiri ile ifade edilmektedir.³⁰⁰ Velâyet, lugavî bakımından yardım ve yakınlık anlamlarına gelen bir mastardır. Kelime “vilâyet” biçiminde telaffuz edildiğinde ise iktidar, emirlik ve yetki anlamlarına gelmektedir. Bununla birlikte “velâyet” okunuşunun da iktidar anlamı vardır.³⁰¹

Âmme velâyeti, tüm toplum hakkında geçerli olan bir velâyet türüdür. Âmme velâyeti Fıkıhta devlet başkanına ait genel bir yetkidir. Âmme velâyeti, bütün ülke ve insanlar üzerinde geçerli olmak ve devlet yetkilerinin konusunu teşkil eden tüm işler hakkında nafiz olmak üzere meşru kılınmış bir tasarruf yetkisi anlamındadır. Diğer bir ifadeyle âmme velâyeti, devlet yetkilerini hukuki sınırlar dahilinde kullanma salahiyeti demektir ve siyasi iktidar kavramına tekabül eder. Toplum ve kamusal faaliyetler yönünden ister genel isterse özel mahiyette olsun, devlet işlerinin yürütülmesinde kullanılan tüm yetkiler, yani klasik fıkın terimleriyle vezir, vali, kâdî

²⁹⁷ Türçan, a.g.e., s. 48-52.

²⁹⁸ Çam, a.g.e., s. 83.

²⁹⁹ Çam, a.g.e., s. 85.

³⁰⁰ Türçan, *Devletin Egemenlik Unsuru ve Egemenlikten Kaynaklanan Yetkileri*, s. 204.

³⁰¹ cr-Râgıb el-İsfihânî, a.g.e., s. 838-39; İbn Manzûr, a.g.e., XV/406; cz-Zebidi, a.g.e., XX/310.

gibi devlet memurlarının yetkileri, bütünüyle âmme velâyetinden kaynaklanmaktadır.³⁰²

b) Hükümet

Hükümet kelimesi, devlet organlarının tümünü ifade etmek üzere kullanıldığında geniş anlamda hükümetten; yalnızca yürütme organı anlamında kullanıldığında ise dar anlamda hükümetten söz açılmış olmaktadır. Hükümet tabiri ayrıca "hükümet etmek" anlamında, yani siyasi iktidar kavramını ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Bu anlamıyla hükümet, sözü edilen organların millet adına devlet kudretini kullanma yetkisini göstermektedir.³⁰³

Klasik fıkıh literatüründe hükümet kavramını karşılamak üzere imamet ya da hilafet terimleri kullanılmıştır. Ama, daha çok imamet teriminin tercih edildiği görülmektedir. Zira imamet Şi'a doktrininde, iktidarda bulunsun ya da bulunmasın, meşru önderliği göstermektedir. İmamet başta Şi'a olmak üzere, İslâm siyasi mezhepler tarihinde oynadığı önemli rol, onun itikadî bir boyut kazanmasına sebep olmuş; imameti bir inanç esası olarak kabul etmeyen Ehl-i Sünnet doktrininde de karşı görüşün savunulması bağlamında yer almıştır. Dolayısıyla Şi'a doktrininin tercihini yansıtan imamet terimi, bahse konu kavramı belirtme hususunda daha fazla bir yaygınlığa kavuşmuştur.³⁰⁴

Fıkıhta öngörülen imamet/hilafet bir monarşi ve imam da, ömür boyu görev yapmasına rağmen, bir monark değildir. İmam, yetkisini tamamen toplumdan alan ve onun kamusal maslahatlarını gerçekleştirmekle yükümlü bir "nâib" konumundadır. İktidar, ancak hukuk dahilinde kaldığı müddetçe toplumun uymaya mecbur olduğu bir emretme yetkisidir. Hukukun öteki ilkelerinin yanısıra iktidarı sınırlayan bir temel ilke de "şûrâ" (istişâre) prensibidir. İktidarın kullanılması, Kur'ân-ı Kerîm'in açık düzenlemesi gereğince,³⁰⁵ istişâre yoluyla gerçekleştirilmelidir.³⁰⁶ Fıkha göre

³⁰² Şener, Mehmet, "İslâm Hukukunda Velâyet", DEÜİF Dergisi, sy. II, İzmir 1985, s. 203-221.

³⁰³ Türcan, a.g.e., s. 210-11.

³⁰⁴ Rayyis, M. Ziyauddin, İslâm'da Siyasi Düşünce Tarihi, (trc. İbrahim Sarımsı), Nehir yay., İstanbul 1995, s. 113-15.

³⁰⁵ 3/Âl-i İmrân 159; 42/Şûrâ 38.

³⁰⁶ Türcan, a.g.e., s. 215.

devlet başkanını mutlak bir monarktan ayıran bir başka önemli prensip ise, onun, şartları oluştuğunda iktidarı (âmme velâyeti)nin kaynağını teşkil eden toplum tarafından görevden alınabilmesi, yani azledilebilmesidir.³⁰⁷

Fakihler, devlet başkanının kimler tarafından seçileceği, seçisi heyetin (ehlü'l-hal ve'l-'akd, ehlü'l-ihdiyâr) sayısı ve vasıfları konusunda farklı görüşler ortaya atmışlardır. Devlet başkanının bütün şehirlerdeki ehlü'l-hal ve'l-'akd'in oylarının çoğunluğuyla seçileceğini söyleyenler olduğu gibi, sadece hükümet merkezindekilerin seçime katılacağını, çoğunluğun şart olmayıp, beş, üç ve hatta bir kişi tarafından bile seçilebileceğini ileri sürenler de olmuştur. Bu heyetin vasıfları da bazılarına göre adalet, ilim, rey ve tedbir (inisiyatif)den oluşmaktadır. Bazıları ordu kumandanları ve halkın ileri gelenlerinin de bu vasıflara sahip olacağını tabii görerek bunları da bu seçici heyete dahil kabul eder.³⁰⁸

III- ÜMMET KAVRAMININ ÇERÇEVESİ VE KARAKTERİSTİK ÖZELLİKLERİ

A- ÇERÇEVESİ

Sözlük anlamı olarak ümmet kelimesi, E.M.M temel harflerinden türemiştir. Bu kök harflerin oluşturduğu kök fiil, “bir şeye yönelmek (kastetmek)” anlamındadır.

Ulemanın “lafzen müfred, mânen cemi” dedikleri ümmet kelimesine, görmüş olduğumuz gibi, lügatlerde çeşitli anlamlar verilmektedir.

Lugat mânâsında “topluluk” anlamının yanı sıra başka bir çok anlamını da gördüğümüz ümmet kelimesi, ıstılahî açıdan “bir sebebe mebni olarak bir arada bulunan topluluk” anlamı çerçevesinde kullanılmaktadır. İbn Fâris ümmet kelimesini, “bir şeye mensub olan, ona izafe edilen, bağlanan her topluluk” şeklinde tarif eder. Alimlerin çoğu, kelimeyi “aynı dine tabi olanlar, yani Müslümanlar” için kul-

³⁰⁷ Şener, a.g.m., s. 210.

³⁰⁸ Aydın, M. Akif, “Anayasa”, DİA, İstanbul 1988, I/156.

lanmışlardır. Bu tanımda da olduğu gibi kelime, en genel anlamıyla Müslüman topluluğu için terim halini almıştır. Ümmet denilince genel olarak Müslüman ümmeti (*ümmet-i müslime, ümmet-i Muhammed*) anlaşılmaktadır.

Müsteşrikler içinde, kelimenin İbranice ya da Aramice'den alınma yabancı bir terim olduğu düşünenler olmuştur. Bunun yanında, müsteşrik olup da ümmetin Hz. Peygamber'den önce, dinî bir çekirdek etrafında tesis edilmiş bir konfederasyon anlamında kullanıldığını söyleyenler de vardır.

İslâm ümmeti en geniş anlamıyla, farklı etnik yapıları, kendi sosyal düzeni içinde bir araya getiren evrensel bir toplumdur. Bu bir araya gelişin en büyük nedeni, İslâm'ın en temel prensibi olan 'iyiliği emredip kötülükten sakındırmak'ın tecessümüne vesile olmaktır.

Bu bağlamda İslâmî literatürde de kelime en genel anlamıyla "topluluk", özel anlamıyla da "İslâm toplumu" şeklinde anlamlandırılmış hatta genel anlamı çoğu kez gündem dışı bırakılarak yalın halde kullanıldığında bile sadece İslâm toplumunu niteler olmuştur.

Sosyolojide en genel anlamıyla toplum, belirli bir coğrafyada yaşayan, sosyal ihtiyaçlarını karşılamak için etkileşen ve ortak bir kültürü paylaşan çok sayıdaki insanın oluşturduğu birlikteliğin adı olmaktadır.

Sosyolojik bir terim olarak ümmet, "bir dinle mütedeyyin milletlerin umumunu cami büyük bir zümredir" diye tanımlanmıştır. Bununla birlikte tarihi gelişimi içerisinde ümmetin tanımlanmasına yönelik değişik görüşler ileri sürülmüş, belli sosyolojik grup ve kategorilerle karşılaştırılmaya çalışılmıştır. İslâm'ın bünyesinde barınan ve esas anlamını bu mevki içinde edinmiş olan ümmet kavramı, İslâm dünyasına vergidir ve Hıristiyanlıktaki *Eglise Catholique* (Umumi Cemaat) karşılığıdır. Aslında "kavim ayrılıkları hesaba katılmadan, bütün Müslümanları içine alan dini cemaat demektir."

B- KARAKTERİSTİK ÖZELLİKLERİ

Ümmet kavramındaki en belirgin karakteristik özellik, kavramın İslâm toplumunu niteliyor olması hatta onunla birebir örtüşmüş olmasıdır. Şüphesiz bunda, ümmet kavramındaki belirleyici özelliğin inanç olmasının büyük bir payı vardır.

Tarih boyunca insanlar, yaşadıkları yerlerde ve zaman dilimlerinde oluşturdukları topluluklara belli adlar takmışlardır. Kavim, millet, halk, parti, aşiret, ırk, nation (millet, ulus)... bunlardan bazılarıdır. Ancak İslâm, bu kavramlar yerine, kendine mensup insan grubunu oluşturan topluluğu adlandırmak ve tanıtmak için ümmeti seçmiştir. Bu seçimde şüphesiz İslâm'ın kendine özgü bir anlayışı bulunmaktadır. İslâm'ın seçmiş olduğu bu kavramda, insanların kutsal ve temel bağları kan, toprak, topluluk, iş ve araç-gereç ortaklığı, ırk birliği, toplumsal onur birliği, hayat tarzı birliği vs. değildir. Bu kavramdaki ortak bağ, inanç bağı ve bu inanç çizgisinde yürüme ve ilerleme ülküsüdür. Bu da ümmetin, hedefleri bir ve tek olan fertlerden müteşekkil bir insanî toplum oluşunun bir göstergesidir.³⁰⁹

---

³⁰⁹ Şeriati, a.g.e., s. 27-28.

II. BÖLÜM

KUR'ÂN'DA ÜMMET KAVRAMI

I- KUR'ÂN'DA ÜMMET KAVRAMINA TOPLU BAKIŞ

A- ÜMMET KAVRAMININ SÜBJEKTİF YÖNÜ

Kur'ân-ı Kerîm'deki ümmet kavramını sübjektif olarak ele aldığımızda, karışımıza İslâm'ın oluşturmak istediği, her yönüyle ideale yakın, geçmiş ümmetlerin eksikliklerini bünyesinde barındırmayan bir topluluk çıkar. Bu topluluğa Kur'ân-ı Kerîm'in verdiği isim *vasat ümmettir*. Bu ifadenin açıklaması daha sonra gelecektir. Ümmet kavramının bu şekilde ele alınması, daha sonraları terimleşen ve son peygamber Hz. Muhammed (s.a.v)'in izinden giden topluluğa ad olan *ümmet-i Muhammed* ifadesine de kaynaklık etmiştir.

B- ÜMMET KAVRAMININ OBJEKTİF YÖNÜ

Ümmet kavramının objektif yönünden kasıt, onun Kur'ân-ı Kerîm'deki bütün vechelerini ortaya koymaktır.

Ümmet kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de 57 âyette toplam 64 kez geçmektedir. Bunlardan 49'unda kelime müfred/tekil şekilde (امة) geçmektedir. İkisinde "sizin ümmetiniz" (امتكم) şeklinde isim tamlaması halinde bulunmaktadır. Geriye kalan 13 yerde ise kelime cem'/çoğul (امم) şeklinde kullanılmaktadır.³¹⁰ Kelimenin geçtiği âyetlerin bulunduğu sûreler, Mekke döneminin ortaları ve sonu ile Medîne döneminde nazil olan âyetlerdir. Sûrelerin nüzûl sırası göz önüne alındığında, kelimenin ilk defa geçtiği yer muhtemelen, Mekke döneminin ortalarına doğru, Şu'arâ sûresinden kısa bir zaman sonra nâzil olan Neml sûresinin 83. âyetidir. Mezkûr âyette her ümmetin içinde bulunan ve Allâh'ın mesajlarını yalanlayan toplulukların/grupların, Kıyâmet günü başlarına gelecek şeylerden bahsedilmektedir.

³¹⁰ Abdülbâki, Muhammed Fuâd, *el-Mu'cemü'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, "Ümmet", Dâru'l-Hadîs, Kâhire 1996, s. 98-99.

Kur'ân-ı Kerîm'de ilk bakışta ümmet kelimesinin az-çok farklı anlamlarda kullanıldığı görülür. Mesela inanç birliği, küçük veya büyük birlik, kavim, akraba ve önderlik anlamı, din ve şeriat gibi bir "yol" anlamını ifade etmesi, bu farklı kullanımlardan bazılarıdır.³¹¹

Kur'ân-ı Kerîm'de ümmet kelimesiyle karşımıza çıkan ilk mânâ, canlılığın bir kısım özelliklerinden dolayı ve bazı maksatlara yönelme sebebiyle, bir araya gelmiş "canlılar topluluğu" şeklindedir.³¹² Kelime 58 yerde en genel ifadeyle, bahsi geçen "topluluk" mânâsında kullanılmaktadır. Buradaki topluluktan kasıt, insanların bir araya gelerek oluşturmuş oldukları topluluklardır. Bununla birlikte 6/En'âm 38'de, sadece insanların değil "*yeryüzünde yürüyen bütün canlıların ve iki kanadıyla uçan kuşların da tıpkı insanlar gibi bir ümmet (topluluk) oluşturduğu*" bildirilir. Böylece her türün tek tek fertleri, tek bir kaynaktan (ümm) türedikleri için bir ümmettir.³¹³ İleride genişçe ele alınacağı gibi, Kur'ân-ı Kerîm'e göre esasen bütün bir insanlık da Âdem ve Havvâ'dan türediği için bir ümmet olarak yaratılmıştır.³¹⁴

İki yerde ümmet "vakit, zaman, süre" anlamında kullanılmıştır.³¹⁵

Bir yerde Hz. İbrâhim'den bahsedilirken O'nun sıfatlarından birinin de ümmet olduğu bildirilir.³¹⁶ Bu konu ileride genişçe ele alınacağı için burada bahis konusu yapmayı gerekli görmüyoruz.

Zuhrûf sûresinde peş peşe gelen iki âyette ümmet, "inanç" anlamında kullanılmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'in en çok eleştirdiği ve karşı çıktığı "atalar dîni", bu âyetlerde putperest Arapların dilinden aktarılmaktadır. Onlar tebliğle karşılaştıklarında buna olumsuz cevap vereceklerse, mazeretlerinden biri de hep şöyle olmuştur: "*... Biz atalarımızı (belli) bir inanç üzerinde bulduk ve ancak onların izinden giderek doğru yolu buluruz!*"³¹⁷

İstatistikî bilgilere bakılınca ümmet kelimesi ilk dönemlerde oldukça az olup sonraki dönemlerde artış göstermiştir. Sayısal olarak bakılınca kelime, toplumun kuruluş aşamasında olduğu III. Mekke döneminde (Mekke döneminin sonları), top-

³¹¹ Çetin, a.m.d.

³¹² Şezen, a.g.e., s. 119.

³¹³ al-Ahsan, a.g.m., s. 607.

³¹⁴ bkz. 2/Bakara 213; 10/Yûnus 19.

³¹⁵ 11/Hûd 8; 12/Yûsuf 45.

³¹⁶ 16/Nahl 120.

³¹⁷ 43/Zuhrûf 22-23.

lumun tamamen kurulmuş olduğu Medîne döneminden daha fazla yer alır.³¹⁸ Ümmet kelimesinin bir şekilde geçtiği sûrelerden Fâtır ve Neml Mekke döneminin ortalarında (Hicretten 7-8 yıl kadar önce), Ahkâf hicretten iki yıl ya da biraz daha önce, A'râf, Yûnus, Hûd, Yûsuf, Ra'd, Hicr, Nahl, Enbiyâ, Mü'minûn, Kasas, Tegâbün, Şûrâ, Zuhrûf, Câsiye, Ankebût ve Fussilet Mekke döneminin sonlarında nâzil olan sûrelerdir. Bakara, Âl-i İmrân, Nisâ ve Mâide sûreleri ise sırasıyla Medîne döneminin başından sonuna doğru nâzil olmuşlardır.³¹⁹

Medîne döneminde nâzil olan ve içinde ümmet kelimesinin geçtiği sûrelere bakıldığı zaman, buralarda "ümmetin içinden şahitler çıkarılacağı", "şâyet Allâh dileseydi bütün insanlığı tek bir toplum (ümmet) yapabilirdi meselesi", "Ehl-i Kitâb içinde doğru yolda olan topluluklar", "geçmişte peygamberlerini yalanlamış topluluklar", "mü'minlerin tek bir Rabbe inanan tek bir toplum oldukları" vs. konuların ele alındığı görülür. Medîne döneminin sonlarına doğru, terim yalnızca müslüman ümmetinden bahseder. Fakat Kur'ân-ı Kerîm'in "kurtuluş tarihi" nden alınmış olan ilk dönem çağrışımları asla kaybolmuş değildir.³²⁰

Daha geniş bir ifadeyle Kur'ân-ı Kerîm bu âyetlerde Muhammed ümmetinin tarihteki rolünü açıklığa kavuşturur. Temel olması hasebiyle, Kur'ân-ı Kerîm Kendisi'nin dünya, insanlık ve tarih görüşünü ortaya koyan bir duayla (2/Bakara 128) başlar. Ümmet kelimesi de medenî âyetlerde ilk burada görülür.³²¹ Medîne döneminde kelimenin az kullanılmış olması, Hz. Peygamber'in anlaşma mektuplarında geçmemesi ve de Medîne Vesikası'nda Yahudi müttefikler de dahil olmak üzere bütün Yesrib ahâlisinden ümmet şeklinde bahsedilmesi sebebiyle Watt, "Kur'ân-ı Kerîm'deki ümmetin kesin mânâsı ne olursa olsun, normalde Hz. Muhammed'in hayatının son yıllarında kurduğu devlet ve toplum için kullanılmadığı kesindir" yargısına varmaktadır. Ona göre Hz. Muhammed'in toplumunun dinî bir temele sahip olması daha bir belirginleştikçe, ümmet kelimesinin daha az kullanılmaya başlaması buna bir delil olabilir ve yine buna göre, ümmetin, dinî bir temele dayanmayan "tabii toplum"a karşılık geldiği söylenebilir.³²² Kelimenin Medîne döneminde az kullanılmış olması, kelimenin dinî niteliğine zarar vermez. Diğer yandan anlaşma

³¹⁸ Oda, Yoshiko, "The Concept of The Ummah in The Qur'an: An Elucidation of The Basic Nature of The İslâmic Holy Community", Orient, Volume XX, Tokyo 1984, s. 94.

³¹⁹ Sûrelerin nüzûl zamanları için bkz. Esed, Kur'an Mesajı, sûre girişlerindeki notlar.

³²⁰ Darrow, a.md., s. 123.

³²¹ al-Ahsan, a.g.m., s. 609.

³²² Watt, İslâm Nedir?, (trc. Elif Rıza), Birleşik yay., İstanbul 1993, s. 91.

mektuplarında geçmiyorsa bile yukarıda gördüğümüz gibi Hadislerde bolca geçmektedir. Medîne Vesîkası'nda Yahudilerden de ümmet diye bahsedilmesinin bizim de kabul ettiğimiz gerekçesine yukarıda değinmiştik. Aşağıda ise ümmetin Kur'ân-ı Kerîm'de geçen çeşitli anlamları üzerinde dururken, onun tabii toplumdan ziyade temelinde bir inancın bulunduğu dinî nitelikli bir toplum anlamında kullanıldığını da görmüş olacağız.

II- KUR'ÂN'DA ÜMMET KAVRAMININ TAHLİLİ

A- ÜMMET KAVRAMININ KAVRAMSAL ALANI

1- Ümmet Kavramının Temel Anlam Alanı

Ümmet kavramının Kur'ân-ı Kerîm'deki temel anlamı, en genel ifadeyle "topluluk"tur. Ama Kur'ân-ı Kerîm sadece kavramın temel anlamını kullanmaz. Lugavî tanım bölümünde de görmüş olduğumuz gibi, kavramın bazı yan anlamları vardır ve Kur'ân-ı Kerîm muhtelif yerlerde bunları da kullanır.

2- Ümmet Kavramının Yan Anlam Alanları

a- Cansızlar Alanı

aa- Zaman Alanı

1) Hakikat Alanı: Muayyen Bir Zaman

Ümmet kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de bu anlamda iki yerde geçmektedir. İlkinde inananlara verilecek cezanın/azabın belli bir vakte kadar (الي امة معدودة) ertelenmiş olması durumunda onların verecekleri tepkiden bahsedilir.³²³ İkincisinde ise Hz. Yûsuf'un, hapisten kurtulan arkadaşlarından birisinin, uzunca bir vakit geçtikten sonra O'nu hatırlamasından (...والذكر بعد امة...) bahsedilir.³²⁴ Buradaki iki kullanımın da "belirli bir vakit" anlamında olduğunda müfessirler ittifak etmektedirler.

İkinci âyetteki kelimenin de "zaman, vakit" anlamında ittifak olmasına rağmen bazıları (mesela Katâde, İkrime ve İbn Abbâs) kelimeyi بعد امة (ba'de emehin) şeklinde okumuşlar ve o zaman da anlam "unuttuktan sonra" şeklinde değişmiştir.³²⁵

2) Mecaz Alanı: Muayyen Bir Zamanda Yaşayan Topluluk

Yine yukardaki âyetlerden ilkinde kelimenin, muzafı hazfedilmiş bir tamlama olup , "içinde inananı bulunmayan bir topluluğun (ümme) geleceği vakte kadar" anlamına geldiğini söyleyenler de bulunmaktadır. Buna göre mezkur âyetteki ümmet kelimesi bizzat "zaman, süre" anlamına gelmeyip, "daha sonra gelecek olan bir topluluğun zamanı, dönemi" gibi bir anlama gelmektedir.³²⁶

Diğer yandan Kur'ân-ı Kerîm, tarihin belli bir zaman diliminde yaşamış olan topluluklardan da ümmet diye bahseder. Mesela İbrâhim, İsmâil ve Yakûb (a.s)'un gönderilmiş oldukları toplulukları ve onların soyundan gelip, yine tarihin belli bir zaman diliminde yaşamış olan insan topluluklarını, "şimdi o toplumlar (ümme) gelip geçtiler" diyerek nitelendirmektedir.³²⁷

ab- Mekan Alanı

³²³ bkz. 11/ Hûd 8.

³²⁴ bkz. 12/ Yûsuf 45.

³²⁵ et-Taberî, a.g.e., VII/134-135.

³²⁶ bkz. el-Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd el-Ferâ' el-Begavî eş-Şâfi'î, Me'âlimü't-Tenzîl, (haz. ve thk. Hâlid Abdurrahmân el-'Ak-Mervân Süvâr), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1992, II/375; ez-Zemahşerî, a.g.e., II/260; el-Kurtubî, a.g.e., V/3238.

³²⁷ 2/Bakara 134, 141. Ayrıca bkz. 13/Ra'd 30.

1) Hakikat Alanı: Muayyen Bir Yer

Ümmet kelimesi, sözlük anlamı itibariyle belirli bir mekana verilen isim yahut sıfat anlamını içinde barındırmamaktadır. Fakat ümmet denilen insan topluluğu – hatta hayvan toplulukları bile- netice itibariyle belirli bir mekanda yaşadıklarından, Kur'ân-ı Kerîm'de adı geçen yahut geçmeyen mekanlar buna örnek verilebilir. Mesela Medyen şehri, içinde ümmet diye tanımlanan kalabalık bir cemaatin yaşadığı bir mekandır. Ayrıca Medenî bir sûre olan Bakara sûresinde müslümanlardan ümmet diye bahsedilmesi, onların yaşadığı Medîne şehrini dolaylı olarak akla getirir. Diğer yandan “geçmiş ümmetler” olarak bahsedilen Nuh³²⁸, 'Âd³²⁹ ve Semûd³³⁰ gibi kavimlerin yaşadıkları mekanlar da bu konuda örnek gösterilebilir.

2) Mecaz Alanı: Muayyen Bir Yerde Yaşayanlar

Kur'ân-ı Kerîm, Hz. Mûsâ'nın Medyen'e vardığında, orada bir ümmetle³³¹ karşılaştığından bahseder. Buradaki ümmetten kasıt, kalabalık bir cemaattir.³³² Ayrıca Hz. Nûh ile birlikte gemide seyahat eden insanlar da ümmet³³³ diye isimlendirilmiştir.

b- Canlılar Alanı

ba- Hayvanlar

En'âm sûresi 38. âyette yeryüzünde yürüyen bütün hayvanların ve iki kanadıyla uçan bütün kuşların da insanlar gibi birer ümmet teşkil ettiklerinden bahsedir-

³²⁸ Nuh kavmi, muhtemelen bu günkü Filistin bölgesinde, Lût gölünün güneybatısında, Eski Ahid'de Edom olarak bilinen bölgede yaşamıştır. Sarıkcıoğlu, Ekrem, “Kur'ân ve Arkeoloji Işığında Hz. Nuh ve Tufan Olayına Yeni Bir Yaklaşım”, İslâmî Araştırmalar, C. 9, sy. 1-2-3-4, Ankara 1996, s. 203.

³²⁹ 'Âd kavmi, Ahkâf denen bir mevkide yaşıyordu ve burası bu günkü Yemen bölgesindeydi. Elmalılı, a.g.e., VI/4354.

³³⁰ Semûd kavmi de Hicr bölgesinde yaşamaktaydı. Elmalılı, a.g.e., VI/4358.

³³¹ 28/Kasas 23.

³³² et-Taberî, a.g.e., X/35; el-Kurtubî, a.g.e., VII/4984.

³³³ 11/Hûd 48.

lir. Buradaki ümmet kelimesi topluluk anlamına gelebileceği gibi, lugat bölümünde gördüğümüz üzere, mahlukat anlamına da gelir. Bu durumda “onlar da sizin gibi, Al-lâh’ın mahlukudurlar” mânâsında kullanılmış olur. Müfessirlerin de dediği gibi “onlar da yaratılıştta, rızıkta, ölümdede ve yeniden dirilmede sizin gibidirler ve yine onlar da sizin gibi, kendilerine musahhar kılınan şeylerde tasarruf sahibi birer cemaattirler.”³³⁴

bb- İnsanlar

1) Ferdî Alan

a) Müşahhas Alan: Zâhir, Şan, Hâlet Anlamları

Kur’ân-ı Kerîm’de bir tek yerde ümmet kelimesi bir insanın –Hz. İbrâhim- sıfatı olarak kullanılmaktadır. Bahsi geçen âyet şöyledir:

“Gerçek şu ki İbrâhim, insana yakışan bütün erdemleri kendisinde toplamasını bilen (أما), yalan ve sahtelik taşıyan her şeyden yüz çevirerek Allâh’ın iradesine yürekten bağlanıp boynunu eğen biriydi. Allâh’tan başkalarına tanrılık yakıştıran kimselerden değildi.”³³⁵

Aşağıda daha geniş açıklanacağı üzere, ümmet vasfı Hz. İbrâhim’in Kur’ân-ı Kerîm’deki en genel sıfatıdır. Başka yerlerde Hz. İbrâhim için halîm [yumuşak huylu], evvâh [ince duygulu, cana yakın], münîb [Allâh’a çokça yönelen],³³⁶ siddîk [özünü sözü bir],³³⁷ güçlü bir irade ve keskin bir kavrayış sahibi³³⁸ ve her türlü güvene layık birisi³³⁹ gibi sıfatlar da kullanılmaktadır. Hz. İbrâhim’in bir diğer sıfatı da ‘hanîf’ olmasıdır. Bu kelime İslâm öncesinde de kesinlikle Tevhîdî bir muhtevaya sahipti

³³⁴ et-Taberî, a.g.e., V/119; ez-Zemahşerî, a.g.e., II/17; el-Kurtubî, a.g.e., IV/2417; İbn Kesîr, Ebu’l-Fidâ İsmâîl ‘Îmâduddîn İbn Ömer İbn Kesîr İbn Dâvûd İbn Kesîr ed-Dîmeşkî el-Kureyşî, **Hadislerle Kur’ân-ı Kerîm Tefsiri**, (trc. Bekir Karlığa-Bedrettin Çetiner), Çağrı yay., İstanbul 1984, VI/2534; Muhammed Reşîd Rızâ, **Tefsîru’l-Menâr**, Mektebetü’l-Kâhire, Kâhire, tsz., VII/391; Esed, a.g.e., s. 232.

³³⁵ 16/ Nahl 120.

³³⁶ bkz. 11/ Hûd 75; 16/ Nahl 120.

³³⁷ bkz. 19/ Meryem 41.

³³⁸ bkz. 38/ Sâd 45.

³³⁹ bkz. 53/ Necm 37.

ve gūnahtan, dūnya zevklerinden ve bütūn ūpheli inançlardan, özellikle de puta tapıcılıktan uzak duran, sapık ve bozuk olan bir yolu bırakıp, doğru ve müstakim olan yola giren bir insanı tanımlamak için kullanılırdı.³⁴⁰ Hz. İbrâhim de İslâm'dan başka bir sistemi din olarak kabul etmeyen, bunun yanında insanlara hayrı öğret-en, hayır konusunda onlara önderlik eden ve Allâh'a tam anlamıyla teslim olmuş bir kişilikti.³⁴¹ Bütūn bunlar da göstermektedir ki Hz. İbrâhim'in bir sıfatı olarak ümmet kelimesinin kullanılmış olması, sadece onun hayrı öğret-en veya önder in-san oluşundan değil, bütūn bu özellikleri bünyesinde barındırmasından kaynaklanmaktadır.

b) Mücerred Alan: Eşsiz İnsan, Eğitici, Önder Anlamları

Lugavî açıklamalar bölümünde görmüş olduğumuz gibi, buradaki إمام kelime-sini dil alimleri "imam, önder, hayrı öğret-en insan" olarak anlamışlardı. Nitekim Ab-dullah b. Abbas'a gelerek "ümme nedir?" diye soran birisine o, "hayrı öğretendir" şeklinde cevap vermiştir. Ayrıca ümmet kelimesine "muallim" anlamı verenler de olmuştu. Bu açıklamalarda şüphesiz, yine lugat bölümünde belirtilmiş olan ve Hz. Peygamber'in Zeyd b. Amr b. Nufeyl ve Kuss b. Sa'ide'nin³⁴² Kıyâmet Günü tek başına bir ümmet olarak haşr edilecekleri, zira onların, Hz. Peygamber'den önce, müşriklerin dinlerinden uzak durup, Allâh'a iman etmiş olduklarını ifade eden hadi-si önemli bir rol oynamıştır.

Âyetlerin Türkçe karşılıkları için kaynak ittihaz ettiğimiz eserin sahibi Mu-hammed Esed, buradaki ümmet kelimesini, "insana yakışan bütūn erdemleri ken-disinde toplamasını bilen" şeklinde, kelimenin dil alimlerince verilen mânâlarını kapsar biçimde karşılamayı uygun bulmuştur. Bu karşılıkla ilgili açıklama bölü-münde o, "ümme teriminin pek çok anlamından biri de budur ve bizce bu anlam örgüsü içinde yapılacak aktarım ancak yukarıdaki gibi olabilir"³⁴³ demektedir.

³⁴⁰ bkz. er-Râğb el-İsfehânî, a.g.e., s. 190; İbn Manzûr, a.g.e., IX/57.

³⁴¹ et-Taberî, a.g.e., VII/128-129; el-Begavî, a.g.e., III/89; ez-Zemahşerî, a.g.e., II/433-434; el-Kurtubî, a.g.e., VI/3813; İbn Kesîr, a.g.e., IX/4589-90.

³⁴² Kuss b. Sa'ide'nin Ukaz panayırında okuduğu hutbe için bkz. Çağatay, Neşet, İslâm Dönemine Dek A-rap Tarihi, TTK basımevi, Ankara 1989, s. 165.

³⁴³ Esed, a.g.e., s. 556.

Kur'ân'ın getirdiği mesaj açısından Hz. İbrâhim'in önemi büyüktür. Hz. İbrâhim'in ismi Kur'ân-ı Kerîm'de altmış dokuz yerde geçmektedir.³⁴⁴ Kur'ân, Yahudilerin ve Hıristiyanların kasten yahut cehaletten dolayı İslâm'a yönelttikleri eleştirileri düzeltmek ve İslâm'ı ve İslâm'ın oluşturmak istediği toplumu tarif etmek için Hz. İbrâhim'i örnek olarak göstermektedir.³⁴⁵ Hz. İbrâhim'in örnek gösterilen inanç sistemi Kur'ân'da "millet-i İbrâhim" (İbrâhim'in tâbi olduğu din/inanç sistemi) şeklinde ifade edilmektedir. Bu ifade Kur'ân'da sekiz yerde geçmektedir.³⁴⁶ Mezkur tamlama Ehl-i Kitâb'dan olanların, " *Yahudi yahut Hıristiyan olun ki doğru yolu bulasınız*"³⁴⁷ şeklinde ifade edilen düşüncelerinin doğru olmadığı ve asıl yönelmesi gerekenin ne olduğu açıklanırken kullanılır.³⁴⁸ İbrâhim'in dininin temel özelliği, Allâh'a tam anlamıyla teslimiyettir. Hz. Yâkup gibi Hz. İbrâhim de gerçek bir tevhîd inancına sahiptir ve bunu çocuklarına da vasiyet etmiştir. Bu durumda sefih olandan başkası bu övülen ve yüceltilen insanın inanç sistemini terk etmek istemeyecektir.³⁴⁹ Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'e göre insan, onların söylediği gibi Yahudi yahut Hıristiyan olarak değil, "hanîf olan ve Allâh'tan başkasına ilahlık yakıştıranlardan olmayan İbrâhim'in inanç sistemi"ne tâbi olarak doğru yolu bulabilir. Çünkü O, " *ne bir "Yahudi", ne de "Hıristiyan" idi, ama kendini Allâh'a teslim ederek her türlü bâtıldan yüz çevirmiş biriydi (حنيفا مسلما); ve O'ndan başka bir şeye ilahlık yakıştıranlardan değildi.*"³⁵⁰

2) İctimaî Alan

a) Kemiyet Alanı: Tâife, Fırka, Cemaat... Anlamları

³⁴⁴ Abdûlbakî, a.g.e., s. 2-3.

³⁴⁵ Watt, *İslâm Nedir?*, s. 107.

³⁴⁶ Abdûlbakî, a.g.e., s. 772.

³⁴⁷ bkz. 2/ Bakara 135.

³⁴⁸ bkz. 3/ Âl-i İmrân 95; 4/ Nisâ 125; 6/ En'âm 161; 16/ Nahl 123.

³⁴⁹ bkz. 2/ Bakara 130, 131, 132; 4/ Nisâ 125.

³⁵⁰ 3/ Âl-i İmrân 67.

Lugavî açıklamalar bölümünde de görmüş olduğumuz gibi ümmet kelimesi her kabileden bir tâifeyi belirtmek için de kullanılmıştır. Ayrıca "امة الرجل" tamlaması, bir kişinin kavmi, kabilesi anlamlarına gelir.

Kur'ân-ı Kerîm'de de ümmet kelimesi İsrailoğullarının on iki boy [ya da oymak] olarak ayrılıp yeryüzüne dağıtıldıklarıyla ilgili âyetlerde bu anlamda kullanılmaktadır.³⁵¹ Her kabile kalabalık bir topluluktan müteşekkildir ve bu sebeple 'üm-met' diye de vasıflandırılır.³⁵²

Başka bir yerde Hz. Musâ, medyen'e doğru giderken, orada bir kalabalık bir insan grubunun (امة من الناس), hayvanlarını suladığını görür.³⁵³ Burada da ümmet kelimesi, bir kabilenin tamamı yahut onlardan bir cemaat anlamında kullanılmaktadır.³⁵⁴

b) Keyfiyet Alanı: İctimaî Değerler: Maslahat- Mefsedet, Ma'rûf-Münker

Yukarıda da görmüş olduğumuz gibi, maslahat, fesattan uzak durmanın, getirdiği menfaattir. İslâm'ın amacı, toplumda insanlar için faydalı olanı elde etmek ve onu gerçekleştirmek, zararlı olan, toplumu fitneye düşüren ve ifsat eden şeyleri defetmek, onları insanlardan uzaklaştırmaktır. Ulema demiştir ki maslahat, şâri'in maksadını korumaktır. Şâri'in insanlarla ilgili maslahatı, onların din, can, akıl, nesil ve mallarının korunmasıdır. İşte İslâm'ın bu amacına genel olarak maslahat prensibi denir.³⁵⁵ Mefsedet ise, maslahatın ihtiva ettiği faydaların tam zıddıdır.³⁵⁶

Maslahatın iki türlü kullanılışı vardır: Birincisi faydalı olanı elde etmek veya onu korumaya çalışmak, ki bu olumlu anlamıdır. İkincisi de zararlı olanı uzaklaştırmak ve bu da olumsuz anlamıdır.³⁵⁷

³⁵¹ bkz. 7/ A'râf 160, 168.

³⁵² ez-Zemahşerî, a.g.e., II/124; İbn Kesîr, a.g.e., XII/5658.

³⁵³ 28/ Kasas 23.

³⁵⁴ et-Taberî, a.g.e., X/35; el-Kurtubî, a.g.e., VII/4984.

³⁵⁵ Ünalın, Abdülkerim, *İslâm Hukuku Açısından Hak ve Hakkın Kötüye Kullanılması*, Anadolu Matbaacılık, İzmir 1997, s. 320.

³⁵⁶ eş-Şâtibî, a.g.e. II/13-14; ed-Dihlevî, a.g.e., I/475-476; Muhammed Tâhir b. Aşûr, a.g.e., s. 133; Ebû Zehra, a.g.e., s. 234; Bilmen, a.g.e., I/98.

³⁵⁷ Ünalın, a.g.e., s. 321.

Ma'rûf ise iyiliği ve güzelliği bilinen, tecrübe edilen, faydası görülen, akıllı insanlarca hoş görülen söz, davranış, ve geleneklerin tümüdür. Münker, ma'rûfun ihtiva ettiği şeylerin tam tersidir.³⁵⁸

Ma'rûf ve münker, insan hayatının her sahasını kapsar. En genel anlamıyla ma'rûf, peygamberlerin uygulanmasını emrettikleri, şeriatlerin ve selim aklın ölçülerine uygun, hayatın her alanını kuşatan Allah'ın rızasıdır. Münker de bunun tam zıddıdır.³⁵⁹

Kur'ân-ı Kerîm'in ortaya koymak istediği İslâm toplumu olarak ümmetin görevi de bir "denge toplumu" (امة وسطا) olmak –yani ifrat ve tefritten kaçınmak- ve hepsinin ötesinde, "yeryüzünü düzeltmek (maslahat) ve oradan –ahlakî, toplumsal, siyasi ve ekonomik- bozulmayı (mefsedet) kaldırmak" için "iyiliği emredip, kötülüğü menetmek"tir.³⁶⁰

Kur'ân-ı Kerîm'de Âl-i İmrân sûresi 103. âyette Allâh Teâlâ mü'minlere Allâh'ın yolunda gitmeleri konusunda çeşitli öğütler verdikten sonra 104. âyette şöyle buyurmaktadır:

"Ve belki içinizden yararlı olana davet eden, doğru olanı emreden, eğri ve yanlıştan alıkoyan bir topluluk çıkar: nihai kurtuluşa erişecek kimseler işte bunlar olacak."

Âyetlerde Allâh'ın çizmiş olduğu yolda yürümek ile iyiliğin yaygınlaşması, kötülüğün de ortadan kalkması için çabalamanın arasında bir bağ kurulmaktadır.

İslâm Dini, Allâh'ın iradesinin yeryüzünde hakim olmasının bir aracıdır. Allah Teâlâ ise yeryüzünde fesadı değil ıslahı emretmektedir. Bu sebeple dinin alanı aynı zamanda bu ıslah faaliyetlerinin alanı olmaktadır. İslâm'ın gönüllü bağlılarının oluşturduğu ümmet, hem bir ahlakî ve dinî yaşantıyı ortaya koyabilmek ve hem de, yukarıdaki âyette de gördüğümüz gibi, öncelikli bir ıslah faaliyetini yeryüzüne yaymak durumundadır.³⁶¹ Diğer bir ifadeyle, bir mü'min için sadece salih amel sahibi olmak yetmez, ayrıca ıslah edici de olmalıdır.³⁶² Zaten dikkat edilirse görülecektir ki Kur'ân-ı Kerîm'de önceki nesiller, geçmiş ümmetler, insanları bozgunculuk yapmaktan men etmemekle suçlanmaktadırlar. Hatta halkı ıslah edici olmadığı için bir

³⁵⁸ Muhammed Tâhir b. Aşûr, a.g.e., s. 134; Ece, a.g.e., 384.

³⁵⁹ er-Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 496; Ece, a.g.e., 384.

³⁶⁰ Fazlurrahman, a.g.e., s. 46.

³⁶¹ Fârûkî, Tevhîd, s. 132.

³⁶² Sağiroğlu, Ekrem, Kur'ân'da İnsan ve Toplum, Pınar yay., İstanbul 1993, s. 237.

bir çok şehir Allah tarafından helak edilmiştir.³⁶³ Geçmiş ümmetler arasında bozgunculuk ve fesat yaygınlaşınca ya o insanların içinden doğruya çağıran çok az kişi çıkmıştır yahut da herkes topluca fesadın içine dalmıştır. İnsanlar fesat ve bozgunculukla ellerinden geldiği kadar savaşmadıkları için zulme ortak olmuşlardır ve netice itibarıyla helak edilmişlerdir.³⁶⁴

Diğer yandan sadece toplum hayatıyla alakalı olarak değil, İslâm'ın ibadet boyutunda da insanlara gönderilen her bir nehiy ve emir, bir maslahat ve bir iyileştirmeyi bünyesinde barındırır.³⁶⁵ Zira din olarak İslâm, bütün beşerî faaliyetlerin etkinlik alanlarını kapsamaktadır. İnsan hayatıyla ilgilendiğine göre de bu durum kaçınılmaz olarak böyledir.³⁶⁶

Kur'ân-ı Kerîm, kanunların ve müesseselerin dondurulmuş, fosilleştirilmiş bir hali değildir. Zira herşeyden önce Kur'ân-ı Kerîm, durmaksızın, "herkes tarafından doğruluğu ve iyiliği kabul edilmiş şeyi alın ve yine herkes tarafından yanlışlığı ve kötülüğü kabul edilmiş olandan kaçının (emr bi'l-ma'rûf-nehî 'ani'l-münker)" diye tekrarlar durur. İşte bu prensip, şu veya bu belli bir kanun olarak değil de, kanun olarak ortaya konmuş efkâr-ı umûmiye (kamuoyu)'nin birliği, en azından umumiliği prensibidir.³⁶⁷

Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm'de İslâm ümmetinin "vasat ümmet" olduğu bildirilmektedir. Bakara sûresinde şöyle buyrulur:

*"Ve böylece sizin dengeli ve ölçülü bir toplum (امة وسطا) olmanızı istedik ki [hayatınızla] tüm insanlığın huzurunda hakikatin şahitleri olasınız ve Elçi de sizin huzurunuzda ona şahitlik yapsın."*³⁶⁸

Aşağıda daha genişçe açıklanacağı üzere, müfessirlere göre buradaki "vasat" kelimesi, "aşırılıklara sapmadan, aklın ve vahyin gösterdiği yolu izleyen, dengeli ve ölçülü" demektir.³⁶⁹ Bu nedenle İslâm toplumu dengeli, aşırılıklardan uzak, adaleti yerine getiren ıslah edici bir toplum olmalıdır. Zira Kur'ân-ı Kerîm'in nazil

³⁶³ Mesela bkz. 11/Hûd 116-117.

³⁶⁴ er-Râzî, a.g.e., V/97; İbn Kesîr, a.g.e., II/464.

³⁶⁵ ed-Dihlevî, el-Fevzü'l-Kebîr fî Usûli't-Tefsîr, (trc. Mehmed Sofuoğlu), Çağrı yay., İstanbul 1980, s. 28.

³⁶⁶ Açıkgenç, Alpaslan, "Yenileşmenin Felsefi Temelleri Karşısında İslâm Medeniyeti", İslâm, Gelenek ve Yenileşme, TDV İSAM yay., İstanbul 1996, s. 274, 281.

³⁶⁷ Hamidullah, Kur'ân-ı Kerîm Tarihi, (trc. Salih Tuğ), II. Baskı, MÜİFAV yay., İstanbul 2000, s. 27.

³⁶⁸ 2/Bakara 143.

³⁶⁹ bkz. ez-Zemahşerî, a.g.e., I/317; er-Râzî, a.g.e., IV/98; el-Kurtubî, a.g.e., I/536; Elmalılı, a.g.e., I/523.

olmasından maksat, İslâm'ı din olarak benimsemiş insanları hem fert olarak hem de toplum olarak ahlaki bir güzelliğe kavuşturmadır.³⁷⁰

3) Evrensel Alan

a) Hakikat Alanı: İnsanlığın Başlangıçta Tek Bir Ümmet Oluşu, Tek Ümmet Olarak Kalmaması

Kur'ân-ı Kerîm, insanlığın başlangıçtaki durumunu tasvir ederken 'tek bir topluluk' (امة واحدة) ifadesini kullanır. Konunun geçtiği âyetlerden ilki, kronolojik sıraya göre Bakara sûresindeki şu âyettir:

"Bütün insanlık bir zamanlar bir tek topluluktur; [sonra ihtilafa düşmeye başladılar], bunun üzerine Allâh, müjdecî ve uyarıcı olarak peygamberler gönderdi ve onlar aracılığıyla hakikati ortaya seren vahiy(ler) bahşetti ki bununla insanların farklı görüşler edinmeye başladıkları her konuda karar verilebilsin. Buna rağmen, kendilerine hakikatin bütün kanıtları geldikten sonra, aralarındaki kıskançlıktan dolayı onun anlamı hakkında ihtilafa düşenler, bizzat bu [vahy]in tevdi edildiği aynı insanlardı. Ancak Allâh, inananları, kendi iradesiyle, üzerinde ihtilafa düştikleri hakikate sevk etti; çünkü Allâh, [ulaşmak] isteyenî doğru yola ulaştırır."³⁷¹

Benzer birkaç âyette de aynı tema işlenir. Buna göre insanlar başlangıçta tek bir topluluktur ama sonradan çeşitli sebeplerle ayrılığa düşmüş ve farklı topluluklar olarak hayatlarını idame ettirmeye başlamışlardır.³⁷²

İbn Abbâs'a atfedilen tefsirde, mezkur âyetlerdeki tek ümmetin, küfür üzere olan tek bir ümmet olduğu ifade edilmektedir. Bunun da Hz. Nûh ve Hz. İbrâhîm zamanlarına denk geldiği bildirilir. Sonradan bu topluluğa peygamberler gönderildiği ve bazılarının peygamberlere olumlu cevap verip diğerlerinin küfrü tercih ettikleri de ilave edilmektedir.³⁷³ Ama buradaki "başlangıçta" ifadesinin doğal olarak ilk

³⁷⁰ el-Kâsımî, Cemâleddîn, Kur'ân'ı Anlamak: Tefsir İlminin Temel Meseleleri, (trc. Sezai Özel), İz yay., İstanbul 1990, s. 234.

³⁷¹ 2/Bakara 213.

³⁷² bkz. 10/Yûnus 19; 21/Enbiyâ 92-93; 23/Mü'minûn 52-53.

³⁷³ Fîrûzâbâdî, Tenvîru'l-Mikbâs min Tefsîri İbn Abbâs, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1987, I/29, 171; II/275, 288, 413.

insan ve ilk peygamber olduğu bilinen Hz Âdem'in zamanıyla alakalı olması daha akla uygundur. Müfessirlerin çoğunluğu bu fikirdedir.³⁷⁴ Buna göre denilebilir ki Al-lâh ilk insan Hz. Âdem'i yarattığında ona gerçeği öğretti ve doğru yolu gösterdi. Hz.Âdem'in nesli uzun süre onun yolunu takip etti. Hepsi tek bir ümmetin mensubuydular. Aynı ana-babadan gelen, aynı Allâh'a inanan ve şahsi olduğu kadar sosyal faaliyetlerinde de doğruluktan, gerçekten ve adaletten sapmayan tek bir ümmettiler.³⁷⁵ Başka bir ifadeyle insanlar bir ve eşsiz Allâh'a iman eden ve O'nun, kullarına sunduğu şeriatı uygulayan bir ümmet idiler. Bu inanç ve uygulama, Al-lâh'ın Hz. Âdem'e öğrettiği şekle uygun olan İslâm dinidir. İlk insanların tevhid üzere birlik olmaları, insan fitratıyla da alakalı bir meseledir. Zira fıtratta tevhid asıl, şirk, küfür ve ihtilaf esas dışıdır.³⁷⁶ Demek ki başlangıçta insan, bazı sosyolojik teorilerde olduğu gibi, vahşet ya da tamamıyla ikellik içinde değillerdi Hayatı ayrıntılarıyla ifadeye yarayan kültürel şemaları gelişmiş olmasa bile gerçeği düşünecek, hatırlatıldığında kavrayabilecek bir yetenekteydi.³⁷⁷ Sonraları, bazıları yeni yollar izlemeye ve yeni dinler icad etmeye başladılar ve vahdetlerini sağlayan temel ilkeleri ortadan kaldırdılar.³⁷⁸ Onlar, hakikat kendilerine tamamen gösterildiği halde böyle bir yola tevessül ettiler. Yanlış yola sapan bu insanları tekrar Sırât-ı Müstakîm (Doğru Yol)'e davet için peygamberler gönderildi. Onlar, yeni dinî topluluklar tesis etmek üzere değil, ilk insanın yeryüzündeki hayatıyla başlayan, Allâh'ın vahyettiği ilk dine onları geri çevirmek için gönderildiler.³⁷⁹

Muhammed Esed'in bu konuyla ilgili yorumu ise genel kanıdan biraz farklıdır. O, *Kur'ân Mesajı* isimli eserinde şöyle söylemektedir:

"Kur'ân-ı Kerîm'in, insanlığın başlangıçtaki durumun tasvir etmek için kullandığı 'bir tek topluluk' (ümmeten vâhideten) ifadesi, ilk bakışta sanılacağı gibi, insanlık tarihinin şafağındaki efsanevî 'altın çağ' düşüncesini dile getirmemektedir. Bu âyetlerde kastedilen şey, insanın saf zihinsel durumun ve o ilk çağlarda içinde yaşadığı basit sosyal düzenin karakteristiği olan, içgüdüsel kavrayışların ve eğilimlerin nisbî homojenliğinden başka bir şey değildir. Bu homojenlik, beşer toplumu-

³⁷⁴ Müfessirlerin görüşleri için bkz. İbn Kesîr, a.g.e., III/818-819.

³⁷⁵ *Siret Ansiklopedisi*, III/173.

³⁷⁶ Elmalılı, a.g.e., I/743. Ayrıca bkz. Mevdûdî, Ebu'l-'Alâ, *Tefhîmü'l-Kur'ân*, (trc. Muhammed Han Kayani ve diğerleri), İnsan yay., İstanbul 1996, I/228.

³⁷⁷ Aydın, Mustafa, *İlk Dönem İslâm Toplumunun Şekillenmesi*, s. 41.

³⁷⁸ Habenneka el-Meydanî, a.g.e., s. 18.

³⁷⁹ *Siret Ansiklopedisi*, III/173.

nun mensupları arasındaki bilinçli bir uzlaşmadan çok, zihinsel ve duysal farklılaşmanın eksikliğine dayandığından, insanın daha sonra kaydettiği tekâmül derecesi karşısında çözülmeye mahkum idi. İnsanın düşünce hayatı daha da karmaşık/zengin hale gelirken, duysal kapasitesi ve bireysel ihtiyaçları daha da fazla farklılaştı; düşünce ve menfaat çatışmaları ön plana çıkmaya başladı ve insanlık, hayat görüşü ve ahlakî değerleri açısından “bir tek topluluk” olmaktan çıktı. İşte ilahî rehberlik bu aşamada zorunlu hale geldi.”³⁸⁰

Bu yoruma göre insanoğlu duygu ve düşünce hayatı açısından doğal bir evrime uğramış ve bu evrim sonucu gittikçe karmaşıklaşıp zenginleşen düşünce yapısı sebebiyle o ilk zamanların katıksız tevhîd hayatından, farklı düşünce ve fikirlerin (bunun içine tabii olarak küfür, ateizm vs. de girer) dünyasına dalmıştır. Bu da tamamen doğal ve Allâh’ın iradesi dahilinde cereyan eden yani sünnetullâha tabi olan bir sonuçtur.

Kur’ân-ı Kerîm’e göre, ‘başlangıçta’ saf zihinsel bir hayat neticesinde tevhîdî vasıflarla donanmış olarak tek bir topluluk halinde yaşayan insanoğlu, zaman geçtikçe bu özelliğini kaybetmeye başlamıştır. Ama yukarda da belirtildiği üzere bu, imtihana tabii tutulan insanoğlunun başına gelmesi takdir edilen bir durumdur. İnsanı, yapısal olarak tevhîd inancına yakın bir yerde tutan bir özellik olarak yani “fitrat”la donanmış bir halde yaratan³⁸¹ ve ona bu konuda çokça yardım sağlayacak “akıl” denenen bir meleke bahşeden Allâh, imtihanın şartları tam olarak gerçekleşsin diye onu seçim konusunda serbest bırakmıştır. İşte insanların tevhîd inancı üzere tek bir toplum olarak kalmamalarının temelinde de bu mesele yatmaktadır.

Bu durum Kur’ân-ı Kerîm’de temel olarak şöyle formüle edilmektedir: “Eğer Allâh dileseydi, hepinizi doğru yola yöneltirdi, ama bunu yapmamıştır.” Bu konunun geçtiği âyetlerdeki temel ifade biçimi bu şekildedir.³⁸² Allâh insanların kendi iradeleri dışında, karşı gelemeyecekleri bir güç tarafından cebren doğru yola girmelerini istememiştir. Böyle olması hem imtihanın mantığına ters düşmektedir ve hem de insanın bu konudaki kabiliyetlerinin daha baştan atıl bırakılması anlamına gelmektedir. Oysa Allâh insana doğru ile eğri arasında seçim yapma serbestisini bahşetmiş ve böylece onu, yalnızca doğal güdüleriyle, içgüdüleriyle yaşayan öteki canlı-

³⁸⁰ Esed, a.g.e., s. 61-62.

³⁸¹ bkz. 30/ Rûm 30.

³⁸² Âyetler için bakınız, 5/Mâide 48; 6/En’âm 35, 107, 149; 11/Hûd 118; 10/Yûnus 19, 99; 16/Nahl 93; 48/Şûrâ 8.

lardan ayırarak, ahlak meselesi olan üstün bir varlık statüsüne yüceltmiştir.³⁸³

Mâide sûresinde Allâh (c.c.) şöyle buyurmaktadır:

“Eğer Allâh dileseydi hepinizi bir tek topluluk yapardı: ama indirdikleri aracılığıyla sizi sınamak için [başka türlü diledi]. O halde hayırlı işlerde yarışın. Hepinizin dönüşü Allâh’adır; o zaman Allâh, ayrılığa düştüğünüz şeyleri size gösterecektir.”³⁸⁴

Yûnus sûresinde konuya daha da açıklık getirilmektedir:

“Ve bil ki bütün insanlık sadece bir tek topluluk halindeydi, ama sonradan ayrı görüşleri benimsemeye başladılar. Şâyet bu konuda Rabbinin katında önceden belirlenmiş bir karar olmasaydı, düştükleri bu ayrılıklar daha başlangıçta çözümlenmiş olurdu.”³⁸⁵

Âyette geçen “كلمة” ifadesini müfessirler farklı şekilde yorumlamaktadırlar.

Mesela İbn Abbâs’a atfedilen bir rivayette bu ifadenin, bir tek ümmetin yanlış yola sapan kısmıyla ilgili azabın Âhîret Günü’ne ertelenmesine yönelik bir karar olduğu belirtilmektedir.³⁸⁶ Esed, ifadeyi “önceden belirlenmiş bir karar” diye tercüme etmektedir. Buna göre Allâh katından, ilahî vahyin temas ettiği meselelere yaklaşımlarında ayrılığa düşecekleri, farklı görüşleri benimseyecekleri yolunda önceden irade edilmiş bir karar olmasaydı, hakkın ne olduğu konusunda kendilerine apaçık deliller, burhanlar ulaştıktan sonra artık birbirleriyle ihtilafa düşmezler, tersine daha başından aynı görüşleri benimseyip sonuna kadar onlara bağlı kalırlardı. Oysa böyle bir tek örneklilik, insanların zihnî, ahlakî ve toplumsal gelişmelerini önleyeceği için, Allâh, insan aklını vahyin rehberliği ile destekleyerek hakkı seçmeyi ve ona götüren yolu bulmayı insanların kendi ihtiyarına bırakmıştır.³⁸⁷

b) Mecaz Alanı: Orta Ümmet (Ümmeten Vasaten)

Bakara sûresinde geçen bir âyette müslümanların oluşturmuş oldukları toplulardan “vasat ümmet” (dengeli ve ölçülü bir toplum) diye bahsedilmektedir. Âyet,

³⁸³ Esed, a.g.e., s. 416.

³⁸⁴ 5/Mâide 48.

³⁸⁵ 10/Yûnus 19.

³⁸⁶ Firûzabâdî, a.g.e., I/171. Ayrıca bkz. et-Taberî, a.g.e., VII/106-108; ez-Zemahşerî, a.g.e., II/230; el-Kurtubî, a.g.e., V/3162; İbn Kesîr, a.g.e., VIII/3787.

³⁸⁷ Esed, a.g.e., s. 395.

daha önce Kudüs'e doğru olan kıblenin Kâ'be yönüne çevrilmesi ve bunun bazı "dar kafalı düşüncesizler" tarafından problem edilmesi ile ilgili bölümün içinde yer alır. Âyet şöyledir:

*"Ve böylece sizin dengeli ve ölçülü bir toplum (ümmeden vasaten) olmanızı istedik ki [hayatınızla] tüm insanlığın huzurunda hakikatin şahitleri olasınız ve Elçi de sizin huzurunuzda ona şahitlik yapsın."*³⁸⁸

Bazı müfessirlere göre buradaki "dengeli ve ölçülü toplum", aşırılıklar karşısında âdil bir denge gözetken ve hem zevk ve sefahati hem de mübalağalı bir zühdü reddederek insanın tabiatını ve imkanlarını değerlendirmede gerçekçi ve makul davranan bir topluluk anlamına gelmektedir.³⁸⁹ Mesela er-Râzî burada İslâm ümmetinin dinde orta bir yol tuttuğunu, ne Hıristiyanlar gibi peygamberlerini Allâh'ın oğlu ve ilah edindiklerini ne de Yahudiler gibi peygamberlerini öldürdüklerini belirtir.³⁹⁰ Rivâyete göre Hz. Peygamber de bu kelimeyi "âdil" şeklinde açıklamıştır.³⁹¹ Elmalılı bu âyeti tefsir ederken "sizi vasat (orta), merkez ve her tarafı denk, mutedil, uyumlu, ılımlı ve hayırlı bir ümmet yaptık" ifadelerini kullanır.³⁹²

İslâm ümmeti tasavvur ve itikatta, düşünce ve şuurda, intizam ve insicamda, ilişki ve münasebetlerde, mekanda ve zamanda hep aşırılıkların uzağında yer alan bir denge toplumu demektir.³⁹³ Kur'ân-ı Kerîm, sıkça tekrarladığı bu, hayatın her cephesinde dengeli ve ölçülü olma çağrısı ile uyumlu olarak mü'minlere, hayatlarının bedenî ve maddî yönüne çok fazla ağırlık vermemelerini öğütler.³⁹⁴ Ama aynı zamanda insanın bu "bedenî hayat" ile ilgili ihtiyaç ve isteklerinin ilahî iradenin eseri ve bu nedenle de meşru olduğunu kabul eder.³⁹⁵ Daha ileri bir tahlilde "dengeli ve ölçülü bir toplum" ifadesinin, insanın varoluş probleminde İslâmî yaklaşımı temsil ettiği söylenebilir. Bu da ruh ile beden arasında fıtrî bir çatışma olduğu görüşünün reddi ve insan hayatının bu ikili cephesindeki tabîi ve ilahî bütünlüğün açık bir teyîdidir. İslâm'a özgü olan bu dengeli davranış, doğrudan Allâh'ın birliği ve

³⁸⁸ 2/Bakara 143.

³⁸⁹ bkz. ez-Zemahşerî, a.g.e., I/317; İbn Atiyye, el-Kâdî Ebû Muhammed Abdu İshâk b. Gâlib b. Atiyye el-Endelûsî, el-Muharraru'l-Veciz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz, (thk. el-Meclisü'l-İlmî bi-Fâs), Fas 1974, II/3-4; Muhammed Reşîd Rızâ, a.g.e., II/4-5.

³⁹⁰ er-Râzî, a.g.e., IV/98. Ayrıca bkz. İbn Kesîr, a.g.e., III/598.

³⁹¹ el-Kurtubî, a.g.e., I/536.

³⁹² Elmalılı, a.g.e., I/523.

³⁹³ Kutub, Fî Zılâli'l-Kur'ân, (trc. M. Emin Saraç-İ.Hakkı Şengüler-Bekir Karlığa), Hikmet yay., İstanbul 1972, I/273-275.

³⁹⁴ bkz. 3/Âl-i İmrân 14,117,185; 4/Nisâ 94; 6/En'âm 32; 9/Tevbe 38; 10/Yûnus 23,24 vd.

³⁹⁵ bkz. 2/Bakara 60,168,172; 7/A'râf 31; 8/Enfâl 69; 28/Kasas 77 vd.

bütün hilkatin temelinde yatan amacın tekliği kavramından doğmaktadır. Böylece burada "dengeli ve ölçülü toplum"dan söz edilmesi, Allâh'ın birliğinin bir sembolü olarak Kâ'be temasına uygun düşen bir giriştir.³⁹⁶ Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm, yalnızca müslüman ümmetin temeli olarak Allâh'ın birliği ve Hz. Muhammed'in peygamberliğini tesis etmez, Peygamber'in takipçilerine ortak bir fiziksel kimliği de şart koşar. Bu şartlardan biri de müslüman ümmetin, namazlarını İbrâhim (a.s.)'in Mekke'de inşa ettiği Ka'be'ye yönelerek kılmalarıdır.³⁹⁷ Bunun yanında kiblenin değişmesi, temelde bir tevhîd birliğinden söz edilebilse bile, müslüman toplumun (ümmet), Hıristiyan ve Yahudi toplumlarından farklı bir toplum olma şuurunu netleştirmiş³⁹⁸ ve böylelikle gerçek mü'minler için de bir imtihan vesilesi olmuştur.³⁹⁹

4- Dinî Alan

a- Kemiyyet Alanı: Fert, Tâife, Millet.

Ümmet kelimesinin bir tek kişi için kullanıldığı yeri ve buradaki kullanımın ne anlama geldiğini yukarda görmüştük.

Tâife anlamına gelince, aşağıda da göreceğimiz üzere Kur'ân-ı Kerîm'de tâife kelimesi "bir grup insan, topluluk yahut cemaat" anlamlarında kullanılmaktadır. Bu anlamda tâife kelimesi Ehl-i Kitâb'dan olan bazı gruplar için kullanılmaktadır. Bu gruplar özellikle Allâh'ın istediği şekilde bir hayat yaşayan bazı kimselerden müteşekkildir. Mesela Âl-i İmrân sûresinde Ehl-i Kitâb'ın başına gelen felaketler ve bunların sebepleri anlatıldıktan sonra şöyle buyrulmaktadır:

"[Ama] onların hepsi aynı değil: Geçmiş vahyin izleyicileri⁴⁰⁰ arasında, gece boyunca Allâh'ın âyetlerini okuyan ve [O'nun huzurunda] secdeye kapanan dosdoğru bir topluluk (ümmetün qâimetün) da vardır."⁴⁰¹

Âyetin öncesinde bulunan âyetlerden de anlaşıldığı üzere burada "dosdoğru bir topluluk" olarak zikredilen insanlar, gerçekten Allâh'a iman etmiş ve Allâh'a ve

³⁹⁶ Esed, a.g.e., s. 40.

³⁹⁷ al-Ahsan, a.g.m., s. 610.

³⁹⁸ Sezen, a.g.e., s. 159.

³⁹⁹ İbn Kesîr, a.g.e., III/600.

⁴⁰⁰ Muhammed Esed Ehl-i Kitâb'ı bu şekilde isimlendirmektedir.

⁴⁰¹ 3/Âl-i İmrân 113.

insanlara karşı taahhütlerine sadakat göstermişlerdir.⁴⁰² Elmalılı da buradaki ümmet-i kâime'yi "hakşinâs, doğru, doğrulan ve Allah için kalkan, sırat-ı müstakim üzere olan âdil ümmet" olarak tanımlar ve burada bahsedilen kimselerin, Hz. Mûsâ ve Hz. İsmâ (a.s)'ya iman etmiş kimseler olduğunu söyler.⁴⁰³

Başka bir yerde Ehl-i Kitâb'ın benzer özelliği değişik ifadelerle tekrar vurgulanmakta ve içlerinden sadece bazı grupların gerçek mânâda Allâh'a kul oldukları ifade edilmektedir:

"Eğer onlar Tevrat'a, İncil'e ve Rableri tarafından kendilerine indirilmiş olan bütün vahiyelere uymuş olsalardı, gökyüzünün ve yerin tüm nimetlerinden yararlanırlardı. Onların bir kısmı doğru bir yol tutarlar (ümme-tün muqtesîdetün); çoğuna gelince, yaptıkları ne kötüdür onların!"⁴⁰⁴

Buradaki *muqtesîd* kelimesi, amelde itidal, yani ne ifrat ne de tefrit halinde bulunmadan orta bir yol tutmak ve ayrıca maksada götüren iş anlamlarına gelir. Bazı müfessirlere göre bu gruba ya Abdullah b. Selâm ve Necâşî gibi Ehl-i Kitâb'ın sonradan müslüman olanları, yahut da küffar takımından olup da şiddetli bir inada veya kine sahip olmayan ve kendi dinleri konusunda adil davranan kimseler girmektedir.⁴⁰⁵ Başka bir görüşe göre de bu insanlar esmâ ve sıfât konusunda tevhide ulaşmış, ancak fiillerde tevhide ulaşmaları engellenmiş kimselerdir.⁴⁰⁶

İsrailoğulları içinde sorumluluğunun bilincinde olarak hareket eden topluluk örneğine A'râf sûresindeki bir âyette de rastlamaktayız:

"Musâ'nın (görevlendirildiği) halk içinde [ötekilere] doğru yolu gösteren ve onun ışığı altında adaletle davranan insanlar (أما) vardı."⁴⁰⁷

İsrailoğulları içinde her zaman dürüst insanların bulunduğunu belirten ifadeler, bu dürüstlikle, Kitâb-ı Mukaddes'te verilen uzun tarihleri boyunca onlardan çoğunluğunun sergilediği dikbaşlı günahkarlık arasındaki tezadı ifade etmektedir. Aynı zamanda şunu da göstermektedir ki, toplumun içinden bazılarının eğri ve sapık eylemleri bazen bütün bir toplumu sıkıntıya sürüklese de, netice olarak Allâh

⁴⁰² Esed, a.g.e., s. 111.

⁴⁰³ Elmalılı, a.g.e., II/1159.

⁴⁰⁴ 5/Mâide 66.

⁴⁰⁵ et-Taberî, a.g.e., IV/198; el-Begavî, a.g.e., II/134; er-Râzî, a.g.e., XII/47; el-Kurtubî, a.g.e., IV/2238; İbn Kesîr, a.g.e., VI/3059.

⁴⁰⁶ el-Âlûsî, Ebu'l-Fazl Şihâbuddîn es-Seyyid Mahmûd el-Âlûsî el-Bağdâdî, *Rûhu'l-Me'ânî fi Tefsîri'l-Kur'ânî'l-'Azîm ve's-Seb'u'l-Mesânî*, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut, tsz., VI/188.

⁴⁰⁷ 7/A'râf 159.

insanları, grup ve topluluk olarak değil, teker teker ve bireysel olarak yargılamaktadır.⁴⁰⁸

A'râf sûresindeki başka bir âyette bu "doğru ve adaletle davranan insanlar"ın, iyiliği emir ve kötülükten caydırma prensibine göre hareket etmeleri ve bu davranışları sebebiyle karşılaştıkları durum tasvir edilmektedir:

"Ve ne zaman onların içinden bir topluluk (امة), [Sebt günü bozguncularını durdurmaya çalışan kimselere]: "Allâh'ın zaten ortadan kaldırmak yahut [en azından] zorlu bir azapla cezalandırmak üzere olduğu bir topluluğa (قومًا) ne diye öğüt veriyorsunuz?" diye sorduklarında, bu erdemli kişiler şöyle cevap verdiler: "Rabbimizin katında sorumlu olmayalım diye; ve [bir de, bu bozguncular] belki böylece Allâh'a karşı sorumluluk bilincine erişirler diye!"⁴⁰⁹

Yine aynı sûrenin 181. âyetinde, İsrailoğulları içinde olduğu gibi, genel olarak bütün çağlar boyunca insanların içinde de "başkalarına doğru yolu gösteren ve onun ışığında adaletle davranan insanlar (امة)" bulunduğu belirtilmektedir.

Diğer yandan ümmet kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de her hangi bir dine mensup insanların oluşturduğu topluluğun içinde bulunan fakat onlardan bağımsız olarak farklı bir inanca bağlı olan yahut aynı inancı taşıdığı halde ifa ettiği vazife farklı olan insanların oluşturduğu topluluk anlamında da kullanılmaktadır. Mesela müslümanların içinde "iyi ve yararlı olana davet eden, doğru olanı emreden, eğri ve yanlıştan alıkoyan bir topluluğun (ümme'tün) bulunması" emredilir.⁴¹⁰

Ümmet kelimesinin karşılığı olarak tefsirlerde "millet" de kullanılmaktadır. Enbiyâ ve Mü'minûn sûrelerinde geçen "bu sizin ümmetiniz tek bir ümmettir" şeklindeki iki ayette bulunan ümmet kelimesine müfessirler "sizin dininiz" anlamı vermektedirler.⁴¹¹ Zira millet kelimesi de sözlük anlamı olarak esasen şeriat ve din demektir.⁴¹²

b- Keyfiyet Alanı: Tarîkat, Şerî'at, Din

⁴⁰⁸ Esed, a.g.e., s. 305.

⁴⁰⁹ 7/A'râf 164.

⁴¹⁰ bkz. 3/ Âl-i İmrân 104.

⁴¹¹ bkz. et-Taberî, a.g.e., IX/67-68; el-Begavî, a.g.e., III/270; ez-Zemahşerî, a.g.e., II/583; er-Râzî, a.g.e., XXII/219; el-Kurtubî, a.g.e., VI/4378; İbn Kesîr, a.g.e., X/5378.

⁴¹² er-Râgib el-İsfehânî, a.g.e., s. 716; İbn Manzûr, a.g.e., XI/631.

Ümmet kelimesi bu anlamda Kur'ân-ı Kerîm'de iki âyette geçmektedir. Bu âyetlerde, hem Hz. Peygamber'in getirdiği mesajları kabul etmemenin bir bahanesi olarak, cahiliyye Araplarının, hem de daha önceki peygamberlerin gönderildikleri topluluklardan, inanmamış olanların ileri sürdükleri bir gerekçe olarak "atalar dini"nden bahsedilmektedir. İnanmayan kimseler, "*biz atalarımızı (belli) bir inanç üzerinde (علي امة) bulduk ve ancak onların izinden giderek doğru yolu buluruz*" demektedirler.⁴¹³ Müfessirlere göre buradaki ümmet kelimesi "din, inanç, millet" anlamlarına gelir.⁴¹⁴ Kur'ân-ı Kerîm, devam eden âyetlerde bu anlayışı, yine elçilerin diliyle tenkit etmektedir.

B- ÜMMET KAVRAMININ TOPLUMSAL ALANI

1- Bir Toplum Modeli Olarak Ümmet

a- Genel Anlamda Toplum Olarak Ümmet

Yukarıda da görmüş olduğumuz gibi yeryüzünde yaşayan insanların tümüne birden ümmet denebilmektedir. Bununla birlikte bu geniş topluluk, Allah'ın elçilerinin getirdikleri mesaja karşı takındıkları tavır bakımından da ikiye ayrılmaktadır. Buna göre:

aa- Ümmet-i Da've

Elçilerin getirdikleri mesajın en genel anlamda muhatabı olmak açısından bütün insanlara Ümmet-i Da've (kendilerine ilahî mesajları tebliğ edilmesi gereken insanlar topluluğu) denmektedir.

⁴¹³ bkz. 43/ Zuhruf 22, 23.

⁴¹⁴ et-Taberî, a.g.e., XIII/198; el-Begavî, a.g.e., IV/136; er-Râzî, a.g.e., XX/47; el-Kurtubî, a.g.e., X/6238; İbn Kesîr, a.g.e., XV/5638.

Kur'ân-ı Kerîm genel bir prensip olarak Allâh Teâlâ'nın bütün toplumlara bir elçi göndermiş olduğunu bildirmektedir. Elçi yahut rehber gönderilen toplumlar ümmet olarak adlandırıldığı gibi her *kavim* için de uyarıcı gönderildiği ifade edilmektedir. Yûnus sûresinde bu konu öz olarak şöylece ifade edilmektedir:

*"Her ümmet için mutlaka bir elçi olagelmıştır. Ancak her ümmetin elçisi geldikten ve tebliğini yaptıktan sonra onlar hakkında bütünüyle adaletle yargıda bulunulur, ve onlara asla haksızlık yapılmaz."*⁴¹⁵

Müfessirlerin çoğunluğu her ümmetin elçisinin gelmesi meselesinin Âhîret'te gerçekleşeceğini ve elçilerin, gönderildikleri ümmete şahitlik yapacaklarını ifade etmektedirler.⁴¹⁶ Bununla birlikte Esed, ez-Zemahşerî'yi takip ederek,⁴¹⁷ bu âyette başlıca iki hususun altının çizilmekte olduğunu bildirmektedir. Bunlar:

a) Vahyin, insanlık tarihi boyunca sürekli olarak devam ettiği; uzun süre hiçbir toplumun, çağın ya da uygarlığın peygamberî rehberlikten yoksun bırakılmadığı, ve

b) Allâh'ın bir toplumu, fertleri [doğru ile yanlışın anlamından] habersiz olduğu sürece cezalandırmadığı, çünkü yargılamanın ancak onların [bilinçli] eylemlerinden dolayı yapıldığı hususlarıdır.⁴¹⁸

Elçilerle birlikte Allâh her toplum için bir hayat tarzı, dinlerini yaşamaları için gerekli olan bir sistem de göndermiştir. Bu sistem Kur'ân-ı Kerîm'de *şir'ah* (veya *şer'ah*), *minhâc* ve *mensek* kelimeleriyle ifade edilmektedir. Mâide sûresinde bu hakikat şöylece dile getirilmektedir:

*"Biz her biriniz için [farklı] bir sistem (şir'aten) ve [farklı] bir hayat tarzı (minhâcen) belirledik."*⁴¹⁹

Âyetteki 'her biriniz için' ifadesi, insanlığı oluşturan çeşitli toplumları anlatmaktadır.⁴²⁰

Başka bir âyette de aynı anlam mensek kelimesiyle dile getirilmektedir:

*"Biz her ümmete, kulluklarını göstermeleri için ayrı bir ibadet tarzı tayin ettik."*⁴²¹

⁴¹⁵ 10/ Yûnus 47. Ayrıca bkz. 2/ Bakara 213; 6/ En'âm 42; 11/ Hûd 48; 13/ Ra'd 30; 16/ Nahl 36; 23/ Mü'minûn 44; 29/ Ankebût 18; 35/ Fâtır 24; 40/ Gâfir 5.

⁴¹⁶ Müfessirlerin görüşleri için bkz. el-Kurtubî, a.g.e., V/3188.

⁴¹⁷ ez-Zemahşerî, a.g.e., II/239.

⁴¹⁸ Esed, a.g.e., s. 404.

⁴¹⁹ 5/ Mâide 48.

⁴²⁰ Esed, a.g.e., s. 200.

Şir'ah – *Şerî'ah* kelimesi lafzen, (insanların ve hayvanların yaşamaları için zorunlu olan su ihtiyacını karşıladıkları) "su kaynağına giden yol"u gösterir.⁴²² Kur'ân-ı Kerîm'de ise bir topluluğun sosyal ve manevî refahı için gerekli olan bir hukuk sistemini göstermek için kullanılır.⁴²³

Minhâc terimi ise genellikle soyut anlam taşıyan "açık yol", yani "bir hayat biçimi" anlamına gelir.⁴²⁴

Mensek kelimesi de "bir ibadet yolu, bir ibadet türü ya da biçimi" anlamlarına gelir.⁴²⁵

Şir'ah ve *minhâc* terimleri yalnızca belli bir inanç sistemi ile ilgili kanunları değil ama aynı zamanda Kur'ân'a göre Allâh'ın her peygamberi tarafından tebliğ edilen bütün değişmez, temel manevî hakikatleri de kapsayan 'din' teriminden anlam olarak daha dar kapsamlıdır. Çünkü bunlar, her toplumun kültürel gelişmesine ve zamanın ihtiyaçlarına göre değişir.⁴²⁶

ab- Ümmet-i İcâbe

Elçilerin getirdikleri mesajlara karşı olumlu bir tavır takınan ve onları kabul edip elçilerin safında yer alan topluluğa da Ümmet-i İcâbe (yapılan tebliği kabul eden insanlar topluluğu) denmektedir.⁴²⁷ Bu sebeple biz insanlık tarihi boyunca yaşamış bütün insanları ümmet-i da've olarak; isimleri Kur'ân-ı Kerîm'de zikredilsin yahut zikredilmesin, kendilerine bir Peygamber gönderilmiş ve o Peygambere tabi olmuş bütün toplulukları da birer ümmet-i icâbe olarak tanımlayabiliriz.

b- İslâm Toplumu Olarak Ümmet

⁴²¹ 22/ Hacc 67.

⁴²² er-Râgib el-İsfehânî, a.g.e., s. 379; İbn Manzûr, a.g.e., VIII/176.

⁴²³ Esed, a.g.e., s. 200.

⁴²⁴ er-Râgib el-İsfehânî, a.g.e., s. 772; İbn Manzûr, a.g.e., II/383.

⁴²⁵ er-Râgib el-İsfehânî, a.g.e., s. 747; İbn Manzûr, a.g.e., X/498.

⁴²⁶ Esed, a.g.e., s. 200-201.

⁴²⁷ İbn Manzûr, a.g.e., XII/27-28; Firûzâbâdî, a.g.e., III/394; et-Tehânevî, a.g.e., I/91.

Kelime olarak "barış yapmak, boyun eğmek, itaat etmek, teslim olmak" gibi anlamlara gelen İslâm⁴²⁸ ıstılah olarak, hem Allâh'ın bütün elçileri aracılığıyla göndermiş olduğu yegâne semavî öğretinin, hem de Hz. Muhammed (s.a.v.)'in getirmiş olduğu dinin adıdır.⁴²⁹ Bu semavî öğretinin tarihteki serüveni esas alınırca, bunu kabul eden bütün toplulukları müslüman ümmeti olarak tanımlamak mümkündür. Kur'ân-ı Kerîm'de bir âyette şöyle buyrulmaktadır:

*"[Siz ey inananlar,] gerçek şu ki bu sizin ümmetiniz tek bir ümmettir, çünkü hepinizin Rabbi Benim; öyleyse yalnızca Bana kulluk edin."*⁴³⁰

Bu âyetin öncesindeki âyetlerde (48-91), hepsi de Allâh'ın birliği, eşsiz-ortaksız olduğu ilkesini tebliğ eden önceki bazı peygamberler hatırlatılmaktadır. Bu âyette ise Kur'ân'ın söylemi, Allâh'a inananların birliği ile bir arada düşünülmesi gereken tevhîd ilkesine dönmektedir.⁴³¹

Yine mezkûr konuyla alakalı bir başka âyette ise şöyle buyrulmaktadır:

*"Muhakkak ki bu sizin ümmetiniz bir tek ümmettir; çünkü hepinizin Rabbi Benim, öyleyse Bana karşı sorumluluğunuzun bilincinde"⁴³² olun.*⁴³³

Burada da, bir önceki âyette, gönderilmiş bütün elçilere verilmiş ortak prensiplerden bahsedildikten sonra, yukarda zikredilen âyette olduğu gibi, hangi tarihi isimlendirme altında olursa olsun, gerçek anlamıyla Allâh'a inanan herkese hitap etmektedir. Kur'ân-ı Kerîm, Allâh'ın elçilerinin hepsini içine alan önceki atıfla, zamanın ihtiyaçlarına ve hitap ettikleri toplumların tâbi oldukları izafî şartlara bağlı olarak getirdikleri uygulamaya ilişkin ilke ve kurallar arasındaki harici ve biçimsel farklılıklar ne olursa olsun, bütün peygamberlerin aynı temel gerçeklerle gönderildiklerini, aynı temel gerçekleri tebliğ ettiklerine işaret etmektedir.⁴³⁴ Müfessirlere göre de bu âyetlerdeki ümmet, millet [yani din] anlamındadır. Yani "sizin dininiz,

⁴²⁸ er-Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 351.

⁴²⁹ Ece, a.g.e., "İslâm".

⁴³⁰ 21/Enbiyâ 92.

⁴³¹ Elmalılı, a.g.e., IV/3370; Esed, a.g.e., s. 663.

⁴³² Esed'e göre takvâ kelimesinin 'Allah korkusu' şeklinde çevrilmesi, bu ibarede buluna olumlu içeriği yani O'nun her zaman ve her yerde hazır olduğunun farkında olmayı ve kişinin, bu farkında oluşun ışığı altında kendi varlığını biçimlendirme arzusunu tam olarak yansıtmamaktadır. O sebeple kelimeyi, "Allah'a karşı sorumluluk bilinci içinde olmak" diye karşılamaktadır. bkz. Esed, a.g.e., s. 4.

⁴³³ 23/Mü'minûn 52.

⁴³⁴ Elmalılı, a.g.e., IV/3457; Esed, a.g.e., s. 696.

ayrılığa düşmeden tek din olarak yaşamanız gereken işte bu İslâm dinidir” demektir.⁴³⁵

İlahî hitap karşısındaki iki temel tutumun (hak-bâtıl) peş peşe sıralandığı bir başka yerde, bu konunun benzer şekilde ifade edilmesine tanık olmaktadır:

“Yarattıklarımız arasında [başkalarına] doğru yolu gösteren ve onun ışığında adaletle davranan insanlar (ümme) da vardır.”⁴³⁶

er-Râzî'nin naklettiğine göre el-Cübbâî der ki: “Bu âyet, her zaman için hak-ki [Allâh'ın sahih dinini] tutup kaldıran, onunla amel eden ve ona yönelen insanlar bulunmuştur ve bunlar hiçbir zaman batıda birleşmemişlerdir.”⁴³⁷ Ayrıca bu âyetteki atıf, bütün çağları ve bütün toplumları –yani, Allâh'ın mesajlarını yürekten kabul edip, Allâh'ın mutlak hakikat olduğu inancı içinde, bu mesajların ışığı altında yaşamaya çalışan herkesi kucaklayacak kadar geniş tutulmaktadır.⁴³⁸

Bununla birlikte, Kur'ân-ı Kerim'in de belirttiği gibi, Hz. Muhammed (s.a.v)'in getirmiş olduğu dini kabul eden insanlar da müslüman ümmetidirler.

Kâ'be'yi inşa ederken Hz. İbrâhim ve oğlu Hz. İsmâil (a.s.) şöyle dua ediyorlardı:

“Ey Rabbimiz, bizi Sana teslim olanlardan (müslimeyni) kıl ve bizim soymuzdan Sana teslim olacak bir topluluk (ümme) çıkar...”⁴³⁹

Görüldüğü gibi bu iki Elçi hem kendilerini ve hem de kendi soylarından gelecek olan toplulukları müslüman (Allâh'a teslim olan) olarak nitelendirmektedirler. Âyette geçen “ikimizi Sana teslim olanlardan kıl” ifadesinin “ferdî iman” anlamına geldiğini ve ancak fert fert mü'min birer kul olan müslümanların İslâm toplumunu oluşturabileceklerini ifade ettiğini belirten Yoshiko Oda, bu toplumun Arapça'da “Müslümanların toplumu” anlamında “ümme'l-müslimîn” şeklinde ifade edildiğini, oysa bu âyette Hz. İbrâhim ve oğlunun, soylarından müslüman bir ümmet (مسلمة) gelmesi için dua ettiklerini belirtmektedir. Ona göre bu ifadelerden ikincisi mantıken birincisini de içerir fakat birincisi her zaman zorunlu olarak müslüman ümmet olmayabilir. Müslüman ümmet (امة مسلمة), her ferdinin tek tek müslüman ve kendi-

⁴³⁵ bkz. et-Taberî, a.g.e., IX/67-68; el-Begavî, a.g.e., III/270; ez-Zemahşerî, a.g.e., II/583; er-Râzî, a.g.e., XXII/219; el-Kurtubî, a.g.e., VI/4378; İbn Kesîr, a.g.e., X/5378.

⁴³⁶ 7/A'râf 181.

⁴³⁷ er-Râzî, a.g.e., XV/72..

⁴³⁸ İbn Kesîr, a.g.e., VII/3172; Esed, a.g.e., s. 312.

⁴³⁹ 2/Bakara 128.

sini Allâh'a adanmış oluşuna ilaveten toplumun da bütünüyle kendisini Allâh'a adanmış/teslim etmiş oluşuna işaret eder.⁴⁴⁰

Müfessirler buradaki "bizim soyumuzdan" ifadesinin, Hz. İbrâhim'in ilk oğlu olan Hz. İsmâil'e işaret ettiğini ve bu işaretin de Hz. İsmâil'in soyundan gelen Peygamber Muhammed (s.a.v)'e dolaylı bir atıf olduğunu ifade etmektedirler.⁴⁴¹

Yukarıda da geçtiği üzere Bakara sûresinde geçen bir âyette müslümanların oluşturmuş oldukları toplumdan "vasat ümmet" (dengeli ve ölçülü bir toplum) diye bahsedilmektedir. Âyet, daha önce Kudüs'e doğru olan kıblenin Kâ'be yönüne çevrilmesi ve bunun bazı "dar kafalı düşüncesizler" tarafından problem edilmesi ile ilgili bölümün içinde yer alır.

Müfessirlere göre buradaki "dengeli ve ölçülü toplum"un, aşırılıklar karşısında âdil bir denge gözeten ve hem zevk ve sefahati hem de mübalağalı bir zühdü reddederek insanın tabiatını ve imkanlarını değerlendirmede gerçekçi ve makul davranan bir topluluk anlamına gelmektedir.⁴⁴²

Âl-i İmrân sûresinin 104. âyetinde İslâm toplumunun içinde "iyi ve yararlı olana davet eden, doğru olanı emreden, eğri ve yanlıştan alıkoyan bir topluluğun (ümme) bulunması istenmektedir. Âyetin hemen öncesinde bulunan bölümlerde, İslâm toplumunu oluşturan müslümanlara "takvâ sahibi olmak" ve "Allâh'ın ipine sımsıkı sarılmak" konusunda tavsiyelerde bulunmaktadır. Bu sebeple buradaki kasıt "sizler toptan insanları hayra, yani İslâm'a ve onun şeriatine çağırın ve onlara Muhammed (s.a.v)'e ve O'nun getirdiği dine uymayı emreden ve onları münkerden yani Allâh'ı inkardan ve Peygamber'i yalanlamaktan sakındıran bir topluluk olun"⁴⁴³ olabileceği gibi bazı müfessirlerin dediği gibi toplum içinde özellikle bu iş için yetiştirilmiş bir grubun bulunması da söz konusu olabilir. Zira bilenlerin yapacağı iş, bilmeyenlerinkine göre daha etkili olacaktır.⁴⁴⁴ Mânâ tam olarak nasıl anlaşılırsa anlaşılınsın, netice itibariyle İslâm Ümmetinin Âhiret'te saidler⁴⁴⁵ [bu dünyada yaptığı iyilikler sebebiyle orada cenneti hak edenler] olmaları için iyiliği emir ve kötülüğü nehyiden vazgeçmemeleri gerekmektedir.

⁴⁴⁰ Oda, a.g.m., s. 105.

⁴⁴¹ bkz. el-Begavî, a.g.e., I/116; ez-Zemahşerî, a.g.e., I/311; er-Râzî, a.g.e., IV/61; Esed, a.g.e., s. 36.

⁴⁴² bkz. ez-Zemahşerî, a.g.e., I/317; Muhammed Reşîd Rızâ, a.g.e., II/4-5.

⁴⁴³ et-Taberî, a.g.e., III/26.

⁴⁴⁴ bkz. ez-Zemahşerî, a.g.e., I/452; İbn Atiyye, a.g.e., III/186; er-Râzî, a.g.e., VIII/189-190; İbn Kesîr, a.g.e., IV/1327.

⁴⁴⁵ bkz. 11/Hûd 108.

Nitekim sonraki âyetlerde müslüman toplumunun insanlık için icra edeceği tarihî fonksiyon şu şekilde dile getirilmektedir:

*“Siz, insanlığ[ın iyiliği] için çıkarılmış hayırlı bir topluluksunuz (hayra ümmetin); doğru olanı emreder, eğri olandan alıkoysunuz ve Allâh’a inanırsınız...”*⁴⁴⁶

Kimilerine göre buradaki hayırlı ümmet, Hz. Peygamber’le birlikte Mekte’den Medîne’ye göç eden insanlardır. Müfessirlerin çoğunluğuna göre ise iyiliği tavsiye ve kötülükten alıkoyma prensibini uygulamak sûretiyle her müslüman topluluk kendi zamanı için insanların hayrına çalışmış olur ve bu sıfatı almaya hak kazanır.⁴⁴⁷

Esasen, denilebilir ki, âyet-i Kerîmede İslâm toplumunun kuruluşu için, onu oluşturan fertlerde bulunması gereken “şahsî iman” ve onun tezahürlerinden bahsedilmektedir. Zira İslâm, bilindiği üzere, evrensel bir dindir ve İslâm toplumu da onu oluşturan kalıplarla örtüşmek yani kişilerde bulunması gerekli “şahsi iman”a sahip kimseler olmak durumundadırlar.⁴⁴⁸ İslâm ümmetini oluşturacak kimselerin esas mümeyyiz özelliği, bu âyete göre, tevhîdin yanında iyiliği emir ve kötülükten alıkoyma olmalıdır. Esasen onun hayırlı bir topluluk olarak nitelendirilmesi, bu vasıfları taşımasıyla alakalıdır. Bu prensip, şu örnekte olduğu gibi hayatın her alanında yaygınlaştırılmalıdır: Hz. Ömer (r.a) hacca gider ve orada insanların, ibadetlerini çok hızlı bir şekilde ifa ettiklerini görür. Bunun üzerine yukarıdaki âyeti okur ve şöyle der: “Bu ümmetten olmak kimin hoşuna gidiyorsa, Allah’ın bu ümmet için koyduğu şartlara uysun.”⁴⁴⁹

Ümmetin bütün fertleri kendi gayretlerince bu iyiliği emr ve kötülükten alıkoyma prensibini hayata geçirmeye çalışmalıdırlar. En azından çoğunluk böyle olmalıdır, zira bir ümmetin hayırlı oluşu, çoğunluğunun hayırlı oluşu demektir.⁴⁵⁰ Diğer yandan, ez-Zemahşerî’nin de dediği gibi, insan kendisi yapmasa bile, iyi olanı emretmeli, kötü olandan da kaçındırmalıdır. Zira insanın “ben yapmadığım şeyi insanlara tavsiye edemem” demesi çoğu kez şeytanın bir aldatmacasıdır. Tam an-

⁴⁴⁶ 3/Âl-i İmrân 110.

⁴⁴⁷ bkz. et-Taberî, a.g.e., III/29-30; el-Kurtubî, a.g.e., II/1412-1413.

⁴⁴⁸ Oda, a.g.m., s. 104.

⁴⁴⁹ İbn Kesîr, a.g.e., IV/1345.

⁴⁵⁰ bkz. İbn Atiyye, a.g.e., III/193; İbn Kesîr, a.g.e., IV/1332; Elmalılı, a.g.e., II/409.

lamıyla doğru olan insan çok azdır ve eğer böyle düşünülürse kimse iyiliği emretmez.⁴⁵¹

Ümmetin müslüman toplumla alakalı olarak geçtiği yerlerden biri de Nahl sûresinin 92. âyetidir. Burada yeminler konusunda müslümanlara emir ve tavsiyeler sıralanırken toplumun içindeki grupların (ümme), yeminleri kendi aralarında bir aldatma aracı olarak kullanmamaları emredilir.

2- Topluluk Anlamındaki Diğer Kavramlar

Kur'ân-ı Kerîm'de toplulukla ilgili olarak kullanılan başka kelimeler de vardır. Bunlara, genel anlamları itibariyle "topluluk" karşılığı verilmektedir. Bununla birlikte hepsi de farklı özellikler taşıyan toplulukları nitelemektedirler. Aşağıda da görüleceği üzere bu kelimeleri genel özelliklerine göre taksim etmek daha faydalı olacaktır.

a- İztırarî Topluluklar

Bu başlık altındaki topluluk türleri, insanların –özet bir ifadeyle- doğumla birlikte katılmış buldukları topluluklardır.

---

⁴⁵¹ ez-Zemahşerî, a.g.e., I/453.

aa- Ehl, Âl

Yalnızca neseb, din yahut bunlara benzer şekilde bir zenaat, bir ev, bir me-kanın bir araya getirdiği kimseler, yahut sadece bir ev halkı, veya da yalnızca aynı soydan insanlar demek olan *ehl* kelimesinin değişikliğe uğramış (maklûb) halidir.

Bir insana –gerek birinci dereceden, gerekse ikinci, üçüncü dereceden- ya-kın durumda bulunan insanları, o insana atfederek belirtmek için kullanılır.⁴⁵²

Kur'ân'da bu anlamıyla yirmi altı yerde geçer.⁴⁵³ Yerine göre “halk, hânedan, adamlar, taraftarlar, aile, soy” gibi anlamlara gelmektedir.

ab- Aşîret

Bir babanın en yakın çocukları anlamına gelen bir topluluk ismidir. Kabileyle aynı anlama geldiği de belirtilmekle birlikte, daha çok kabileyi oluşturan büyük aile gruplarına denir. çoğulu 'aşâirdir.⁴⁵⁴

Kur'ân'da aşîret kelimesi üç yerde geçer ve “topluluk, yakın akrabalar, men-sup olunan boy ya da oymak” anlamlarında kullanılır.⁴⁵⁵

ac- Kabîle

K.B.L kök harflerinden türemiştir. Lugat anlamı “başın dört tabakasın-dan/kemiğinden biri” demektir. Araplar da topluluk ismi olarak kelimeyi bu an-la-mında almışlardır. Bir atadan/babadan gelen çocuklardan müteşekkil cemaat an-lamına gelir. Hayvanlar için de kullanılabilir ve o zaman onlardan bir sınıf anlamına gelir. Çoğulu *kabâil*dir. Kabileler bir araya gelerek şa'bi oluştururlar.⁴⁵⁶

⁴⁵² er-Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 37.

⁴⁵³ Abdülbâkî, a.g.e., s. 120.

⁴⁵⁴ er-Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 502; İbn Manzûr, a.g.e., IV/574.

⁴⁵⁵ 9/ Tevbe 24; 26/ Şu'arâ 214; 58/ Mücâdele 22.

⁴⁵⁶ er-Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 592; İbn Manzûr, a.g.e., XI/540-541.

Kur'ân'da da bu sözlük anlamına uygun olarak "şeytanın avânesi"⁴⁵⁷ ve "başkalarından ayrı özelliklere (dil, kültür vs.) sahip insan toplulukları"⁴⁵⁸ anlamında kullanılmıştır.

ad- Kavim

"Oturma"nın zıddı olan "ayakta durmak, dikilmek" anlamındaki K-V-M kök harflerinden türer. Topluluk ismi olarak esasen yalnızca erkeklerden müteşekkil bir cemaat anlamına geldiği belirtilmektedir. Çoğulu *ekvâmdır*.⁴⁵⁹

Kelime Kur'ân genelinde erkek ve kadın her iki topluluk için de kullanılmaktadır. Üç yüzden fazla yerde kullanılan kelimenin⁴⁶⁰ anlamlarını şu şekilde tasnif etmek mümkündür:

1) İlgili âyetlerin bir kısmında kelime, soy birliği ve bu istikametteki toplulukları niteler durumdadır.⁴⁶¹

2) Önemli sayıda âyette "topluluk, grup, halk" anlamlarında kullanılmıştır. Görüldüğü kadarıyla bu kullanımlarda birinciden daha geniş bir mânâ amaçlanmıştır.⁴⁶²

3) Bazı âyetlerde de "kimseler, insanlar" anlamında kullanılmıştır.⁴⁶³

---

⁴⁵⁷ 7/ En'âm 27.

⁴⁵⁸ 49/ Hucurât 13.

⁴⁵⁹ er-Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 631; İbn Manzûr, a.g.e., XII/505-506.

⁴⁶⁰ Abdülbâkî, a.g.e., s. 687-692.

⁴⁶¹ bkz. 14/ İbrâhîm 9; 18/ Kehf 90; 18/ Kehf 93; 50/ Kâf 12,13.

⁴⁶² bkz. 60/ Mümtehine 13.

⁴⁶³ bkz. 2/ Bakara 164, 230, 250; 3/ Âl-i İmrân 86, 117; 5/ Mâide 58; 6/ En'âm 97, 98, 99, 105, 126; 7/ A'râf 32 vd.

ae- Şa'b

“Toplamak, tefrîk etmek, ıslah etmek...” gibi mânâlara gelen Ş-'A-B kökünden türer. Çoğulu *şu'ûbdur*.

Topluluk ismi olarak bir tek aileden doğup dallara ayrılan kalabalık kabileye dendiği gibi, kabilelerin birleşerek oluşturduğu büyük topluluk anlamına da gelir. Tercih edilen mânâ ikincisidir.⁴⁶⁴ Bununla birlikte et-Tehânevî şa'bın “meşhur bir babaya dayanan çok kalabalık insan topluluğu” anlamına geldiğini de belirtir.⁴⁶⁵

Kur'ân'da çoğul haliyle (şu'ûben) ve yalnızca bir kere kullanılmaktadır.⁴⁶⁶ Buradaki anlamı, diğerlerinden farklı özelliklere sahip halklar, milletler demektir.

af- Karn

Birbirini zaman bakımından takip eden nesiller demektir. Aralarındaki zamanın on, yirmi, otuz, altmış veya yetmiş sene olduğunu söyleyenler vardır. Genel olarak her çağda yaşayan topluluklara karn denebilmektedir. Bununla birlikte karn'ın, belli bir zaman müddeti olduğunu söyleyenler de vardır. Çoğulu *kurûndur*.⁴⁶⁷

Kur'ân-ı Kerîm'de yirmibeş yerde geçer. Buralarda nesil, kuşak, uygarlık gibi anlamlara gelir.⁴⁶⁸

b- İhtiyarî Topluluklar

Bu tür topluluklarla biz, doğuş sebebiyle değil ve fakat sonradan bir şekilde bir araya gelinerek oluşturulan toplulukları kastetmekteyiz.

⁴⁶⁴ el-Begavî, a.g.e., IV/217; er-Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 383; İbn Manzûr, a.g.e., I/500.

⁴⁶⁵ et-Tehânevî, a.g.e., I/733.

⁴⁶⁶ 49/ Hucurât 13.

⁴⁶⁷ er-Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 605; İbn Manzûr, a.g.e., XIII/333-334.

⁴⁶⁸ Abdalbâkî, a.g.e., s. 652.

ba- Dinî Topluluklar

Bu gruptaki topluluklar, yine insanların kendi özgür iradeleriyle içine dahil olabildikleri ve fakat diğerlerinden farklı olarak ilahî mesaj karşısındaki tavırlarına göre isimlendirilenlerdir. Bu grupları isimlendirirken kullanılan kelimeler, Kur'ân-ı Kerîm'in bizzat terimleştirdiği orijinal isimlerdir.

1) Ashâb-ı Yemîn/Meymene

Yemîn, kelime olarak sağ taraf anlamına gelir. Meymene de bu kelimedenden türemiştir ve sağ taraf, sağ kol, bereket, mutluluk gibi anlamlara gelir.⁴⁶⁹ Bu ifade Kur'ân-ı Kerîm'de sekiz yerde geçer.⁴⁷⁰ Ashâb-ı yemîn/meymene'nin kimler olduğuna dair tefsirlerde çeşitli yorumlar vardır. Bu görüşlere göre bu topluluk, sağ tarafından tutularak Cennet'e sokulacak olanlar, Hz. Âdem'in sağ tarafından çıkan ve Cennet'e girecek olan zürriyeti, kitabı sağdan verilecek olanlar, ileriye geçirilecek olanlar (mütekaddimûn), ihlas sahibi müslümanlar yahut da melekler olabilir.⁴⁷¹

Elmalılı bu konuda şunları söyler: "Sağ taraf, mecâlis ve mehâfilde ta'zîm ve ihtirâm mevkiî olduğuna göre bu kişiler de ihtirâm mevkiinde bulunan yüksek hayriyet sahipleri demek olur. Aynı zamanda bu gibi kimseler hayra yarar kendilerinden istifade olunur nâfi' zatlar olmak hasebiyle meymenetli de olurlar."⁴⁷²

Bu ifade, esasında 'doğruyu bulmuş olanlar' anlamında mecazî bir kullarıdır. Temelinde Araplara ait olan ve gelecekteki bazı olayların, kuşların belli dönemlerdeki uçuş yönlerine bakılarak tahmin edilebileceği inancı yatar. Eğer kuşlar sağ yöne doğru uçmuşlarsa uğurlu gelecek, sol yöne doğru uçmuşlarsa uğursuz gelecektir. Bu eski inanış zamanla dilin kullanımına da yansımış, böylece sağ ve sol kavramları az veya çok uğurlu ve uğursuz ile eş anlamlı hale gelmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'in mecazî kullanımında da bu kavram doğruluk/dürüstlük; aşağıda

⁴⁶⁹ er-Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 849; İbn Manzûr, a.g.e., XIII/458.

⁴⁷⁰ Abdalbâkî, a.g.e., s. 494-495.

⁴⁷¹ bkz. ez-Zemahşerî, a.g.e., IV/ 52,187,257; el-Kurtubî, a.g.e., IX/ 6368; X/6878,7161; İbn Kesîr, a.g.e., XIV/7674; Elmalılı, a.g.e., VII/5464.

⁴⁷² Elmalılı, a.g.e., VI/4703-4704.

ele alacağımız şimâl/meş'eme ifadesi de eğrilik/kötülük anlamı kazanmıştır.⁴⁷³ Bu sebeple Kur'ân-ı Kerîm iyi ve doğru yolda olanların bütünü Ashâb-ı ye-mîn/meymene diye ifade eder. Bu iyi tarafta olanları da şu şekilde ikiye ayırmak mümkündür:

a) Müslim

Berâet, kötülüklerden berî olmak, esenlik içinde olmak, görünür görünmez belalardan uzak olmak anlamlarına gelen selâmet mastarından türeyen islâm kelimesi, boyun eğmek, teslim olmak, esenlik içine dahil olmak manasındadır. Terim olarak ise Peygamber'in Allah'tan getirdikleri karşısında boyun eğip onlara teslim olmak demektir. Müslim, özne/fâil ismi olup bu işi işleyen kişi demektir.⁴⁷⁴

İslâm ve müslim kelimeleri Kur'ân-ı Kerîm'de toplam elli yerde geçmektedir.⁴⁷⁵ Kur'ân-ı Kerîm müslim kelimesiyle Allah'a teslim olan insanı ifade eder. İlk Peygamber'den sonuncusuna kadar, hepsinin insanlara tebliğ ettikleri ilahî mesajlar bütününe *el-İslâm* der ve din olarak Allah'ın yalnızca İslâm'ı kabul ettiğini bildirir.⁴⁷⁶

Bu açıdan bakıldığında İslâm ile îman (müslim/mü'min) arasında fark gözükmemektedir. Fakat Hucurât suresi 14. âyet sebebiyle ulemadan bazıları bu iki terim arasında fark olduğunu söyler. Mezkur âyet şöyledir:

"Bedevîler, 'Biz îmana erdik (امنا)' dediler. De ki: "Siz [henüz] îmana ermediniz. 'Biz [zahiren] teslim olduk (اسلمنا)' demeniz daha doğrudur. çünkü gerçek îman henüz kalplerinize yerleşmiş değildir."

Bedevîlerden bazıları, kalpleriyle inanmadıkları yahut tam anlamıyla mü'min olmadıkları halde, ganimet hevesiyle, sadece dilleriyle İslâm'a girdiklerini söyleyince bu uyarıyla karşılaşmışlardır. Ulemadan bazıları bu durumu göz önüne alarak İslâm'ın sadece dil ile ikrar olduğunu, îmanın ise kalp ile tasdik anlamına geldiğini söylemişlerdir.⁴⁷⁷ Mesela Medîne ulemasından ez-Zührî (v. 124/742)'nin, 'İslâm'ın

⁴⁷³ Esed, a.g.e., s. 1103.

⁴⁷⁴ er-Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 351; İbn Manzûr, a.g.e., XII/293.

⁴⁷⁵ Abdulbâkî, a.g.e., s. 438-439.

⁴⁷⁶ 3/Âl-i İmrân 19,85; 5/Mâide 3.

⁴⁷⁷ ez-Zemahşerî, a.g.e., III/127; el-Kurtubî, a.g.e., IX/6169.

kelimeye, 'iman'ın da amele işaret ettiğini söylediği rivayet edilir.⁴⁷⁸ Fakat Kur'ân-ı Kerîm'in bütünü göz önüne alındığında müslim ve mü'min kelimeleri arasında fark olmadığı görülür. İman etmiş mü'minler topluluğuna Allah Teâlâ hem önceki kitaplarda hem de son kitap Kur'ân-ı Kerîm'de "müslümanlar" adını vermiştir.⁴⁷⁹ Yukarıda zikredilen âyetteki ifade lafzî bir ayırım olup, uygulama açısından geniş anlamda bir farka tekabül etmez.⁴⁸⁰ Nitekim İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe (v. 150/767) de her ne kadar lafzen farklı olsalar da iman ve İslâm kelimelerinin aynı anlama geldiklerini söyler.⁴⁸¹ Burada ashâb-ı yemîn/meymene başlığı altındaki topluluğu müslim ve mü'min diye iki ayrı ifade ile ele alışımızın sebebi ise bunların, müslümanları en geniş anlamıyla niteleyen iki terim olması hasebiyledir. Şüphe yok ki müttakî, muhlis, muhsin vb. terimler daha özel ifadelerdir ve bu terimlerin içinde mütalaa olunabilirler.

b) Mü'min

Kelimenin türediği kök fill olan E.M.N, korkudan uzak olmak, hâin olmamak gibi anlamlara gelir. Mü'min ise bu kök harflerin if'âl kalıbına sokulmasıyla elde edilmiş fâil (özne) ismidir ve îmâna sahip olan kimse anlamına gelir. İmân ise tasdik etmek, güvenmek, bağlanmak ve yalanlamamak anlamlarına gelir.⁴⁸²

Mü'min, Kur'ân-ı Kerîm'in en önemli kavramlarından biridir. Mü'min kavramı, hem Allâh'tan gelenlerin doğru olduğunu kabul etmeyi, hem de o imanın verdiği güçle başkalarına güven vermeyi ifade eder.⁴⁸³

Kur'ân'da müzekker-müennes-çoğul halleriyle iki yüzden fazla yerde⁴⁸⁴ kullanılan kelime, Allâh'a gönülden bağlı olan insanları tanımlamaktadır. Bu tanımlamalara göre özetle mü'min kimsede bulunması gereken özellikler şunlardır: Temel tavır olan hilm [cehâletin zıddı], sürekli kulluk vazifeleri, Hesap Günü'nden korku duymak, sahih takvâ göstergesi, amellerin en önemlisi olarak infâk, ama işi

⁴⁷⁸ bkz. et-Taberî, a.g.e., XI/89-91.

⁴⁷⁹ 22/Hacc 78.

⁴⁸⁰ Geniş açıklama için bkz. Elmalılı, a.g.e., VI/ 4481-4484.

⁴⁸¹ Beyazîzâde Ahmed Efendi, İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri, (trc. İlyas Çelebi), MÜİFAV yay., İstanbul 1996, s. 107.

⁴⁸² er-Râgib el-İsfehânî, a.g.e., s. 30-31; İbn Manzûr, a.g.e., XIII/21.

⁴⁸³ Ece, a.g.e., s. 442.

⁴⁸⁴ Abdalbâkî, a.g.e., s. 110-114.

Câhiliyye'nin kontrolsüz ve övünçlü eliaçıklığına vardırımsızın, Allâh'ın şiddet ve katiyetle yasaklamış olduğu Cahiliyye fiillerinden, mesela şirkten, haklı bir sebep olmaksızın bir canlıyı öldürmekten, zinâdan sakınmak, yeminli olarak yalan söylemekten ve gevezelikten kaçınmak, vahiyle gelen Kelâm'ın derin mânâsına karşı hassas bir alaka ve Âhiret'in verdiği ümide dayalı olarak bu dünyada sükûnet ve huzur içinde mutlu bir hayat.⁴⁸⁵

2) Ashâb-ı Şimâl/Meş'eme

Şimâl sol taraf demektir.⁴⁸⁶ Kur'ân-ı Kerîm'de üç yerde geçen⁴⁸⁷ bu ifade, yukarıdaki Ashâb-ı yemîn/meymene'nin tam zıddı bir kullanıma sahiptir ve Kur'ân-ı Kerîm'in, en genel ifadeyle 'kötü tarafta olanlar'ı tasvir etmek için kullandığı bir mecazî ifadedir.⁴⁸⁸ Bu grupta olanları da yine Kur'ân-ı Kerîm'in ifadelendirmeleriyle şu şekilde taksim etmek mümkündür:

a) Münâfık

Kelime ,“ölmek, bitmek, tükenmek, malın revaçta olup iyi satması vs.” anlamlarına gelen N.F.K kök fiilinden türemiştir. 'Münafık'ın anlamı ise ikiyüzlülük yapan demektir. Kelime bu anlamını Yerbo'a denilen tarla farelerinin, düşmanlarını aldatmak için, yaptığı iki yuvadan birinde görünüp, tehlike anında tavanı daha yumuşak olan diğerinden çıkıp gitmesi şeklindeki hareketinden alır. Araplar mezkur hayvanın bu hareketini *nefeka* fiiliyle tanımlarlar. Münafık da bu hayvan gibi İslâm'a bir kapıdan girer fakat belli olmayan başka bir kapıdan çıkar.⁴⁸⁹

Kelime ikiyüzlülük anlamında Kur'ân-ı Kerîm'de otuzdan fazla yerde geçer.⁴⁹⁰ Kur'ân'ın tanımladığı münafıklık hadisesinin bir çok tezahürü bulunmaktadır. Münafıklar iman ile küfür arasında gidip gelirler, yeryüzünde fesat (bozgunculuk)

⁴⁸⁵ İzutsu, a.g.e., s. 247-248.

⁴⁸⁶ er-Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 392; İbn Manzûr, a.g.e., XI/364.

⁴⁸⁷ Abdalbâkî, a.g.e., s. 495.

⁴⁸⁸ bkz. ez-Zemahşerî, a.g.e., IV/ 52,187,257; el-Kurtubî, a.g.e., IX/ 6368; X/6878,7161; Elmalılı, a.g.e., VII/5464.

⁴⁸⁹ er-Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 765-766; İbn Manzûr, a.g.e., X/385-386.

⁴⁹⁰ Abdalbâkî, a.g.e., s. 809.

çıkardıkları halde kendilerinin esasen ıslah ediciler olduklarını söylerler, Allah'a kötü zanda bulunurlar ve insanları çirkin olana çağırıp onları iyi ve yararlı olandan men ederler, kötü sözlerin ve fiillerin müslüman toplum arasında yayılmasından hoşnut olurlar, dış görünüşleri güzel olabilir fakat içlerinde fesat barındırırlar, mü'minlerin arasına ayrılık tohumları serperler ve onları en iyi tarif eden özellikleri olarak bir taraftan iman iddiasında bulunurken diğer taraftan peygambere karşı düşmanlık besler ve isyan etmeye kalkışırlar.⁴⁹¹

b) Fâsık

Kelimenin türemiş olduğu F.S.K kökü, "çıkmaq, sıyrılmak" anlamlarına gelir. Mesela birisinin emrinden çıkmaya *fısk* denir. Araplar kabuğunu yarıp çıkan hurma için (fesekat) fiilini kullanırlar. Deliğinden çıkıp insanlara görünen fare için de *fûveysika* kelimesi kullanılır. Fasık, bu kelimenin özne halidir.⁴⁹²

Kelime, fiil ve çoğul halleriyle birlikte Kur'ân'da elliden fazla yerde geçmektedir.⁴⁹³ Fâsık kavramının içeriği oldukça geniştir. Ama en genel anlamıyla fâsıkın yaptığı işi (fısk), "Allah'a ve Peygamber'in O'ndan getirdiklerine itaatten kaçınmak" (hurûc 'ani'l-itâ'ah) şeklinde tanımlamak mümkündür. Zira bakıldığı zaman Kur'ân-ı Kerîm 'fısk ve fâsık' kelimelerini bazen mü'minlerin hataları hakkında kullanırken, bazen de inkarcıların tavırları hakkında kullanmaktadır. Kâfirlere, müşriklere, mü-nâfıklara ve ehl-i kitâba fâsık denildiği gibi bazen de Peygamberi dinlemeyen yahut Allah'ın çağrısına uyarak O'nun yolunda cihâd etmeyen mü'minler için de aynı kelime kullanılmaktadır.

c) Kâfir

Örtmek, gizlemek anlamlarına gelen K.F.R kök fiilinden türeyen bir fail (özne) ismidir. Araplar geceye eşyayı örttüğü için, denize içindekileri gizlediği için, ka-

⁴⁹¹ bkz. 2/Bakara 12-15; 4/Nisâ 142; 9/Tevbe 67-69, 107; 24/Nûr 19, 47; 58/Mücâdele 9-10 vd.

⁴⁹² er-Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 572; İbn Manzûr, a.g.e., X/308.

⁴⁹³ Abdalbâkî, a.g.e., s. 630-631.

ra bulutlara güneşi örtüp gizlediği için kafir derler. Ayrıca çiftçi de tohumu toprağa atıp üzerini örttüğü için kafir diye isimlendirilir.⁴⁹⁴

Kelime bütün türevleriyle birlikte Kur'ân-ı Kerîm'de beş yüzden fazla yerde geçmektedir.⁴⁹⁵ Kur'ân'ın kafir diye nitelendirdiği insanlar topluluğunun en belirgin özelliği, iman [tasdik etmek] denen hâlin zıddına [inkar etmek] sahip olmalarıdır.⁴⁹⁶ İnkâr etmek ise hakikati gizlemek, örtmek ve bilmemezlikten gelmek demektir. Allah'ın lütfuna mazhar olduktan sonra, davranışlarda Allah'a karşı hiçbir minnettarlık duymamaktır.⁴⁹⁷ Başka bir ifadeyle Kur'ân'ın kullandığı şekliyle "küfr", inkar etmekle birlikte güçlerin ve nimetlerin kötüye kullanılması anlamına da gelir. Bu kötüye kullanma da akabinde her şeyin, halkın yararı ve insanlığa hizmet için Allah'ın himayesinde olduğu inancının kaybolmasına sebep olur ve böylece maneviyat olabildiğince zayıflar.⁴⁹⁸

"Kafir" ismi Kur'ân'a göre bütün inkarcıların ortak ismidir. Onlar bu ismi yaptıkları fiiller, tuttukları yol veya kabul ettikleri inanç sebebiyle almışlardır. Bunları da yine Kur'ân-ı Kerîm'in bildirdiği şekliyle şöylece özetleyebiliriz: Allâh'a ortak koşmak, Ehl-i Kitâb da denen Yahudi ve Hristiyanlardan olmak, Âhiret'i inkâr etmek, Allâh'ın rahmetinden ümit kesmek, Allâh'ı ve Peygamber'i inkâr etmek...⁴⁹⁹

d) Müşrik

Kelime, "ortak olmak, ortaklık kurmak, ortak edinmek" anlamlarına gelen Ş.R.K kök fiilinden türemiş olup bu fiilin if'âl kalıbına sokulmuş halinin özne ismidir. "Ortak koşan, ortak edinen" anlamlarına gelmektedir. "Müşrik" in işlediği bu fiile "şirk" denir.⁵⁰⁰

⁴⁹⁴ er-Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 653; İbn Manzûr, a.g.e., V/144-147.

⁴⁹⁵ Abdülbâkî, a.g.e., s. 709-716.

⁴⁹⁶ İzutsu, a.g.e., s. 166.

⁴⁹⁷ Ahmed b. Hanbel, a.g.e., I/298.

⁴⁹⁸ Sıddıkî, Mazharuddîn, Kur'ân'da Tarih Kavramı, (trc. Süleyman Kalkan), II. Basım, Pınar yay., İstanbul 1990, s. 48-49.

⁴⁹⁹ bkz. 4/Nisâ 150-151; 5/Mâide 17, 52, 73; 6/En'âm 150; 9/Tevbe 37; 12/Yûsuf 87; 25/Furkân 55.

⁵⁰⁰ er-Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 380-381; İbn Manzûr, a.g.e., X/448-449.

Kur'ân-ı Kerîm'de türevleriyle birlikte yüz doksan kûsür yerde geçer.⁵⁰¹ Müşrik kelimesi, Kur'ân dilinde, ifade ettiği mana itibariyle biri zâhirî, diğeri hakîkî anlamda olmak üzere iki şekilde kullanılmaktadır.

Zahirî anlamda müşrik, açıktan açığa Allah'a ortak koşan, bir çok ilaha inanan; hakikî anlamda müşrik ise, görünüşte tevhid iddiasına rağmen, gerçekte Allah'a ortak koşandır.⁵⁰²

Kur'ân'da en kapsamlı tanımlamaya göre müşrik, Allâh'a rubûbiyyetinde ve mülkünde ortak koşan kişidir. Bu tanımlamaya göre müşrik kavramının anlam içeriğini başlıca iki faktörün belirlediği söylenebilir: Vahye tâbî olmamak ve Allâh'ın mutlak birliğini (tevhîd) tanımamak.⁵⁰³ Ayrıca müşrik Allâh'a iftira etmekten başka bir şey yapıyor değildir.⁵⁰⁴

3) Ehl-i Kitâb

Kur'ân'daki inanç kökenli topluluk isimlendirmelerinden biri de Ehl-i Kitâb'dır. Bu ifade Kur'ân'da otuzdan fazla yerde kullanılır.⁵⁰⁵ Kur'ân bu isimlendirme ile Kur'ân'dan önceki semavî kitaplara bağlı olan grupları, özellikle de Yahudi ve Hıristiyanları kastetmektedir.

bb- Ahlakî Topluluklar

1) Müsbet Topluluklar

Bu gruba giren topluluklar, kendilerinden Kur'ân-ı Kerîm'de genellikle müsbet bir şekilde bahsedilen topluluk çeşitleridir.

a) Fırka-Ferîk

⁵⁰¹ Abdalbâkî, a.g.e., 466-468.

⁵⁰² el-Beydâvî, a.g.e., I/155; el-Âlûsî, a.g.e., II/120; Elmalılı, a.g.e., I/771.

⁵⁰³ bkz. 6/En'âm 106.

⁵⁰⁴ bkz. 10/Yûnus 68-70.

⁵⁰⁵ Abdalbâkî, a.g.e., s. 117-118.

“Ayırt edici bazı özelliklere sahip insanların oluşturmuş oldukları topluluk, insanlardan bir grup” anlamlarına gelir. Ferîk fırkaya göre daha kapsamlıdır. Fırkanın çoğulu *fıraktır*.⁵⁰⁶

Kur’ân’da kelime iki kullanım şekliyle toplam otuz dört yerde geçmektedir. Buralardaki anlamları da “grup, topluluk, kimseler” şeklindedir.⁵⁰⁷

b) Sülle

İnsanlardan bir cemaat demektir. Fırka ve fie’ ile aynı anlama geldiği de söylenmektedir.⁵⁰⁸

Kur’ân’da üç yerde geçmektedir. Buralarda “topluluk, grup, kimseler” anlamında kullanılmıştır.⁵⁰⁹

c) Fie

Birbirine destek olan ve açıkça yardımlaşan insan topluluğu anlamına gelir.⁵¹⁰

Kur’ân’da on bir defa geçer.⁵¹¹ Buralarda “açıkça birbiriyle yardımlaşan topluluk”⁵¹² anlamına geldiği gibi, “destek çıkan kimseler, hâmîler”⁵¹³ anlamlarına da gelmektedir.

d) Şi’a

Herhangi bir sebeple bir araya gelen, amaçları aynı olan ve birbirlerinin görüşünü destekleyen insanlar topluluğu demektir. Bununla birlikte *şî’ayı* oluşturan topluluğun topyekün ittifak halinde oldukları da söylenemez.

⁵⁰⁶ er-Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 568; İbn Manzûr, a.g.e., X/300.

⁵⁰⁷ Abdalbâkî, a.g.e., s. 627-628.

⁵⁰⁸ er-Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 109; İbn Manzûr, a.g.e., XI/90.

⁵⁰⁹ 56/ Vâkı’ a 13, 39, 40.

⁵¹⁰ er-Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 585; İbn Manzûr, a.g.e., I/127.

⁵¹¹ Abdalbâkî, a.g.e., s. 622.

⁵¹² 3/ Âl-i İmrân 13; 8/ Enfâl 16.

⁵¹³ 18/ Kehf 13; 28/ Kasas 81.

Ayrıca *şî'a*, bir kişiyi güçlendiren, onun etrafında yer alan ve ona destek çıkan insan topluluğu anlamına da gelir. Bu anlamıyla Hz. Ali ve onun ailesini takip edenler için özel isim olmuştur.⁵¹⁴

Kur'ân'da çoğul haliyle birlikte (*şîye'*) on bir yerde kullanılmaktadır.⁵¹⁵ Bu kullanımlarda "topluluk, grup, zümre"⁵¹⁶ anlamları olduğu gibi, "taraf" ve "birisinin yolundan gidenler"⁵¹⁷ anlamı da vardır.

e) Zümre

İnsanların oluşturduğu küçük çaplı bir grup, bir cemaat anlamına gelir. Çoğulu *zümerdir*.⁵¹⁸

Kur'ân'da kelimenin çoğul hali kullanılır ve sadece iki yerde geçer. Cehennem ve Cennet'e girecek insanların gruplar, topluluklar halinde (*zümeran*) buralara dahil olacakları belirtilir.⁵¹⁹

f) Tâife

Bin kişiden fazla olmayan, en azı bir yahut iki kişiden müteşekkil bir grup, topluluk, cemaat anlamına gelir.⁵²⁰

Kur'ân'da yirmiden fazla yerde geçer.⁵²¹ Bu kullanımlarda da "bazı insanlar, bir grup insan, küçük bir topluluk" anlamlarına gelir.

2) Menfî Topluluklar

⁵¹⁴ er-Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 397; İbn Manzûr, a.g.e., VIII/188-189.

⁵¹⁵ Abdülbâkî, a.g.e., s. 490.

⁵¹⁶ bkz. 6/ En'âm 65, 159; 19/ Meryem 69 vd.

⁵¹⁷ bkz. 28/ Kasas 15; 37/ Saffât 83.

⁵¹⁸ er-Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 315; İbn Manzûr, a.g.e., IV/329.

⁵¹⁹ bkz. 39/ Zümer 71, 73.

⁵²⁰ er-Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 463; İbn Manzûr, a.g.e., IX/226.

⁵²¹ Abdülbâkî, a.g.e., s. 530-531.

Bu gruba giren topluluklar, Kur'ân-ı Kerîm'de bir topluluk olmalarının ötesinde, genellikle buldukları durum itibariyle kendilerinde menfî bir mesaj barındıran topluluklardır.

a) Mele'

Birbirleriyle yardımlaşan, aralarında karar birliği bulunan, özellikle idarede yer alan, göz doldurucu özelliklere sahip seçkin topluluk anlamlarına gelir.⁵²²

Kur'ân'da toplam otuz yerde geçmektedir.⁵²³ Kelime esasen olumlu yahut olumsuz bir anlamı bünyesinde barındırmamaktadır. Kullanılış amacına göre bu durum farklılaşır.⁵²⁴ Fakat Kur'ân'da sadece dört yerde olumlu mânâda kullanılmıştır.⁵²⁵ Diğer yerlerde mele' kavramı, peygamberlere karşı çıkan, yönlendirdikleri kitleleri peygamberlere karşı kışkırtan, servet ve mallarıyla şımaran önderler kastedilmektedir. Bunlar oldukça kibirli insanlardır. Bu gruplara göre, ilerde olmanın, öncü olmanın, üstün sayılmanın şartı ilim ve fazilet değil, zenginlik ve zorbalıktır. Bu topluluklar zenginlik ve makamlarla şımarırlar, ellerindeki gücü zorbalık, baskı ve sindirme aracı olarak kullanırlar.⁵²⁶

b) Usbe

Birbirine destek olan, söz birliği içindeki topluluktur. Sayılarının on ila kırk kişiden müteşekkil olduğu da belirtilmektedir. 'Isâbe de aynı anlamdadır. Çoğulu 'usabdır.⁵²⁷

Kur'ân'da kelime dört yerde geçmektedir. Bunlardan üçünde kötülük yapmak üzere bir araya gelmiş topluluklar nitelenir. Bu anlamı tam olarak yansıtabilmek için özellikle buradaki kelimeyi "gürûh" olarak çevirmek isabetli olacaktır.⁵²⁸ Başka bir yerde de kelime "güçlü-kuvvetli bir topluluk" anlamında kullanılmıştır.⁵²⁹

⁵²² er-Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 719; İbn Manzûr, a.g.e., I/159.

⁵²³ Abdalbâkî, a.g.e., s. 769.

⁵²⁴ Ecc, a.g.e., s. 393.

⁵²⁵ 12/ Yûsuf 43; 27/ Neml 29, 32, 38.

⁵²⁶ Çelik, İbrahim, "Kur'ân'da Mele' Terimi", UÜİF Dergisi, C.1, sy.1, Bursa 1986, s. 79. Ayetler için bkz. 2/ Bakara 246; 7/ A'râf 60, 66, 75, 88, 90, 109, 127; 11/ Hûd 27, 38; 23/ Mü'minûn 24, 33 vd.

⁵²⁷ er-Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 503; İbn Manzûr, a.g.e., I/605.

⁵²⁸ bkz. 12/ Yûsuf 8, 14; 24/ Nûr 11.

⁵²⁹ 28/ Kasas 76.

c) Raht

Yakın akrabalar demektir. Bir kişinin kavmi, kabilesi anlamı da vardır. Sayıları bir kavle göre 10'dan az olan, diğer bir kavle göre de 40'a kadar olan hısım-akraba topluluğu demektir.⁵³⁰

Kur'ân-ı Kerîm'de üç yerde geçer.⁵³¹ Neml suresinde yeryüzünde fesat çıkaran dokuz kabile yahut kişiden bahsedilir. Bunlar Hz. Sâlih (a.s)'in kavmine mensup olup O'nun devesine eziyet eden kimselerdir.⁵³²

d) Şirzime

Küçük bir topluluk anlamına gelir.⁵³³ Kur'ân'da yalnız bir kere geçer⁵³⁴ ve burada da az miktarda insanlardan oluşan topluluk anlamında kullanılır. ez-Zemahşerî buradaki kelimeyi tavsîf eden قلیلون sıfatının, bu anlam örgüsü içerisinde sadece bir sayı değil bir aşağılama da ifade edebileceğini ve böylelikle kelimeye olumsuz bir anlam yükleyeceğini belirtir.⁵³⁵

⁵³⁰ er-Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 297; İbn Manzûr, a.g.e., VII/305.

⁵³¹ 11/Hûd 91,92; 27/Neml 48.

⁵³² ez-Zemahşerî, a.g.e., III/151.

⁵³³ er-Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 378.

⁵³⁴ 26/ Şu'arâ 54.

⁵³⁵ bkz. et-Taberî, a.g.e., IX/47; ez-Zemahşerî, a.g.e., III/114; Esed, a.g.e., s. 746.

3) Nötr Topluluklar

a) Medîne

Bir yeri mekan tutmak, orada ikâmet etmek anlamlarına gelen M-D-N kök harflerinden türemiştir. Etrafı surlarla çevrili toprak parçasına medîne denmektedir. Çoğulu *medâin* ve *müdündür*.⁵³⁶

Kur'ân-ı Kerîm'de çoğul halleriyle birlikte on yedi kez kullanılmaktadır.⁵³⁷ Buralarda da sözlük anlamındaki "şehir" kastedilmektedir. Bazı âyetlerde doğrudan, eski adı Yesrib olan şehir (Peygamber şehri) kastedilmektedir.⁵³⁸ Bunun dışındaki şehirlerin isimleri, hangi şehirler oldukları ve nerede buldukları açıkça belirtilmez.

b) Karye

İnsanların topluca bir arada buldukları büyük şehirlere ve aynı zamanda burada yaşayan insanların tümüne denebilmektedir. Çoğulu kıyas dışı olarak *kurâ* şeklinde gelmektedir.⁵³⁹

Çoğullarıyla birlikte Kûr'ân-ı Kerîm'da elliden fazla yerde geçer.⁵⁴⁰ Buralarda hem yerleşim birimi,⁵⁴¹ hem de orada ikamet eden halk anlamında kullanılmaktadır.⁵⁴²

⁵³⁶ İbn Manzûr, a.g.e., XIII/402.

⁵³⁷ Abdalbâkî, a.g.e., s. 760.

⁵³⁸ bkz. 9/ Tevbe 101, 120; 33/ Ahzâb 60.

⁵³⁹ er-Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 607; İbn Manzûr, a.g.e., XV/177.

⁵⁴⁰ Abdalbâkî, a.g.e., s. 652-653.

⁵⁴¹ 2/Bakara 58.

⁵⁴² 21/Enbiyâ 6.

III- ÜMMETİN OLUŞUMU

A- OLUŞUMUN SÜRECİ

Kur'ân'ın tanıtmış olduğu, temelinde inanç birliği bulunan, dünya üzerinde ahlak ve adalete dayalı bir düzenin hakim olması için çalışan ve "yeryüzüne mirasçı kılınan" insanların oluşturduğu topluluk anlamındaki ümmetin oluşum sürecini şu şekilde tasnif etmek mümkündür:

1- Kuruluş Aşaması

a- Risâlet

Temeli sahih dine (vahye) dayandığı için böyle bir toplumu ilk kuranlar peygamberlerdir. Şüphesiz peygamber gönderilmeden önce de aynı topluluğa ümmet demek mümkündür fakat bu, yalnızca kelimenin sözlük anlamlarından birisini karşılar. Peygamber gönderildikten sonra oluşacak ümmet, bizim de üzerinde durduğumuz, kelimenin terimleşmiş halidir. Bu da en genel anlamıyla İslâm Ümmeti'dir.

Her topluluğa bir elçi, onları doğru yola çağıran bir uyarıcı gönderilmiştir. Bu elçiler mevcut toplumun içinden, Allah'ın kendileri aracılığıyla göndermiş olduğu prensipleri hayatlarına uygulayan ve adalet ve hakkaniyet üzere yaşayan bir ümmet tesis etmek gayesindedirler.⁵⁴³

b- Tebliğ

Elçi, topluma gönderildikten sonra hemen vazifesini icra etmeye başlar. Bu vazife Allah'ın, kendisine öğrettiklerini/bildirdiklerini topluma duyurmak ve onları içinde buldukları "batıl" hayattan alıp, "hakk" olan yaşam biçimine, Allah'a tam

⁵⁴³ bkz. 2/ Bakara 213; 6/ En'âm 42; 10/ Yûnus 47; 11/ Hûd 48; 13/ Ra'd 30; 16/ Nahl 36; 23/ Mü'minûn 44; 29/ Ankebût 18; 35/ Fâtır 24; 40/ Gâfir 5.

anlamıyla teslim olmaya (*İslâm*) yükseltmektir. Bu durum Kur'ân-ı Kerîm'de "karanlıklardan aydınlığa çıkarmak" şeklinde de ifade edilir.⁵⁴⁴

Elçi bu vazifeyi icra ederken sadece insanlara Allah'tan aldıklarını duyurmakla (tebliğ) yükümlüdür. İçinde bulunduğu toplumdaki nihai anlamda, özellikleri yukarıda tasvir edilen bir ümmet çıkarmak elçilerin öncelikli vazifesi değildir. Onlar, kendi istediklerini yahut sevdiklerini bile Allah'ın yoluna döndüremezler. Bu tamamen Allah'ın işidir.⁵⁴⁵

Kur'ân-ı Kerîm'de sıkça tekrarlandığı gibi elçilerin toplumlara öncelikli gönderiliş amacı, getirdikleri mesajı onlara tebliğ etmek yani ulaştırmaktır. Âyette şöyle buyrulur:

*"Ey Elçi! Rabbinin sana indirdiklerini tebliğ et: Sen onu tam yapmadığın sürece Rabbinin mesajını [hiç] yaymamış olursun..."*⁵⁴⁶

Başka âyetlerde de elçilerin vazifesinin, öncelikli olarak, tebliğ etmek olduğu vurgulanır.⁵⁴⁷

Tebliğ edilmesi gereken şey Allah'ın vahyidir ve bu vahyin sahibi de Allah'tır. Bütün elçiler bu faaliyetin bir aracıdır. Onlar, kendilerine vahyedilen şeyi çevrelerindeki insanlara aktarmak ve ulaştırmakla sorumludurlar. Tebliğin muhatabı, gönderilmiş oldukları toplumdur. Bu sebeple heme önceki peygamberler ve hem de son Peygamber olan Hz. Muhammed (s.a.v), bu tebliğ görevini fiilen yerine getirmiştir. Kur'ân-ı Kerîm ve Hz. Peygamber'in hem şahsı hem de söz ve davranışları, inananlar için İslâm'ı tanıyıp yaşama örneği oluşturmuştur. Bu sebeple Hz. Peygamber'in şahsiyeti ve Sünnet'i, her bakımdan İslâm toplumu ile birlikte düşünülmelidir.⁵⁴⁸

Tebliğ görevi, aynı zamanda bütün peygamberlerin bir sıfatıdır.⁵⁴⁹ Onlar Allah'tan aldıkları vahyi, hiçbir ilave yapmadan ve hiç eksiltmeden en güzel bir şekilde insanlara ulaştırırlar.⁵⁵⁰

⁵⁴⁴ bkz. 2/Bakara 257; 5/Mâide 16; 6/en'âm 1,63; 14/İbrâhîm 1,5; 27/Neml 63; 57/Hadîd 9; 65/Talâk 11.

⁵⁴⁵ bkz. 28/Kasas 56.

⁵⁴⁶ 5/Mâide 67.

⁵⁴⁷ 3/Âl-i İmrân 20; 5/Mâide 92,99; 13/Ra'd 40; 16/Nahl 35; 24/Nûr 54; 36/Yâsîn 17.

⁵⁴⁸ Çakan, İsmail Lütfi, "İslâmî Yapılanmada Model ve Metodoloji Olarak Sünnet", Sünnetin Dindeki Yeri, Ensar neşriyat, İstanbul 1997, s. 243.

⁵⁴⁹ Gölcük, Şerafeddin-Toprak, Süleyman, Kelâm, SÜB, Konya 1988, s. 283.

⁵⁵⁰ bkz. et-Taberî, a.g.e., IV/199; el-Begavî, a.g.e., II/51; ez-Zemahşerî, a.g.e., I/630; er-Râzî, a.g.e., II/98; el-Kurtubî, a.g.e., IV/2239; İbn Kesîr, a.g.e., V/2417; el-Âlûsî, a.g.e., VI/188-189; Elmalılı, a.g.e., II/1737; Esed, a.g.e., s. 680.

c- Tebyîn

Elçiler Allah'tan aldıkları vahyi insanlara tebliğ ederken bunu açık ve herkesin anlayacağı bir biçimde yaparlar.

Tebyîn, bir şeyi açıklığa kavuşturmak, tafsilatlı bir biçimde anlatmak demektir.⁵⁵¹ Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Peygamber'e şöyle hitap edilir:

*"...ve biz de sana bu uyarıcı Kitap'ı indirdik ki, insanlara, başından beri indirilemeyen mesajı olanca açıklığıyla ulaştırırsın ve onlar da böylece belki düşünürler."*⁵⁵²

Ayrıca elçiler bu tebyîn vazifesini rahatça yapabilmeleri, vahiyleri açık ve dolaysız bir biçimde gönderildikleri topluluklara ulaştırabilmeleri için, kendi toplumlarının dili üzere gönderilmişlerdir.⁵⁵³ Mesela Hz. Peygamber de Arapça konuşan bir elçidir ve mücmel olan yerleri açıklamış, müşkil olan yerleri de beyan etmiştir.⁵⁵⁴

Diğer yandan Allah'ın elçilerinin müjdeleyicilik (*beşîr*) ve uyarıcılık (*nezîr*) vazifeleri de vardır.⁵⁵⁵ Tebyîn vazifesine dahil edilebilecek bu vazifeler, elçilerin, insanların karşılaştıkları mükafat yahut cezaların onlara bildirilmesini ihtiva etmektedir.

⁵⁵¹ er-Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 89.

⁵⁵² 16/Nahl 44.

⁵⁵³ 14/İbrâhîm 4.

⁵⁵⁴ el-Begavî, a.g.e., III/70; İbn Kesîr, a.g.e., IX/4502.

⁵⁵⁵ bkz. 6/En'âm 48; 33/Ahzâb 45; 35/Fâtur 24; 46/ Ahkâf 21; 48/Fetih 8.

2- Gelişme Aşaması

a- Toplumun Tepkisi

Bir topluma elçi gönderildiği zaman genelde kurulu düzenin değişmesi amaçlandığı için toplum nezdinde elçi hoş karşılanmaz. Zira insanlar artık nefislerine kolay gelen, içlerindeki azgın ve şeytani duyguların dışavurumu olan ve “şeytan tarafından, yaptıkları işlerin kendilerine güzel gösterildiği”⁵⁵⁶ bir hayatı benimsemişlerdir. Elçi, onları bir olan Allah’a ve O’nun, elçiler aracılığıyla göndermiş olduğu ve insanlığı hem bu dünyada hem de öteki dünyada saadete kavuşturacak kurallar bütünü (ed-Dîn) hayatlarına uygulamaya davet eder. Toplumun, bu duruma tepkisi temel olarak şu iki başlık altında toplanır:

aa- Tasdîk

Tasdîk, bir haberi doğru kabul etmek, haber verenin söylediklerinin doğru olduğuna inanmak anlamına gelir.⁵⁵⁷ Ümmetin oluşumunda toplumun Elçi’ye karşı tutumlarından biri tasdîktir ve O’nun getirdiği mesajların doğru ve inanılır/güvenilir olduğunun kabul edilmesi demektir. Özellikle davetin ilk aşamalarında Elçi’yi tasdîk edenler azınlık durumda bulunurlar. Bazı peygamberler, bütün risalet vazifeleri boyunca çok az tasdîk eden mü’min bulabilmişlerdir.⁵⁵⁸ Son peygamber Hz. Muhammed (s.a.v)’in de başlangıçta tasdîk eden taraftarları azınlıktadır fakat zaman ilerledikçe bu sayıda artma olmuştur.⁵⁵⁹ Kur’ân-ı Kerîm’de Elçi’nin safında yer alan bu insanlar Allah’ın dostları,⁵⁶⁰ Allah’ın partisi,⁵⁶¹ mü’minler,⁵⁶² Allah’ın yardımcıları⁵⁶³ olarak isimlendirilirler.

⁵⁵⁶ bkz. 6/En’âm 137; 16/Nahl 63; 17/Neml 24.

⁵⁵⁷ er-Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 410; İbn Manzûr, a.g.e., X/193.

⁵⁵⁸ 2/Bakara 249; 11/Hûd 41.

⁵⁵⁹ bkz. 110/Nasr 2.

⁵⁶⁰ 7/A’raf 196; 10/Yûnus 62.

⁵⁶¹ 5/Mâide 56; 58/Mücâdele 22.

⁵⁶² 8/Enfâl 2,4; 24/Nûr 62; 49/Hucurât 15 vd.

⁵⁶³ 3/Âl-i İmrân 52; 61/Saff 14.

ab- Tekzîb

Tasdîkin zıddı olarak tekzîb, haberi ve onu getireni yalanlamak, onun yalan söylediğini kabul etmek ve onun tarafında yer almamak demektir.⁵⁶⁴ Toplumun Elçi'ye karşı temel tutumlarından ikincisi budur. Bu kesim genelde kalabalık bir grubu oluştururlar. Zira bunlar kurulu düzenin devam etmesini ve bu kurulu düzenden elde ettikleri menfaatlerin ellerinden gitmesini istemezler. Dünyaya ve maddi menfaate bağlılıkları ve elde ettikleri haksız kazançlar, onları iyice şımartmıştır.⁵⁶⁵ İçlerinde Elçi'nin getirmiş olduğu mesajlara karşı bir sempati uyanmış olsa bile, çoğu zaman toplumsal statüleri, atalardan tevarüs edilen gelenekler, başkalarından utanma yahut kabile taassubu gibi sebeplerle tasdîk edenlerin safında yer almazlar.⁵⁶⁶ Zira toplumun kültürel yapısından kaynaklanan baskı, ferdin ilahî mesajlar karşısında sağduyulu davranmasını çoğu zaman engeller.⁵⁶⁷ Bununla birlikte Elçi'yi yalanlayanların bir kısmı da kalplerinin tamamen kapalı olması ve Allah'ın mesajlarına karşı derin bir kin ve buğz içinde olmaları sebebiyle yalanlama yolunu seçerler.⁵⁶⁸

Kur'ân-ı Kerîm'de Elçi'yi yalanlayan ve onun karşısında yer alanlar, hakikati inkara şartlanmış olanlar (kafirler), Şeytan'ın dostları,⁵⁶⁹ Şeytan'ın partisi,⁵⁷⁰ Tâğût'un dostları,⁵⁷¹ Allah'a ortak koşanlar (müşrikler),⁵⁷² ikiyüzlülük yapanlar (münafıklar)⁵⁷³ şeklinde isimlendirilirler.

b- Tarafların Netleşmesi

⁵⁶⁴ er-Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 644; İbn Manzûr, a.g.e., I/707.

⁵⁶⁵ Özellikle servet ve refahın şımarttığı kimselere Kur'ân-ı Kerîm'de model olarak Kârûn gösterilir. Böyleleri, sahip oldukları maddi refah sayesinde daha da ileri giderek kendilerini Allah'tan müstağnî görmeye başlarlar. bkz. 28/Kasas 78,79; 96/'Alak 6,7.

⁵⁶⁶ 2/Bakara 170; 7/A'râf 28; 10/Yûnus 78; 21/Enbiyâ 52,54.

⁵⁶⁷ Altıntaş, Ramazan, Kur'ân'da Hidâyet ve Dalâlet, Pınar yay., İstanbul 1995, s. 178.

⁵⁶⁸ bkz. 68/Kalem 10-16; 74/Müddessir 11-26.

⁵⁶⁹ 4/Nisâ 76; 7/A'râf 27,30.

⁵⁷⁰ 58/Mücâdele 19.

⁵⁷¹ 2/Bakara 257; 4/Nisâ 51.

⁵⁷² 6/En'âm 151; 12/Yûsuf 106; 30/Rûm 42

⁵⁷³ 4/Nisâ 142; 9/Tevbe 62,101; 33/Ahzâb 73 vd.

Bu aşamada davet sürecinin başlangıcındaki gizlilik yerini artık aleni tebliğe bırakmış ve toplumun, açık bir şekilde, Allah'ın göndermiş olduğu mesajları kabul etmeye davet edilme sürecine girilmiş olur.⁵⁷⁴ Bu, artık tasdik ve tekzib ehli arası- na kesin bir çizgi çekilmiş olması demektir. İnananlar vardır ve inanmayanlar var- dır.⁵⁷⁵ İnananlar Elçi'nin destekçileri durumundadırlar ve inanmayanlar ise onlara karşı çıkan, onları engelleyen ve aynı zamanda tebliğin de kendilerine ulaştırılması gereken konumunda bulunurlar. Toplumda İlahi mesaja karşı kimin ne tavır aldığı şekillenmiş olur.

Bir yandan Elçi ve onun destekçilerinin karşısında yer alanlar gittikçe muha- lefetlerini artırırken diğer yandan da Elçi, kendisine taraftar olanları, yeni bir kültür- kişilik sisteminin temelinde yer alan fertler olarak gelecekteki kurumlaşmış İslâm toplumunu oluşturmaya hazırlamaktadır. Bu hazırlık en geniş anlamıyla, elçi önce- si dönemin (câhiliyye), fertler üzerinde bırakmış olduğu izleri temizlemek ve o izle- rin hayata akseden yanlarını da ortadan kaldırmaktır.⁵⁷⁶

3- Nihai Aşama

Bu, ümmetin tesis edildiği aşamadır. Elçi'nin etrafındaki insanlar kemmiyet ve keyfiyet bakımından belli bir üstünlüğe ulaşmış ve yavaş yavaş kurumlaşmaya başlamışlardır. Bu kurumlaşma bir merkez tayini ile başlar ve toplumsal teşkilat- lanma, siyasi organizasyon (devlet), savunma ve yayılma stratejileri gibi oluşum- larla devam eder.⁵⁷⁷ Son peygamber Hz. Muhammed (s.a.v.)'in hayatında bu a- şamaya tekabül eden zaman dilimi, Medine'ye göçten sonraki dönemdir. Bu dö- nemde artık din kardeşliği düşüncesi yagınlık kazanmış, kabile ve aşiretin yerini ümmet ve millet mefhumları almıştır.⁵⁷⁸

Başlangıçta temelleri atılan yeni bir kimlik-kişilik bilinci, bu dönemde çeşitli uygulamalarla pekiştirilir. Bunda en büyük amil İlahi Kitâb ve onu tebliğ eden El- çi'nin hayatıdır. Elçi, bu yeni "ben-kimlik" teşekkülünün odak noktasında bulunur ve

⁵⁷⁴ 15/Hicr 94; 26/Şu'arâ 214-217. Bu âyetler geldikten sonra Hz Muhammed (s.a.v) de artık kavmini açıktan uyarmaya başlamıştır. bkz. İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik b. Eyyûb el-Himyerî, **Siret-i İbn Hişâm**, (trc. Hasan Ege), Kahraman yay., İstanbul 1994; I/348-349.

⁵⁷⁵ 109/Kâfirûn 1-6.

⁵⁷⁶ Aydın, a.g.e., s. 88-94.

⁵⁷⁷ Aydın, a.g.e., s. 112-122.

⁵⁷⁸ Câbirî, Muhammed Âbid, **İslâm'da Siyasal Akıl**, (trc. Vecdi Akyüz), Kitabevi, İstanbul 1997, s. 180.

hayatı, inananlar tarafından örnek alınır.⁵⁷⁹ Diğer yandan ilahi mesajlar da toplumun bu teşekkül aşamasına göre söylemini şekillendirir. Hazırlık dönemindeki vurucu, keskin, etkileyici bir açıklamaya dayanan sanatlı biçimlere sahip, muamelata pek yer vermeyen, muarızlara sataşan ve daha çok itikadî bir temizlik/arınmışlıktan bahseden mesajlar⁵⁸⁰ yerine, bu dönemde artık ümmetin kendi aralarındaki ilişkileri düzenleyen, birtakım olaylar karşısında nasıl davranması gerektiğini anlatan ve ümmetin yaşam standardını kimi zaman en ayrıntısına kadar anlatan ifadelere yer verilir.⁵⁸¹

B- OLUŞUMDA KULLANILAN UNSURLAR

Ümmeti oluşturan unsurları önemlerine ve öncelik sıralarına göre şu şekilde tasnif etmek mümkündür:

1- Aslî Unsurlar

a- Birlik (Tevhîd)

Kur'ân-ı Kerîm'in belirlemiş olduğu ümmet modeli (insanlığın hayrı için çalışan ümmet)'ni oluşturan unsurların başında Tevhîd gelir. Bu prensip, Allah'a gönülden teslim olmuş kişinin en ulvi ölçüsüdür; diğer dinler ve toplumlarla, yeni gerçekler ve durumlarla karşılaştığında Tevhîd, onun yol göstericisi ve kriteridir.⁵⁸²

Müslümanın inancının temelinde yer alan Tevhîd ilkesi, temelde Allah'ı bir ve tek yaratıcı, her şeyin tek sahibi ve hakimi olarak kabul etmek demektir. Bu prensip, müslümanın hayatının her safhasında belirleyici rol oynar. İster yeryüzü-

⁵⁷⁹ 33/Ahzâb 21; 60/Mümtehine 4,6.

⁵⁸⁰ Kutub, *Kur'ân'da Edebî Tasvir*, (trc. Süleyman Ateş), IV. Baskı, Hilal yay., İstanbul 1996, s. 19.

⁵⁸¹ Mesela Kur'ân-ı Kerîm'de özellikle I. Mekke döneminde nazil olan ve elimizdeki Mushaf'ın son bölümlerinde yer alan kısa sureler, Medîne döneminde artık daha uzun ve meseleleri (miras, evlilik, borçlanma, kıyas vs.) daha detaylı anlatan surelere bırakmıştır.

⁵⁸² Fârûkî, a.g.e., s. 93.

nün imar ederken olsun, isterse insani ilişkilerinde olsun bu prensibin izleri bulunur.⁵⁸³

Yine bu prensibin bir yansıması olarak Kur'ân-ı Kerîm'de de müslümanların birlikten ayrılmamaları, birbirleriyle çekişmemeleri⁵⁸⁴ ve topluca 'Allah'ın ipine sarılmaları' istenir.⁵⁸⁵ Geçmişte parça parça olmuş ve dinlerini bile gruplara ayırmış topluluklardan olumsuz şekilde bahsedilir.⁵⁸⁶

İslâm ümmeti Tevhîd Dini'ne (*el-İslâm*) inanmakla tek bir ümmet ve tek bir topluluk olmaktadır. Bu sebeple mü'minler, hayatlarına Tevhîd ilkesini hakim kılarak birliklerini korumakta, Allah'ın ipine sınımsız sarılarak ayrılıp-parçalanmamakta ve vahdet oluşturmaktadırlar. Mü'minleri bir arada tutan şey, itikatlarının temelinde yer alan Tevhîd prensibidir.⁵⁸⁷ Mü'minler topluluğu, kendilerine Allah'ın âyetleri geldikten sonra parçalanıp dağılanlar gibi olamazlar.⁵⁸⁸

Tevhîd, mü'minlerin birbirlerini Allah adına seven, birbirlerine hakkaniyet ve sabırla davranan,⁵⁸⁹ istisnasız Allah'ın ipine sarılmak için bir araya gelen ve birbirlerinden ayrılmayan,⁵⁹⁰ birbirlerini gözetken, iyi olana katılıp kötü olanı yasaklayan⁵⁹¹ ve son olarak da Allah'a ve peygamberine tabi olan tek bir kardeşler topluluğu olduğu anlamına gelir.⁵⁹²

b- Sorumluluk

İslâm ümmetini oluşturan asli unsurlardan bir diğeri olan sorumluluk, mü'min kişinin var oluş gayesinin idrakinde olması ve hayata gelişinin sebep-i hikmetini tam olarak kavramış olması demektir. Kur'ân-ı Kerîm'e göre Allah Te'âlâ, cinlerle birlikte insanı, yalnızca Kendi'ni tanımaları ve O'na kulluk etmeleri için yaratmıştır.⁵⁹³ Bu sebeple bütün akıl sahibi varlıkların yaratılmalarındaki temel amaç,

⁵⁸³ Fârûkî, a.g.e., s. 93.

⁵⁸⁴ 8/Enfâl 46.

⁵⁸⁵ 3/Âl-i İmrân 103.

⁵⁸⁶ 6/En'âm 159.

⁵⁸⁷ Ece, a.g.e., s. 723.

⁵⁸⁸ 3/Âl-i İmrân 105.

⁵⁸⁹ 103/Asr 1-3; 49/Hucurât 10.

⁵⁹⁰ 3/Âl-i İmrân 103.

⁵⁹¹ 3/Âl-i İmrân 110; 5/Mâide 82; 9/Tevbe 113; 20/Tâhâ 54,128.

⁵⁹² 3/Âl-i İmrân 32,132; 4/Nisâ 58; 5/Mâide 95; 24/Nûr 54; 47/Muhammed 33; 64/Tegâbün 12.

⁵⁹³ 51/Zâriyât 56.

Allah'ın varlığını tanıma (*ma'rifet*) ve bundan dolayı kendi var oluşlarını bilinçli olarak O'nun iradesi ve planı ile uyumlu hale getirme sorumluluğu içinde olmalarıdır.⁵⁹⁴

Yine Allah Te'âlâ başka bir yerde insanın amellerinden dolayı ahlaken sorumlu tutulacağını şu şekilde ifade etmektedir:

*"İnsan, başıboş bırakılacağını ve dilediği gibi hareket edebileceğini mi sanır?"*⁵⁹⁵

İşte bu sorumluluğu sebebiyle de insan mükellef tutulmaktadır.

Bunun yanında insanın dışındaki varlıklar da boşu boşuna, bir oyun olsun için yaratılmış değildir. Bu sebeple ümmeti oluşturan her fert, derunî olarak tabiata karşı da sorumluluk hissi içinde olmalıdır.⁵⁹⁶

Bütün bunların yanında mü'min fertler birbirlerine karşı da derin bir sorumluluk bilinci içinde olmalıdırlar. Ancak inananlar gerçek anlamda birbirinin kardeşidirlers⁵⁹⁷ ve bu kardeş olma hali, bütün mü'minleri kapsayan, tamamen ideolojik bir muhtevaya sahiptir. Ayrıca belirtmeye gerek bile yoktur ki kardeşlik, sorumluluğu da beraberinde getirmektedir. Nitekim mü'minlerin kardeş olduğunun bildirildiği âyetin hemen devamında ve üstündeki âyetlerde mü'minlerin birbirlerine karşı olan sorumluluklarına güzel bir örnek verilmektedir.⁵⁹⁸

c- Müsamaha

Müsamaha da ümmeti ümmet yapan unsurların başında gelir. Fakat burada bahsi geçen kavram, son zamanlarda meşhur olan ve içeriği tam doldurulamayan hoşgörü kavramıyla alakalı değildir.

Müsamaha, öncelikle kendi içinde ümmetin fertlerinin birbirleriyle olan münasebetlerinde, yaratılmış olmanın getirdiği ortak haklara riâyet etmeleri demektir.⁵⁹⁹ Daha sonra akıl, can, mal, din ve ırz şeklinde formüle edilen bu temel haklar,

⁵⁹⁴ Esed, a.g.e., s. 1072.

⁵⁹⁵ 75/Kıyâmet 36.

⁵⁹⁶ 3/Âl-i İmrân 191; 38/Sâd 27.

⁵⁹⁷ 49/Hucurât 10.

⁵⁹⁸ bkz. 49/Hucurât 9. Burada birbiriyle kavga eden iki mü'min topluluk karşısında diğerlerinin alacağı tavır ortaya konmaktadır. Kavgaya karışmayan mü'min gruplar, kavga edenleri en güzel şekilde barıştırmak ve aralarında adalete dayalı bir barış tesis etmek durumundadırlar.

⁵⁹⁹ bkz. 4/Nisâ 29,92,93; 17/İsrâ 31-35.

bir müslümanın, haklı olduğu müddetçe asla terk etmek zorunda bırakılamayacağı yahut kendilerine haksız yere dokunulamayacak haklardır. Bu sebeple ümmetin fertleri bir diğer müslümanın bu haklarına asla saygısızlık edemez.

Aynı durum gayr-i müslimlerle ilişkilerde de geçerlidir. Bu haklar, haksız yere dokunulamayan haklardır. Ayrıca açık bir tehdit oluşturmadıktan sonra ümmetin dâiresi içinde bulunmasa daha diğer inançlara dokunulmaz ve müsamahakar davranılır.⁶⁰⁰ Başkalarının dinine sövmek yasaktır.⁶⁰¹

Müsamaha, gücün yetmediği zamanlarda güçlünün hareketini hoş görmek değildir. Temelinde "dinde zorlama yoktur" prensibi yatar.⁶⁰² İnsan, akıl/kavrama/idrak kabiliyetiyle donatılmıştır ve önüne araçlar (Elçi-Kitab) vasıtasıyla seçenekler serilmiştir. Bu sebeple seçiminde hürdür.⁶⁰³ Yalnız ümmetin, hayatı anlamlı kılan ve yeryüzünde halifelik vazifesini icra için yaptığı olumlu faaliyetler için açık bir tehdit belirlediği zaman, hem insanlığın selameti hem de yeryüzünden gerçek anlamda teslimiyetin (*el-İslâm*) kalkmaması için müsamaha alanı daraltılabilir ve mücadele ortaya konur.⁶⁰⁴

⁶⁰⁰ bkz. 2/Bakara 192,193; 9/Tevbe 6

⁶⁰¹ 6/En'âm 108.

⁶⁰² 2/Bakara 256; 18/Kehf 29; 39/Zümer 41.

⁶⁰³ 18/Kehf 29; 73/Müzzemmil 19; 74/Müddessir 37,55; 76/İnsân 29; 80/Abese 12.

⁶⁰⁴ 2/Bakara 190,193; 8/Enfâl 39; 9/Tevbe 36.

d- Akılcılık/Akletme

Bu prensip de metodolojik bir prensiptir ve İslâm ümmetini oluşturan unsurların özünde yer alır. Üç kuralı ya da kanunu vardır:

- 1- Gerçekle uyuşmayan her şeyin reddi,
- 2- Nihai mânâdaki çelişmelerin reddi,
- 3- Yeni ve/veya zıt delillere açık olma.

İlk kural, müslümanı zanna karşı, yani bilgiyle denenmemiş, teyit edilmemiş bir iddiaya karşı korur. Kur'ân'a göre doğrulanmamış bir iddia yani zann olayı, aldatıcı bilginin bir örneğidir ve Allah tarafından yasaklanmıştır.⁶⁰⁵ Müslüman kendi aleyhine bile olsa yalnız ve yalnız gerçeği iddia eden insan olarak tarif edilebilir.

İkinci kural, onu bir yandan çelişkiye, diğer yanda paradoksa karşı korur. Vahyi bütün detay ve farklı okunuşlarıyla ele alarak en doğru anlama ulaşmasına ve aradaki çelişki gibi görünen durumları izale edip vahyi anlamada akıl-vahiy bütünlüğünü korumasına yardımcı olur.

Üçüncü kural, müslümanı tutuculuğa götüren lafızcılık, fanatiklik ve durgunluğa karşı korur. Bu, onu entelektüel tevazuya sevk eder. Onun tasdik ve reddetdiklerine "Allâhu A'lem!" (Allah daha iyi bilir) ifadesini eklemesini emreder. Çünkü hakikatin, bütünüyle kendisi tarafından anlaşılabilmediğinden daha büyük olduğuna inanmıştır.⁶⁰⁶

Diğer yandan Kur'ân'ın, insanı/toplumunu devamlı düşünmeye, akletmeye çağırmasının anlamı, onun hakikatin kaynağıyla devamlı bir ilişki içinde olmasını istemesi sebebiyledir. Burada bahsedilen akletme, Rasyonalizmin ihtiva ettiği bağımsız ve her şeyi kavrayabilen daha doğrusu kavrayamadığı şeyleri yok kabul eden akıldan ziyade, kişinin, kendisine verilen bütün idrak etme melekelerinin toplamından ortaya çıkan ve vahiyle bağlantı içinde, mü'mine yakışır bir akletmedir.⁶⁰⁷

⁶⁰⁵ 4/Nisâ 156; 6/En'âm 116,148; 10/Tevbe 26,66; 49/Hucurât 12,53; 53/Necm 23,28.

⁶⁰⁶ Fârûkî, a.g.e., s. 95.

⁶⁰⁷ Kur'ân-ı Kerîm'de, en genel anlamıyla "idrâk etme" diyebileceğimiz bu durumla ilgili ayetler için bkz. 2/Bakara 73,76,144,146,154,242,219,221,266; 3/Âl-i İmrân 75,78,118; 4/Nisâ 82; 6/En'âm 26,50,97;11/Hûd 91; 14/İbrâhîm 25; 17/İsrâ 44; 20/Tâhâ 28; 21/Enbiyâ 79; 28/Kasas 43,46,51;39/Zümer 55.

2- Tâlî Unsurlar

a- Sürekli Faaliyet (Cihâd-İctihâd)

Kararlı ve şuurlu bir şekilde gayret etmek, zorluklara karşı çaba göstermek, çalışmak gibi anlamlara gelen cehd/cühd kelimelerinden türeyen cihâd, müslümanın kararlı ve şuurlu çabalarının beden ile yapılanına denirken, aynı kökten türeyen ictihad terimi, bu çabanın fikir bazında sarf edilmesine denir.⁶⁰⁸

Cihâd kavramı, iddia edildiği gibi Kur'ân-ı Kerîm'de yalnızca "savaşmak" anlamına gelmez. Çünkü 'cihâd' ile 'savaş' kavramları arasında hem nitelik hem de nicelik farkı vardır. Savaş, yalnızca askeri hareket olup güce dayanır. Cihâd ise askeri operasyon da dahil, ilahi hedefler uğruna sarf edilen bütün çabaları içine alır. Bu demektir ki cihâd, kutsal bir gaye uğruna ortaya konan her türlü fikrî, fiilî ve kalbî çalışmaların ortak adıdır.⁶⁰⁹

Diğer yandan Kur'ân-ı Kerîm'de mü'minlerden yapmaları istenen savaşın meşruiyeti, yalnızca (kelimenin en geniş anlamıyla) kendini savunma amacına bağlıdır.

*"Size savaş açanlara karşı Allah yolunda savaşın, ama (amacınızı aşip) saldırganlık yapmayın; doğrusu Allah saldırganları sevmez."*⁶¹⁰

Âyet-i kerîme bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Mü'minlerin bir savaşa girmeleri için hem kendilerine savaş açılmış olması gerekir hem de karşılık verirken amacın dışına çıkılıp gereksiz yağma, talan vs. yapılması, kadınların, yaşlıların, daha önce muahede yapılmış olanların öldürülmesi, ölülerin kulak, burun vs. kesilmesi yasaktır.⁶¹¹

Daha ziyade İslâm Hukuku'nda kullanılan ve terim olarak, fakihlerin "ayrı ayrı tafsilî delillerden amelî hükümleri istinbât etmek [çıkarmak] için bütün imkanlarını harcamaları" anlamına gelen ictihad,⁶¹² esasında İslâm'ın fikrî durağanlığa tahammül göstermeyip, ümmetin her yönüyle aksiyoner durumda bulunmasının ve

⁶⁰⁸ er-Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 142; Ece, a.g.e., s. 110.

⁶⁰⁹ Ece, a.g.e., s. 111.

⁶¹⁰ 2/Bakara 190. Ayrıca bkz. 4/Nisâ 91; 60/Mümtehine 8.

⁶¹¹ ez-Zemahşerî, a.g.e., I/342; el-Kurtubî, a.g.e., I/725; Elmalılı, a.g.e., I/693-94..

⁶¹² eş-Şafi'î, a.g.e., s. 12,13 ve başka yerler; Ebû Zehrâ a.g.e., s. 325.

akıl da yardımıyla İslâm'ı her çağda yaşanabilir ve hayata hakim kılınabilir hale getirmesinin gerekliliğini ortaya koyan bir prensiptir.

b- Hayırda Yarışma

Hayr, akıl, adalet, fazilet ve faydalı şeyler gibi, taşıdığı özellikler dolayısıyla bütünüyle istenen, arzu edilen, değerli, her iki dünya için de faydalı ve yararlı olan her şeydir.⁶¹³

Kur'ân'da hayr kavramı 140'tan fazla yerde geçmektedir.⁶¹⁴ Buralarda dünyalık mal-mülk,⁶¹⁵ bunlardan yapılan infak,⁶¹⁶ Allah'ın sayısız nimetleri,⁶¹⁷ gerçek iman ya da iman etme eğilimi, samimiyet ve iyi niyet,⁶¹⁸ iman etmenin güzel sonucu, imanın olumlu etkisi,⁶¹⁹ salih amel, hayırlı iş, kulluk ve bunun sonucu olan güzel işler⁶²⁰ ve bütün bunların kaynağı olan vahiy ve peygamberlik anlamlarında kullanılmaktadır.⁶²¹

'Hayırda yarışma' ifadesi, Kur'ân-ı Kerîm'in, mü'minleri iyi/güzel olana karşı duyarlı olmaya çağırmasının terimleşmiş halidir denebilir. Yukarıda da geçtiği üzere İslâm ümmeti gerçek anlamda Allah'a iman edip, iyi olanı emreder, kötü olanı da sakındırırsa hem hayırlı bir iş yapmış olacak ve hem de kendisi hayırlı bir ümmet olacaktır.⁶²² Bunu destekleyen başka bir âyette de müslümanlardan, başkalarını hayra çağıran bir topluluk bulunması istenmektedir.⁶²³ Dünya ve Âhîret'te gerçek kurtuluşun yolu, hayr ve hayr sayılan amelleri işlemekle mümkündür.⁶²⁴

Kur'ân'ın tanımladığı şekliyle hayırda yarışma, yahut hayır işlemek için çabalama, Allah katında tek geçerli din olan İslâm'ın [gerçek anlamda Allah'a teslimiyetin özel adı], bütün çağlarda inananlar arasında yaygınlaştırmaya çalıştığı bir prensiptir. Mesela Kur'ân-ı Kerîm Hz. Zekerîyya, hanımı ve oğlu Hz. Yahya'nın da

⁶¹³ er-Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 231; Ece, a.g.e., s. 257.

⁶¹⁴ Abdalbâkî, a.g.e., s. 306-309.

⁶¹⁵ 2/Bakara 180; 38/Sâd 32.

⁶¹⁶ 2/Bakara 272,273.

⁶¹⁷ 3/Âl-i İmrân 26.

⁶¹⁸ 8/Enfâl 70.

⁶¹⁹ 6/En'âm 158.

⁶²⁰ 2/Bakara 210; 5/Mâide 48; 21/Enbiyâ 90.

⁶²¹ 2/Bakara 105; 16/Nahl 32.

⁶²² 3/Âl-i İmrân 110.

⁶²³ 3/Âl-i İmrân 104.

⁶²⁴ 22/Hacc 77.

hayırda yarışan kimseler olduğunu bildirir.⁶²⁵ Ayrıca diğer peygamberlerin de hayırlı kimseler olduğunu haber verir.⁶²⁶ Her ümmetin, Allah'a karşı kulluk vazifesini yerine getirirken sahip olduğu farklı bir şeriat bulunduğu ve bununla denendikleri, fakat ortak olan ölkülerinin hayırda yarışmak olduğu ifade edilir.⁶²⁷ Mü'minûn sûresinde bu durum daha da belirgin bir biçimde ifade edilir:

"Ama Rablerinden korkarak kendilerini saygı ve duyarlık içinde tutanlar, Rablerinin mesajlarına inananlar, Rablerinden başka hiçbir varlığa tanrısal ifadeler yakıştırmayanlar, sonunda Rablerine dönecekleri düşüncesi içinde kalpleri titreyerek vermeleri gerekeni verenler, işte böyleleridir hayırda yarışan kimseler ve [bu konuda başka herkesi] geçecek olanlar!"⁶²⁸

c- Yeryüzünün İmarı

Allah insanı yeryüzünde halife olarak yaratmıştır.⁶²⁹ Halife, bir vazifenin/işin asıl sahibine vekalet eden kimse demektir. Bu vekalet ya asl'ın kaybolması sebebiyle, ya ona yardım için, ya onun acziyetinden dolayı yahut da bunların dışında asl'ın, vekil olana bir şeref payesi vererek onu yüceltmesi gayesiyle olur. İşte Allah'ın insanı yeryüzünde halife kılması da bu kabildendir.⁶³⁰

İnsanın yeryüzünde bir halife kılınması muhtemelen insanın yeryüzündeki meşru hakimiyetini göstermek için olmalıdır. Denebilir ki insan, mülkiyetin kendisine emanet edildiği ve ona sahip çıkacak bir vazifeli olarak görevlendirilmiştir.⁶³¹ Ayrıca başka âyetlerde de Allah'ın insanı yeryüzünde "temsilciler" (yeryüzünün mirasçıları) kıldığı bildirilmektedir.⁶³² İnsan yeryüzünde Allah'ın halifesi olduğuna göre onun yeryüzü (en genel anlamıyla insanın yaşadığı çevre; gökyüzü, denizlerin altı vs. dahil) ile ilişkisi de Allah'ın belirlediği kurallar çerçevesinde cereyan etmelidir. Bu da en geniş anlamıyla, insanın yaşadığı çevreyi imar etmesiyle mümkün-

⁶²⁵ 21/Enbiyâ 90.

⁶²⁶ 21/Enbiyâ 73; 38/Sâd 47,48.

⁶²⁷ 2/Bakara 148; 5/Mâide 48.

⁶²⁸ 23/Mü'minûn 57-61.

⁶²⁹ 2/Bakara 30.

⁶³⁰ er-Râgıb el-İsfehâni, a.g.e., s. 223; Elmalılı, a.g.e., I/300.

⁶³¹ Esed, a.g.e., s. 12.

⁶³² bkz. 6/En'âm 165; 27/Neml 62; 35/Fâtır 39.

dür. İmar, harâb kelimesinin zıddı olup, yapmak, güzelleştirmek, tamamlamak, tamir etmek gibi anlamlara gelir.⁶³³

Allah'ın, insana böyle bir vazife yüklemiş olduğunu ifade etmekle birlikte şu da dikkatten kaçmamalıdır ki bu vazifeyi deruhte edecek olanlar mü'min kimselerdir. Bunun sebebi şudur: İnsanın yaşadığı çevreyi en geniş anlamıyla ifade eden 'yer ve gökler,' otomatik bir iradeyle Allah'a itaat etmektedirler.⁶³⁴ Bu nedenle Kur'ân-ı Kerîm bütün bir tabiata müslüman gözüyle bakar.⁶³⁵ Çünkü kainattaki her şey (müslüman olabilen veya olamayan insan hariç) "kendini Allah'ın iradesine teslim etmiştir"⁶³⁶ ve "her şey Allah'ı tesbih ile sena eder."⁶³⁷ Ayrıca Allah, yeryüzünde ve göklerde olan her şeyi insanın hizmetine sunduğunu ifade etmektedir.⁶³⁸

Bütün bunları göz önünde bulundurup Allah'ın istediği şekilde hareket etmek, "yeryüzünde karışıklık (fesâd)" çıkarmak yerine "yeryüzünü imar etmek," mü'min kafaların düşüneceği ve uygulayacağı bir meseledir. Müslüman ümmeti, temelde 'insanlığın hayrı için çalışacak bir topluluk' olması hasebiyle, bu vazifeyi de en uygun biçimde ifa etmelidir.

⁶³³ er-Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 519.

⁶³⁴ bkz. 41/Fussilet 11.

⁶³⁵ Fazlurrahman, **Ana Konularıyla Kur'ân**, s. 143.

⁶³⁶ 3/Âl-i İmrân 83.

⁶³⁷ 17/İsrâ 44; 24/Nûr 41; 57/Hadîd 1; 59/Haşr 1; 61/Saff 1.

⁶³⁸ 2/Bakara 29; 14/İbrâhîm 32,33; 16/Nahl 12,14; 22/Hacc 65; 29/Ankebût 61;31/Lokmân 20,29; 35/Fâtur 13; 39/Zümer 5; 43/Zuhrûf 12,13.

d- Adaleti Gözetme

Adalet, (kökü A.D.L) mastar olarak, düzeltmek, eğri bir yoldan doğru olanına yönelmek, eşit ve muadil olmak, dengede tutmak, dengelemek, tartmak gibi anlamlara gelir.⁶³⁹

Başka bir ifadeyle adalet, doğru oluşu zihinde sabitleşmiş şeydir. Düzgün ve usulüne uygun olmayan şeye cevr (haksızlık, zulüm, eziyet) denir.⁶⁴⁰

Kur'ân-ı Kerîm adaleti, en başta insanın yaratılışında var olan bir özellik olarak ortaya koyar:

*"Ey insan! Nedir seni lütuf sahibi Rabbinden uzaklaştıran, seni yaratan ve varlık amacına uygun olarak şekillendiren, tabiatını adil ölçüler içinde oluşturan..."*⁶⁴¹

Bu âyette Allah'ın insanı, maddi ihtiyaçlara ve duygusal dürtülere bağımlı ve aynı zamanda zihni ve ruhi kavrayışlar ile donatılmış, yani ruh ile bedeninin talepleri arasında bir denge/adalet söz konusu olan bir varlık olarak yaratmış olduğundan bahsedilir.⁶⁴²

Diğer yandan evrende hakim olan denge ve ölçüyü de veren Allah'tır.⁶⁴³ Bu sebeple, Tevhîd dininin bağlıları olan müslümanlar, toplumda da adalet ve dengeyin yaygınlaşması ve gözetilmesi için çalışacaklardır. Kaldı ki Allah Te'âlâ, toplumu ıslah edici amelleri emrederken bunların başında adaleti zikreder. Akabinde toplumu fesada sürükleyecek amelleri de yasaklar.⁶⁴⁴ Başka bir âyette şöyle buyrulur:

*" Allah, size emanet edilen (şey)leri ehil olanlara tevdi etmenizi ve her ne zaman insanlar arasında hüküm verecek olursanız adaletle hükmetmenizi emreder. Allah'ın, size yapılmasını tavsiye ettiği [şey], mutlaka en güzel [şey]dir. Allah kesinlikle her şeyi işitendir, her şeyi görendir."*⁶⁴⁵

Buna göre mü'minler hem hukuki anlamda hem de başka insanların güdülerini, tavır ve hareketlerini yargılama konusunda adaleti gözetmek durumundadırlar.

⁶³⁹ İbn Manzûr, a.g.e., XI/430-434.

⁶⁴⁰ er-Râğib el-İsfehânî, a.g.e., s. 487.

⁶⁴¹ 82/İnfîtâr 6-8.

⁶⁴² ez-Zemahşerî, a.g.e., IV/228; el-Kurtubî, a.g.e., X/7038; Elmalılı, a.g.e., VII/5638; Esed, a.g.e., s. 1243;

⁶⁴³ 55/Rahmân 7.

⁶⁴⁴ 16/Nahl 90.

⁶⁴⁵ 4/Nisâ 58.

Daha da genişletirsek; davranışlarda, insanların haklarını ödemedede, sevmeye ve ilgi göstermede,, yönetim işlerinde ve eğitimde dosdoğru hareket etmek, düzgünce iş yapmak, herkesin hakkı vermek, adaletli olmaktır. İnsanların renklerinden, kültür ve eğitim düzeylerinden veya geldikleri bölgelerden yahut toplumsal statülerinden dolayı onlara farklı davranmamak, haklarına tecavüz etmemek adalettir.⁶⁴⁶

Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de İslâm ümmetinin "vasat ümmet" olduğu bildirilmektedir. Müfessirlere göre buradaki "vasat" kelimesi, "aşırılıklara sapmadan, aklın ve vahyin gösterdiği yolu izleyen, dengeli ve ölçülü" demektir.⁶⁴⁷ Bu nedenle İslâm toplumu dengeli, aşırılıklardan uzak, adaleti yerine getiren uyumlu bir toplum olmalıdır.

İnsanlar doğuştan birbirleriyle eşit haklara sahiptirler. Onların üstünlükleri yalnızca Allah'a karşı sorumluluklarının bilincinde olmalarıyla (takvâ) alakalıdır.⁶⁴⁸ O sebeple insanların bu eşitliğini gözetmek ve haksız yere insanlar arasında adaletsiz uygulamalara sebep olmak, müslümânâ yakışan bir özellik olmamalıdır.

Diğer yandan inananların takvâyâ yakın olmalarının şartı da adaletli olmaktır:

*"Siz ey imânâ ermiş olanlar! İnsaf ile hakikate şahitlik yaparak Allah'a bağlılığınızda sıkı durun ve herhangi bir kimseye karşı nefretiniz, sizi adaletten sapma günahına itmesin. Adil olun: bu, Allah'a karşı sorumluluk bilinci duymaya en yakın olan davranıştır."*⁶⁴⁹

Bütün bunlardan anlaşılacağı üzere İslâm, adalet ahlakını dini bir emir ve toplumsal düzenin temeli olarak görmekte, adaletle davranan adil kimseleri övmekte, adaletten ayrılarak zulme sapsın olan zalimleri de hem kötüleyip hem de Âhiret'te çetin bir azapla tehdit etmektedir.

⁶⁴⁶ Ece, a.g.e., s. 28.

⁶⁴⁷ bkz. ez-Zemahşerî, a.g.e., I/317; er-Râzî, a.g.e., IV/98; el-Kurtubî, a.g.e., I/536; Elmalılı, a.g.e., I/523.

⁶⁴⁸ 49/Hucurât 13.

⁶⁴⁹ 5/Mâide 48.

IV- KUR'AN'DA ÜMMET KAVRAMININ DEĞERLENDİRİLMESİ

A- KUR'ÂN'DA ÜMMET KAVRAMININ TEMEL MOTİFLERİ

1- Genel Anlamıyla Topluluk Motifi

Kur'ân'daki ümmet kavramının anlamını "genel olarak topluluk" şeklinde ele aldıktan sonra bu anlamı da temel olarak iki kısma ayırmak mümkündür. Birincisi canlıların bir şekilde bir araya gelerek oluşturdukları doğal topluluktur. Böyle bir topluluk her hangi bir özel anlamı olmaksızın, sadece bir cemaate, bir arada yaşayan fertlere yahut herhangi bir yerde bir araya gelmiş bulunan bir topluluğa işaret eder. Bu anlamdaki ümmet kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de bazen kabile yahut boy, oymak kelimelerinin yerine de kullanılmaktadır. Hz. Musâ (a.s)'nın Medyen'e vardığında gördüğü insan topluluğu, kalabalık bir cemaat yahut bir kabileyeye mensup insanlar anlamındadır.⁶⁵⁰ İsrailoğullarının bir çok gruba ayrılmaları da *ümmet* kelimesiyle ifade edilir ve buradâ da boy yahut oymak anlamında kullanılmaktadır.⁶⁵¹ Başka yerlerde de bir kavmin içinde bulunan, aynı inancı paylaşan yahut farklı inançlara mensup alt grupların da ümmet diye isimlendirildiğini görmekteyiz.⁶⁵² Bunları da netice itibariyle bir grup insan, bir cemaat yahut bir oymağa mensup insanlar olarak tanımlamak mümkündür.

Diğer yandan En'âm sûresinde insanlar dışındaki diğer canlıların da tıpkı insanlar gibi birer ümmet olduklarından bahsedilir.⁶⁵³ Burada da görülmektedir ki hem genel olarak insan cinsi başlıbaşına bir ümmet (topluluk, grup, canlı sınıfı) olarak nitelendirilmekte ve hem de insan dışında hayatını idame ettiren diğer canlıların da insanlar gibi bir canlı sınıfını oluşturmak anlamında bir ümmet oldukları ifade edilmektedir. Ayrıca insanların bütünüün başlangıçta bir tek ümmet oldukla-

⁶⁵⁰ 28/Kasas 23. bkz. et-Taberî, a.g.e., X/35; el-Kurtubî, a.g.e., VII/4984.

⁶⁵¹ 7/A'râf 160, 168.

⁶⁵² bkz. 3/Âl-i İmrân 113; 5/Mâide 66; 7/A'râf 159, 164, 168, 181.

⁶⁵³ 6/En'âm 38.

rını ifade eden âyetler de bize, insan denen canlıının en genel anlamıyla bir topluluk şeklinde nitelenebileceğinin ipucunu vermektedir.⁶⁵⁴ Yukarıda gördüğümüz gibi, bazı müfessirler buradaki ümmet oluşun, Allah'ın yarattığı bir mahlukat sınıfı anlamında olduğunu ifade etmektedirler.

2- Elçi Gönderilen Topluluk Motifi

Kur'ân'ın insan topluluklarını ele aldığı, bir şekilde onlardan bahsettiği yerlerde genellikle onlara bir elçi gönderilmiş olduğundan da bahsedilir. Temel kural olarak bir elçi yahut bir uyarıcı gönderilmemiş hiçbir topluluk yoktur.⁶⁵⁵ Yahut herhangi bir topluluğa bir uyarıcı gönderilmeden oranın halkının ilahî azaba düşer olmaları söz konusu değildir.⁶⁵⁶

Kur'ân'da anlatılan kıssaların merkezinde de bu konu yer alır. Mevcut bir topluluk vardır ve Allah bu topluluğa elçi yahut elçiler gönderir. Bu bağlamda Kur'ân'a göre İbrâhîm, Mûsâ, Nûh, İsâ (a.s) ve diğer peygamberler, Hz. Muhammed gibi, toplumlarına gönderilmiş birer elçidirler. Sünnetullah diyebileceğimiz bu kural insanlık tarihi boyunca hiç değişmemiştir ve elçi ile onun gönderildiği toplum arasındaki ilişki şu şekilde cereyan etmektedir:

1. Allah, bir topluma bir elçi gönderir.⁶⁵⁷
2. Toplum ilahî mesajı yalanlar veya reddeder.⁶⁵⁸
3. Küfrü tercih ettikleri için Allah onları yok eder yahut onlar "ecelleri geldiği için" yok olurlar.⁶⁵⁹ Bu ecel Allah tarafından belirlenmiştir.

Kur'ân-ı Kerîm'e göre her ümmetin ve terimin en geniş anlamıyla her uygarlığın, yaşayan bütün organizmalar gibi büyüme, olgunlaşma ve nihâyet çöküş

⁶⁵⁴ 2/Bakara 213; 10/Yûnus 19; 21/Enbiyâ 92-93; 23/Mü'minûn 52-53.

⁶⁵⁵ bkz. 2/ Bakara 213; 6/ En'âm 42; 10/ Yûnus 47; 11/ Hûd 48; 13/ Ra'd 30; 16/ Nahl 36; 23/ Mü'minûn 44; 29/ Ankebût 18; 35/ Fâtır 24; 40/ Gâfir 5.

⁶⁵⁶ 17/İsrâ 15; 71/Nûh 1.

⁶⁵⁷ 2/Bakara 151; 5/Mâide 70; 6/En'âm 42; 7/A'râf 59, 94; 11/Hûd 25, 96; 13/Ra'd 38; 14/İbrâhîm 4; 15/Hicr 10; 16/Nahl 63; 17/İsrâ 77; 23/Mü'minûn 32, 44; 27/Neml 45; 30/Rûm 47; 37/Saffât 72; 40/Gâfir 23 vd.

⁶⁵⁸ 6/En'âm 66; 10/Yûnus 39; 15/Hicr 80; 25/Furkân 11; 26/Şu'arâ 176; 29/' Ankebût 18; 34/Sebe' 45; 35/Fâtır 25 vd.

⁶⁵⁹ 6/En'âm 6; 10/Yûnus 13; 15/Hicr 4; 17/İsrâ 17; 19/Meryem 74, 97; 20/Tâhâ 128; 26/Şu'arâ 208; 28/Kasas 43, 57, 78; 36/Yâsîn 31; 50/Kâf 36; 53/Necm 50 vd.

süreçlerinden ibaret, ilahî iradenin belirlediği bir yaşama, ayakta kalma süreci vardır.⁶⁶⁰ Bunu Kur'ân "her ümmetin bir eceli vardır" şeklinde formüle etmektedir.⁶⁶¹

Ümmetler de diğer canlılar gibi ecellerini ne öne alabilecek ve ne de erteleyebileceklerdir.⁶⁶²

Ecel, kelime anlamı olarak insan da dahil herhangi bir şeyin, kendisi için tayin edilmiş bulunan hayatta kalma, sağlam olma süresi demektir.⁶⁶³

Geçmişte yaşamış topluluklar, hayat sürelerini doldurmuşlar ve ecelleri geldiğinde tarih sahnesinden çekilmişlerdir. Bu kanun gelecekte de aynı şekilde işleyecektir.⁶⁶⁴

Her ümmet için bir vâde vardır. Her toplumun Allâh tarafından belirlenen bir yaşama süresi vardır. Öyle ki bu süre içinde toplumlar, vahiy yoluyla kendilerine teklif edilen hidâyet yolunu kabul ya da reddetme konusunda serbesttirler.⁶⁶⁵

4. Yok edilen topluluğun yerine Allah yeni bir topluluk getirir ve onları, daha öncekilerin sahip oldukları yeryüzüne mirasçı kılar.⁶⁶⁶

5. Bu toplum da bozulmaya uğradığında Allah yeniden elçi gönderir ve –son Peygamber hariç- bu böyle devam eder.

6. Kıyâmet Günü'nde mesajı reddeden halk, kendilerine gönderilen elçinin şahitliğine göre yargılanacaktır.⁶⁶⁷

Kur'ân-ı Kerîm, Kıyâmet Günü'nde her ümmetin içinden şahitler çıkarılacağını bildirmektedir. Bu şahitler "her toplum ve medeniyete feyiz kaynağı olmuş geçmiş peygamberler"dir.⁶⁶⁸ Bu elçiler Kıyâmet Günü'nde, gönderilmiş oldukları topluluklardan yalanlamış olanların aleyhine şahitlik yapacaklardır.⁶⁶⁹

Kur'ân-ı Kerîm'de Kıyâmet Günü'nde çeşitli topluluklardan da 'ümmet' diye bahsedilmektedir. Bunlardan bazıları ateşe atılacaklar ve bu arada buna vesile olan kendi yandaşlarına lanet edeceklerdir.⁶⁷⁰ O gün her ümmetin içinden, Allâh'ın

⁶⁶⁰ Esed, a.g.e., s. 515.

⁶⁶¹ bkz. 7/ A'râf 34; 10/ Yûnus 49; 15/ Hicr 5.

⁶⁶² bkz. 15/ Hicr 5.

⁶⁶³ İbn Manzûr, a.g.e., XI/11; er-Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 11.

⁶⁶⁴ bkz. 2/ Bakara 134, 141; 11/ Hûd 48; 13/ Ra'd 30; 41/ Fussilet 25; 46/ Ahkâf 18.

⁶⁶⁵ Esed, a.g.e., s. 276.

⁶⁶⁶ 6/En'âm 6, 133; 21/Enbiyâ 11; 23/Mü'minûn 31, 42; 28/Kasas 45.

⁶⁶⁷ 4/Nisa 41; 16/Nahl 84, 89; 28/Kasas 75.

⁶⁶⁸ et-Taberî, a.g.e., VII/106-108; ez-Zemahşerî, a.g.e., II/423; el-Kurtubî, a.g.e., VI/3780; Esed, a.g.e., s. 145.

⁶⁶⁹ bkz. 4/Nisa 41; 16/Nahl 84, 89; 28/Kasas 75.

⁶⁷⁰ 7/ A'râf 38.

mesajlarını yalanlayanlar ayrı bir grup halinde toplanacaktır.⁶⁷¹ Geçmiş bazı ümmetler, nasıl mesajları yalanlayıp ateşe atıldılarsa, sonra gelecek içinde aynı şekilde yalanlamış olanlar da Kıyâmet Günü aynı cezaya çarptırılacaklardır.⁶⁷² O gün bütün topluluklar diz çökmüş bir halde, dünyadayken kendileri hakkında tutulan kayıtlarla yüzleşmeye çağrılacaklardır.⁶⁷³

B- İSLÂM TOPLUMU OLARAK ÜMMET

İslâm, yukarıda da tanımlamış olduğumuz üzere Allah'ın, Hz. Âdem (a.s)'den Hz. Muhammed (s.a.v)'e kadar peygamberleri aracılığıyla insanlığa göndermiş olduğu ilahî nizamın genel adıdır. Bu sebeple bir İslâm toplumundan bahsetmek, bu dine inanmış, onun prensiplerinin bağılısı olarak yaşamış insanların her çağda oluşturmuş oldukları ve temelinde yine bu inanç bağının bulunduğu topluluklardan bahsetmek demek olacaktır. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'deki şu âyet bu konuyu desteklemektedir:

"[Siz ey inananlar!] gerçek şu ki, bu sizin ümmetiniz tek bir ümmettir; çünkü hepinizin Rabbi Benim; öyleyse [yalnızca] Bana kulluk edin!"⁶⁷⁴

Bu âyetin de ifade ettiği üzere müslümanlar, insanlık tarihinin başlangıcından günümüze kadar olan zaman içinde, buldukları dönemde, hepsi de Allah'ın birliği, eşsiz-ortaksız olduğu ilkesini tebliğ eden peygamberler eşliğinde, Allah'a inananların birliğini tesis etmişler ve bununla bir arada düşünülmesi gereken tevhîd ilkesinin bağılıları olmuşlardır. Buradaki ümmet kelimesine din anlamı verilse bile sonuç değişmeyecektir. Zira yine kökeninde inanç olan bir birlik karşımıza çıkacaktır.

Diğer yandan Kur'ân-ı Kerîm'de özellikle son peygamber Hz. Muhammed (s.a.v)'e inananlardan da ümmet diye bahsedilir. Bunun bir sebebi de Kâ'be'yi inşa ederken Hz. İbrâhim ve oğlu Hz. İsmâil (a.s.)'in yaptıkları duada ortaya çıkmaktadır:

⁶⁷¹ 27/ Neml 83.

⁶⁷² 41/ Fussilet 25.

⁶⁷³ 45/ Câsiye 25.

⁶⁷⁴ 21/Enbiyâ 92. Aynı mealde başka bir âyet için bkz. 23/Mî' minûn 52.

“Ey Rabbimiz, bizi Sana teslim olanlardan (müslimeyni) kıl ve bizim soyumuzdan Sana teslim olacak bir topluluk (ümmeden müslimeten) çıkar...”⁶⁷⁵

Yukarıda da görmüş olduğumuz gibi Hz. Peygamber, İsmail (a.s) vasıtasıyla İbrâhim (a.s)’ın torunu olmakta, yani O’nun soyundan gelmektedir. Böylelikle o iki Elçi’nin duası kabul olmuş ve Hz. Peygamber ve O’na inananlardan Allah bir müslüman ümmet meydana getirmiştir.

Başka âyetlerde de bu ümmetin vasıflarını görmekteyiz:

“Ve böylece sizi dengeli ve ölçülü bir toplum yaptık ki [hayatınızla] tüm insanlığın huzurunda hakikatin şahitleri olasınız ve Elçi de sizin huzurunuzda ona şahitlik yapsın.”⁶⁷⁶

“Siz insanlığın iyiliği için çıkarılmış bir topluluksunuz; doğru olanı emreder, eğri olandan alıkoyarsınız ve Allah’a inanırsınız.”⁶⁷⁷

---

⁶⁷⁵ 2/Bakara 128.

⁶⁷⁶ 2/Bakara 143.

⁶⁷⁷ 3/Al-i imrân 110.

SONUÇ

Ümmet kelimesi, "bir şeye yönelmek (kastetmek)" anlamındaki E.M.M (م) temel harflerinden oluşmaktadır. Ümmet isminin temel anlamı "topluluk"tur. Ulemanın "lafzen müfred, mânen cemi" dedikleri bu ismin yan anlamları içinde ise "kişinin durumu, hali, dış görünüşü, boyu-posu; kişiye verilen nimet ve bu sebeple içinde bulunduğu "dirlik hoşluğu"; eşsiz insan, eğitici, öğretici, önder; tâife, fırka, cemaat, cemiyet, kavim; tarîkat, şer'at, din; muayyen bir zaman; muayyen bir zamanda yaşayan nesil (karn) bulunmaktadır.

İstilahî açıdan ise, "bir sebebe mebni olarak bir arada bulunan topluluk", "bir şeye mensub olan, ona izafe edilen, bağlanan topluluk" anlamlarına gelmektedir.

Sosyolojik bir terim olarak ümmet, "bir dinle mütedeyyin milletlerin umumunu cami büyük bir zümredir" diye tanımlanmaktadır. Bu tanıma göre bir topluluktan ümmet diye bahsedebilmemizi sağlayacak en önemli unsur, o topluluğun tamamının benimsemiş olduğu din olgusu olmaktadır.

İslâmî literatürde ümmet denilince *ümmet-i müslime* yahut *ümmet-i Muhammed* şeklinde terimleşmiş olan topluluk akla gelmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de ümmet kelimesi genel bir ifadeyle "canlılar topluluğu" anlamında kullanılmaktadır. Bunun yanında sözlükteki karşılıklarından olan "vakit, zaman, süre", "eşsiz, benzersiz insan", "inanç, yaşama modeli" gibi anlamlarda da kullanılmaktadır.

Kur'ân-ı Kerîm'de ümmet, bir kavram olarak "manevi anlamda insanları birbirine bağlayan topluluk" şeklinde özetlenebilir. İnsanların manevi anlamda birbirlerine yakın olmalarının en büyük sebebi de aynı inanç etrafında toplanıp, aynı şeylere kutsallık atfetmeleriyle olur. Böyle olunca zaman yahut mekan gibi maddi unsurlar olmaksızın da insanlar kendilerini yan yana hissedebilirler. İnsanları birbirine bağlayan bu inanç, Allah'ın istediği şekilde olabileceği gibi, bu isteğin tam zıddına şekillenmiş de olabilir. Geçmişte peygamberleri yalanlayan insan toplulukları da İslâmî açıdan yanlış bir inanç zemini üzerinde olsalar da netice itibarıyla birer ümmet olarak isimlendirilmişlerdir. Müslümanların oluşturmuş oldukları topluluk ise,

Allah tarafından "mmetlerin içinde en hayırlı olan mmet" Şeklinde vasıflandırılmıŐlardır. Fakat bu tavsif, çoğu alimin de belirttiği gibi, hakedildiği müddetçe böyledir. Müslümanlardan oluşan topluluk Őayet Allah'ın oğrettiği Şekilde bir hayat çizgisinde değilse artık ona hayırlı mmet demek haklı bir tavsif olmamaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

KUR'ÂN-I KERÎM

- ABDÜLBÂKİ,** Muhammed Fuâd, *el-Mu'cemü'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'l-Hadîs, Kâhire 1996.
- AÇIKGENÇ,** Alpaslan, "Yenileşmenin Felsefî Temelleri Karşısında İslâm Medeniyetî", İslâm , Gelenek ve Yenileşme, TDV İSAM yay., İstanbul 1996.
- AHMED B. HANBEL,** Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî, *Müsned*, Dâru Sâdır, Beyrut, tsz.
- AHMED,** Manzooruddin, "Umma: The Idea of A Universal Community", İslâmîc Studies, Vol. 14, No. 27, Pakistan 1975.
- AKARSU,** Bedia, *Çağdaş Felsefe*, İnkılap yay., İstanbul 1994.
- AKGÜNDÜZ,** Ahmet – ÖZTÜRK, Said, *Bilinmeyen Osmanlı*, OSAV yay., İstanbul 1999.
- al-AHSAN,** Abdullah, "The Qur'anic Concept of Ummah", Journal İnstitute of Muslim Minority Affairs, Vol. 7, No. 2, July, London 1986.
- ALGÜL,** Hüseyin-ÇETİN, Osman, *İslâm Tarihi*, Gonca yay., İstanbul 1991.
- ALTINTAŞ,** Ramazan, *Kur'ân'da Hidâyet ve Dalâlet*, Pınar yay., İstanbul 1995.
- el-ÂLÛSÎ,** Ebu'l-Fazl Şihâbuddîn es-Seyyid Mahmûd el-Âlûsî el-Bağdâdî, *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-'Azîm ve's-Seb'u'l-Mesânî*, Dâru İhyâ't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, tsz.
- ASLANTÜRK,** Zeki-AMMAN, Tayfun, *Sosyoloji [Kavramlar, Kurumlar, Süreçler, Teoriler]*, MÜİFAV yay., İstanbul 1999.
- ATEŞ,** Süleyman, "Kur'ân'da İnsan Hakları", I. Kur'ân Sempozyumu, Bilgi Vakfı yay., Ankara 1994.
- AYDIN,** M. Akif, "Anayasa", DİA, İstanbul 1988.
- AYDIN,** Mehmet, *Din Felsefesi*, İİFV yay., İzmir 1999.

- AYDIN,** Mustafa, *İlk Dönem İslâm Toplumunun Şekillenışı*, Pınar yay., İstanbul 1991.
- el-AZME,** Azîz, *Sosyal ve Tarihi Bağlamı İçerisinde İslâm Hukuku*, (trc. Fethi Gedikli), İz yay., İstanbul 1992.
- el-BAĞDÂDÎ,** Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed, *el-Fark beyne'l-Firak*, Mektebetü Dâri't-Türâs, Kâhire, tsz.
- el-BEGAVÎ,** Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mes'ûd el-Ferâ' el-Begavî eş-Şâfi'î, *Me'âlimü't-Tenzil*, (haz. ve thk. Hâlid Abdurrahmân el-'Ak-Mervân Süvâr), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1992.
- BERGER,** Peter L., *Dinin Sosyal Gerçekliği*, (trc. Ali Coşkun), İnsan yay., İstanbul 1993.
- BEYAZİZÂDE AHMED EFENDÎ,** *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri*, (trc. İlyas Çelebi), MÜİFAV yay., İstanbul 1996.
- el-BEYDÂVÎ,** Nasıruddîn Ebu'l-Hayr Abdullah b. Ömer B. Muhammed, *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vîl*, Şirket-i Hayriyye-i Sahâfiyye, İstanbul tsz.
- BİLGİSEVEN,** Âmiran Kurtkan, *Din Sosyolojisi*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1985.
- , *Genel Sosyoloji*, Dîvan yay., İstanbul 1982.
- BİLMEN,** Ömer Nasuhi, *Hukûk-ı İslâmiyye ve İstılâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*, Bilmên yay., İstanbul 1988.
- el-BUHÂRÎ,** Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm b. el-Muğîre, *Sahîhu'l-Buhârî*, el-Mektebetü'l-İslâmî, İstanbul 1979.
- BULAÇ,** Ali, *İslâm ve Demokrasi*, İz yay., İstanbul 1995.
- , *Kutsala, Tarihe ve Hayata Dönüş*, İz yay., İstanbul 1995.
- CÂBİRÎ,** Muhammed Âbid, *İslâm'da Siyasal Akıl*, (trc. Vecdi Akyüz), Kitabevi, İstanbul 1997.
- el-CEVHERÎ,** İsmâil b. Hammâd, *es-Sihâh*, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut 1979.
- CEVİZCİ,** Ahmet, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, Paradigma yay., İstanbul 2000.
- CEZİRÎ,** Abdurrahmân, *Dört Mezhebe Göre İslâm Fıkhı*, (trc. Mehmet Keskin), Çağrı yay., İstanbul 1990.

- ÇAĞATAY,** Neşet, *İslâm Dönemine Dek Arap Tarihi*, TTK basımevi, Ankara 1989.
- ÇAKAN,** İsmail Lütfi, "*İslâmî Yapılanmada Model ve Metodoloji Olarak Sünnet*", Sünnetin Dindeki Yeri, Ensar neşriyat, İstanbul 1997.
- ÇAM,** Esat, *Siyaset Bilimine Giriş*, İÜİF yay., Guryay Matbaacılık, İstanbul 1981.
- ÇELİK,** İbrahim, "*Kur'ân'da Mele' Terimi*", UÜİF Dergisi, C.1, sy.1, Bursa 1986.
- ÇETİN,** Nihad M., "*Ümmet*", MEBİA, MEB Basımevi, İstanbul 1986.
- ed-DÂRİMÎ,** Ebu Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fazl, *Sünenü'd-Dârimî*, thk. Fevâz Ahmed Zümerlî, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1987.
- DARROW,** William R., "*Ummah*", The Encyclopedia of Religion , ed. Mircea Eliade, Macmillan Publishing Company, New York 1986.
- DAVUTOĞLU,** Ahmet, "*Devlet*", DİA, İstanbul 1994.
- DEMİR,** Ömer-ACAR, Mustafa, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Ağaç yay., İstanbul 1993.
- ed-DİHLEVÎ,** Şah Veliyyullâh, *Hüccetullahi'l-Bâliğa*, (trc. Mustafa Erdoğan), İz yay., İstanbul 1994.
- ,** *el-Fevzû'l-Kebîr fî Usûli't-Tefsîr*, (trc. Mehmed Sofuoğlu), Çağrı yay., İstanbul 1980.
- EATON,** Gai, *İslâm ve İnsanlığın Kaderi*, (trc. İhsan Durdu), İnsan yay., İstanbul 1992.
- EBÛ DÂVÛD,** Süleyman b. Eş'as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, (thk. Muhammed Avvâme), Dârü'l-Kible li's-Sekâfeti İslâmiyye, Cidde 1998.
- EBÛ ZEHRÂ,** Muhammed, *İslâm Hukuku Metodolojisi*, (trc. Abdülkadir Şener), Fecr yay., Ankara 1994.
- ECE,** Hüseyin K., *İslâm'ın Temel Kavramları*, Beyan Yay., İstanbul 2000.

- ELMALILI,** Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, Bedir yay., İstanbul 1993.
- ERDOĞAN,** Mehmet, *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, MÜFAV yay., İstanbul 1994.
- ESED,** Muhammed, *Kur'ân Mesajı*, (trc. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk), İşaret yay., İstanbul 1997.
- FÂRÂBÎ,** Ebû Nasr, *el-Medînetü'l-Fâzıla*, (trc. Nafiz Danışman), MEB yay., İstanbul 1990.
- FÂRÛKÎ,** İsmail Raci, *İslâm Kültür Atlası*, (trc. M.O.Kıbaroğlu-Z.Kıbaroğlu), İnkılab yay., İstanbul 1999.
- , *Tevhîd*, (trc. Dilaver Yardım), İnsan yay., İstanbul 1997.
- FAZLURRAHMAN,** *Allâh'ın Elçisi ve Mesajı (Makaleler -I)*, (trc. Adil Çiftçi), Ankara Okulu Yay., Ankara 1997.
- , *İslâm*, (trc. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın), Selçuk yay., IV. Basım, Ankara 1996.
- FIĞLALI,** Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, Selçuk yay., Ankara 1998.
- FİCHTER,** Joseph, *Sosyoloji Nedir?*, (trc. Nilgün Çelebi), Toplum Kitabevi, Konya ,tsz.
- FİRÛZÂBÂDÎ,** Ebû't-Tâhîr Mecdüddîn Muhammed b. Yakub b. Muhammed, *Kamus Tercümesi*, (trc. Mütercim Âsım Efendi), Cemal Efendi Matbaası, İstanbul 1304.
- , *Tenvîru'l-Mikbâs min Tefsîri Ibn Abbâs*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1987.
- el-GAZZÂLÎ,** Muhammed Ebî Hâmid, *Ihyau Ulûmi'd-Dîn*, (trc. Ali Arslan), Merve bas. yay., İstanbul 1993.
- GİDDENS,** Anthony, *Sosyoloji*, (trc. Hüseyin Özel-Cemal Güzel), Ayraç yay., Ankara 2000.
- , *Sosyoloji -Eleştirel Bir Yaklaşım-*, (trc. M.R. Esengün-İ. Öğretir), Birey yay., İstanbul 1994.
- GÖKALP,** Ziya, *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak*, KBDK, Ankara 1976.
- GÖKBERK,** Macit, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1990.

- GÜNAY,** Ünver, *Din Sosyolojisi Dersleri*, EÜ yay., Kayseri 1993.
- GÜVENÇ,** Bozkurt, *İnsan ve Kültür*, Remzi kitabevi, İstanbul 1984.
- HAMİDULLAH,** Muhammed, "*H. Peygamber'in Sîretinde Anılan Devlet Çeşitleri*", (trc. Mustafa Varlı), *Diyânet Dergisi*, Aralık 1998.
- , *İslâm Peygamberi*, (trc. Salih Tuğ), MÜİFAV yay., İstanbul 1996.
- , *İslâm'a Giriş*, (trc. Cemal Aydın), TDV yay., Ankara tsz.
- , *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*, (trc. Salih Tuğ), II. Baskı, MÜİFAV yay., İstanbul 2000.
- HANÇERLİOĞLU,** Orhan, *Toplumbilim Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1996.
- HANEFİ,** Hasan, *İslâmî İlimlere Giriş*, (trc. Muharrem Tan), İnsan yay., İstanbul 1994.
- HİTTİ,** Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, (trc. Salih Tuğ), MÜİFAV yay., İstanbul 1995.
- HODGSON,** Marshall G.S., *İslâm'ın Serüveni*, (trc. Komisyon), İz yay., İstanbul 1993.
- HÖKELEKLİ,** Hayati, *Din Psikolojisi*, TDV yay., Ankara 1993.
- İZUTSU,** Toshihiko, *Kur'an'da Dinî ve Ahlakî Kavramlar*, (trc. Selahattin Ayaz), Pınar yay., İstanbul 1991.
- İBN 'ÂBİDÎN,** Muhammed Emîn, *Reddu'l-Muhtâr 'ale'd-Dürri'l-Muhtâr, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî*, Beyrut 1987.
- İBN 'AŞÛR,** Muhammed Tâhir, *İslâm Hukuk Felsefesi*, (trc. Vecdi Akyüz-Mehmet Erdoğan), İklim yay., İstanbul, tsz.
- İBN 'ATİYYE,** el-Kâdî Ebû Muhammed Abdu İshâk b. Gâlib b. 'Atiyye el-Endelûsî, *el-Muharraru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, (thk. el-Meclisü'l-İlmî bi-Fâs), Fas 1974.
- İBN DÜREYD,** Ebû Bekr Muhammed b. Hasen, *Kitâbu Cemhereti'l-Luga, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn*, Beyrut 1988.
- İBN HALDÛN,** Abdurrahmân Ebû Zeyd Veliyyüddîn, *Mukaddime*, (trc. Süleyman Uludağ), Dergâh yay., İstanbul 1988.
- İBN HAZM,** Ebû Muhammed Alî ez-Zâhirî, *el-Fasl fî'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1975.

- İBN HİŞÂM,** Ebû Muhammed Abdülmelik b. Eyyûb el-Himyerî, *Siret-i İbn Hişâm*, (trc. Hasan Ege), Kahraman yay., İstanbul 1994.
- İBN KESİR,** Ebu'l-Fidâ İsmâîl 'İmâduddîn İbn Ömer İbn Kesir İbn Dâvûd İbn Kesir ed-Dimeşkî el-Kureyşî, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, (trc. Bekir Karlığa-Bedrettin Çetiner), Çağrı yay., İstanbul 1984.
- İBN MÂCE,** Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebeî el-Kazvîni, *Sünenu İbn Mâce*, (thk. Muhammed Mustafa A'zamî), Şeriketü't-Tıba'âti'l-Arabiyye, Riyad 1984.
- İBN MANZÛR,** Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem el-İfrikî el-Mısırî, *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrut, tsz.
- İZZETBEGOVİÇ,** Ali, *Doğu ve Batı Arasında İslâm*, (trc. Salih Şaban), Nehir yay., İstanbul 1994.
- KARAMAN,** Hayrettin, *Yeni Gelişmeler Karşısında İslâm Hukuku*, Nesil yay., İstanbul 1992.
- el-KÂSİMÎ,** Cemâleddîn, *Kur'an'ı Anlamak: Tefsir İlminin Temel Meseleleri*, (trc. Sezai Özel), İz yay., İstanbul 1990.
- KÂTİP ÇELEBİ,** Mustafa b. Abdullah, *Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmî'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, (Haz. Şerafeddin Yalıtıkaya-Kilisli Rıfat Bilge), MEB yay., İstanbul 1971.
- KAZICI,** Ziya, "Hisbe", DİA, İstanbul 1998.
- KEAT,** Russel-URRY, John, *Bilim Olarak Sosyal Teori*, (trc. Nilgün Çelebi), İmge yay., Ankara 1994.
- KESSLER,** Gerhard, *Sosyolojiye Başlangıç*, (trc. Z.F.Fındıkoğlu), İÜİF yay., İstanbul 1985.
- KIZILÇELİK,** Sezgin, *Sosyoloji Yazıları*, Anı yay., Ankara 2000.
- el-KÎLANÎ,** Mâcid Arsan, *Ulus'tan Ümmet'e*, (trc. Murat Serdaroğlu), Pınar yay., İstanbul 1994.
- KONGAR,** Emre, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, Bilgi yay., İstanbul 1979.
- KÖSEMİHAL,** Nurettin Şazi, *Sosyoloji Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1995.
- el-KURTUBÎ,** Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'l-Beyân li't-Türâs, Kahire, tsz.

- KUTUB,** Seyyid, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, (trc. M. Emin Saraç-İ.Hakkı Şengüler-Bekir Karlığa), Hikmet yay., İstanbul 1972.
- , *İslâm'da Sosyal Adalet*, (trc. Yaşar Tunagür-M.Adnan Mansur), Çağaloğlu yay., İstanbul, tsz.
- , *Kur'ân'da Edebî Tasvir*, (trc. Süleyman Ateş), IV. Baskı, Hilal yay., İstanbul 1996.
- LAPİDUS,** Ira M., *Modernizme Geçiş Sürecinde İslâm Dünyası*, (trc. İ. Safa Üstün), MÜİFAV yay., İstanbul 1996.
- MEVDÛDÎ,** Ebu'l-'Alâ, *Tefhîmü'l-Kur'ân*, (trc. Muhammed Han Kayani ve diğerleri), İnsan yay., İstanbul 1996
- MACÎT,** Nâdim, *Kur'ân ve Hadis'e Göre Şirk ve Müşrik Toplum*. Ribat yay., Konya 1992.
- MARDİN,** Şerif, *Din ve İdeoloji*, İletişim yay., İstanbul 1983.
- MARKSİST DÜŞÜNCE SÖZLÜĞÜ,** Yön. Tom Bottomore, (trc. Mete Tunçay), İletişim yay., II. Basım, İstanbul 2001.
- MARSHALL,** Gordon, *Sosyoloji Sözlüğü*, (trc. Osman Akınhay-Derya Kömürücü), Bilim ve Sanat yay., Ankara 1999.
- MEYDAN LAROUSSE,** Meydan yay., İstanbul 1988.
- MÜSLİM b. el-HACCÂC,** Ebû'l-Hüseyin el-Kuşeyrî en-Nisâburî, *Sahihu Müslim*, (thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1956.
- en-NESÂÎ,** Ebu Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb, *Sünenü'n-Nesâî*, (thk. Ebü's Suyûtî-Ebü'l Hasan Nûreddîn Muh Sindî), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1930.
- ODA,** Yoshiko, *The Concept of The Ummah in The Qur'an: An Elucidation of The Basic Nature of The Islamic Holy Community*, Orient, Volume XX, Tokyo 1984.
- OKUMUŞ,** Ejder, *Kur'an'da Toplumsal Çöküş*, İnsan yay., İstanbul 1995.
- PAZARLI,** Osman, *Din Psikolojisi*, Remzi Kitabevi, II. Basım, İstanbul 1972.
- er-RÂGİB el-İSFEHÂNÎ,** Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, Kahraman yay., İstanbul 1986.

- RAYYİS,** M. Ziyaeddin, *İslâm'da Siyasi Düşünce Tarihi*, (trc. İbrahim Sarmış), Nehir yay., İstanbul 1995.
- er-RÂZÎ,** Fahrüddîn, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, el-Matbaatü'l-Behiyyetü'l-Mısriyye, Kâhire 1938.
- REŞİD RIZÂ,** Muhammed, *Tefsîru'l-Menâr*, Mektebetü'l-Kâhire, Kâhire, tsz.
- SAĞIROĞLU,** Ekrem, *Kur'ân'da İnsan ve Toplum*, Pınar yay., İstanbul 1993.
- SAİD,** Cevdet, *Bireysel ve Toplumsal Değişmenin Yasaları*, (trc. İlhan Kutluer), III. Baskı, İnsan yay., İstanbul 1994.
- SARIKÇIOĞLU,** Ekrem, "Kur'ân ve Arkeoloji Işığında Hz. Nuh ve Tufan Olayına Yeni Bir Yaklaşım", *İslâmî Araştırmalar*, C. 9, sy. 1-2-3-4, Ankara 1996.
- SCHİMMEL,** Annamarie, *Dinler Tarihine Giriş*, Kırkambar yay., İstanbul 1999.
- es-SERAHSÎ,** Şemsü'l-Eimme Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Sehl, *el-Mebsût*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1989.
- SEZEN,** Yümni, *İslâm'ın Sosyolojik Yorumu*, Birleşik yay., İstanbul 2000, s. 126.
- SİDDİKÎ,** Mazharüddîn, *Kur'ân'da Tarih Kavramı*, (trc. Süleyman Kalkan), II. Basım, Pınar yay., İstanbul 1990.
- SİRET ANSİKLOPEDİSİ,** (haz. Afzalurrahman), (trc. Kurul), İnkılâb yay., İstanbul 1996.
- SOSYAL BİLGİLER ANSİKLOPEDİSİ,** Risale yay., İstanbul 1990.
- eş-ŞÂFİ'Î,** Muhammed b. İdrîs, *er-Risâle*, (trc. Abdülkadir Şener-İbrahim Çalışkan), TDV yay., Ankara 1996.
- ŞAKİR,** Mahmud, *Hz. Âdem'den Bu Güne İslâm Tarihi*, (trc. Ferit Aydın), Kahraman yay., İstanbul 1994.
- eş-ŞÂTİBÎ,** Ebû İshâk İbrâhim b. Musa b. Muhammed, *el-Muvâfakât*, (trc. Mehmet Erdoğan), İz yay., İstanbul 1993.
- eş-ŞEHRİSTÂNÎ,** Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm b. Ebî Bekr Ahmed, *el-Milel ve'n-Nihal*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1975.
- ŞENER,** Mehmet, "İslâm Hukukunda Velâyet", *DEÜİF Dergisi*, sy. II, İzmir 1985.

- ŞERİATİ,** Ali, *Ümmet ve İmamet*, (trc. Ahmet Sait), Fecr yay., Ankara 1996.
- , *İslâm Sosyolojisi*, (trc. Kenan Sökmen), Birleşik yay., İstanbul 1997.
- , *Kültür ve İdeoloji*, (trc. Orhan Bekin), II. Basım, Birleşik yay., İstanbul 1995.
- et-TABERÎ,** Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Cami'u'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân*, Dâru'l-Hadîs, Kahire 1987.
- TAYLAN,** Necip, *İslâm Düşüncesinde Din Felsefeleri*, MÜİFAV yay., İstanbul 1994.
- et-TEHÂNEVÎ,** Muhammed Ali b. Ali, *Keşşâfu Istilâhâti'l-Fünûn*, Kahraman yay., İstanbul 1984.
- et-TİRMİZİ,** Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî, *el-Câmiü's-Sahîh*, (thk. Ahmed Muhammed Şakir), Kahire, 1975.
- TURNER,** Bryan S., *Max Weber ve İslâm*, (trc. Yasin Aktay), Vadi yay., Ankara 1997.
- TÜMER,** Günay-KÜÇÜK, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, Ocak yay., Ankara 1993.
- TÜRCAN,** Talip, *İslâm Hukukunda Vatandaşlık*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), AÜSBE, Ankara 1995.
- , *Devletin Egemenlik Unsuru ve Egemenlikten Kaynaklanan Yetkileri*, Ankara Okulu yay., Ankara 2001.
- TÜRKDOĞAN,** Orhan, *Değişme, Kültür ve Sosyal Çözülme*, TDAV yay., İstanbul 1988.
- , *Milli Kültür, Modernleşme ve İslâm*, Birleşik yay., İstanbul 1996.
- UĞUR,** Mücteba, *Hicrî Birinci Asırda İslâm Toplumu*, Çağrı yay., İstanbul 1980.
- ÜLKEN,** Hilmi Ziya, *Sosyoloji Sözlüğü*, MEB yay., İstanbul 1969.
- ÜNALAN,** Abdülkerim, *İslâm Hukuku Açısından Hak ve Hakkın Kötüye Kullanılması*, Anadolu Matbaacılık, İzmir 1997.
- VATANDAŞ,** Celaledin, *Vahiyden Kültüre*, Pınar yay., İstanbul 1991.

- WATT, W. Montgomery, *Hazreti Muhammed*, (trc. Hayrullah Örs), Remzi Kitabevi, İstanbul 1963.
- , *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (trc. Ethem Ruhi Fiğlalı), II. Basım, Birleşik yay., İstanbul 1998.
- , *İslâm Nedir?*, (trc. Elif Rıza), Birleşik yay., İstanbul 1993.
- WEBER, Max, *Sosyoloji Yazıları*, (trc. Taha Parla), Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul 1993.
- YAVUZ, Hilmi, *Modernleşme, Oryantalizm ve İslâm*, Boyut yay., İstanbul 1998.
- ez-ZEBÎDÎ, es-Seyyid Muhammed Murtazâ, *Tâcu'l-Arûs*, Beyrut, 1306 h.
- ez-ZEMAŞERÎ, Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf 'an Hakâiki Gavâmizi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîli fî Vücûhi't-Te'vîl*, Dâru'l-Fikr, Kâhire tsz.
- , *Esâsü'l-Belâğa*, Dâru Sâdır, Beyrut 1965.